

МАТЕРІАЛИ

**Всеукраїнської наукової
конференції**

**«ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОДІЇ,
ФАКТИ, ВЕРСІЇ»**

**24 квітня 2015 р.
м. Переяслав-Хмельницький**

Міністерство культури України
Національний історико-етнографічний заповідник
«Переяслав»

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнської наукової конференції

«ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОДІЇ, ФАКТИ, ВЕРСІЇ»

24 квітня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький

Переяслав-Хмельницький – 2015

УДК 355.4(0)»1939/1945»
ББК 63.3(0)624+66.4.0
Д76

«Друга світова війна: події, факти, версії»: матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 24 квітня 2015 р. / [Упорядник: Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 314 с.

*Ред. кол.: к.і.н. Лукашевич О.М., к.і.н. Ткаченко В.М.,
к.і.н. Нагайко Т. Ю.*

Технічна редакція: Михняк А.В.

Оформлення обкладинки: Вовкодав С.М.

Рецензенти: д.і.н. Гончаренко О.В., д.політ.н. Дем'яненко Б.Л.

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
(протокол № 15 від 06.11.2015 р.)*

До збірки включено матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна: події, факти, версії», що відбулася 24 квітня 2015 р. у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» з нагоди 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі.

ISBN 978-617-7009-00-0

© Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав», 2015.
© Автори публікацій, 2015.

ЗМІСТ

Вступне слово	7
Ростислав Карандєєв (Київ). Виступ на відкритті Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна: події, факти, версії» 24 квітня 2015 року.	11
Олександр Лисенко (Київ). Проблематика Другої світової війни як науковий дискурс і сегмент державної політики пам'яті.	15
Ярослав Потапенко (Переяслав-Хмельницький). Чи варто святкувати «День перемоги над фашизмом» у рік небаченого розгулу російського фашизму?	20
Юрій Фігурний (Київ). «Велика вітчизняна війна» – міфологема, ідеологія, вічна пам'ять для України і українців.	28
Тетяна Лапан (Львів). Традиційна та нетрадиційна війна на території України.	36
Надія Бойко (Переяслав-Хмельницький). Німецько- фашистський окупаційний режим на Переяславщині мовою архівних документів (огляд документів ЦДАВО України).	45
Леонід Чирка (Переяслав-Хмельницький). Битва за Дніпро в мемуаристиці і документах: компаративний аналіз радянських і німецьких джерел.	52
Світлана Власенко (Київ). Радянський партизанський рух опору на території України в роки Другої світової війни: джерелознавчий аспект.	59
Тетяна Самадова (Київ). Специфіка визначення чисельності радянських партизанських формувань.	65
Алік Мінгазутдінов (Київ). Роль військової преси в мобілізації воїнів на визволення України від нацистських окупантів (1943-1944 рр.).	71
Наталія Кухарєва (Переяслав-Хмельницький). Нацистська листівка як засіб пропаганди на окупованій території	

Київщини у 1941-1944 рр. (за матеріалами фондів НІЕЗ «Переяслав»).	78
Марина Михайлюк (Київ). Відображення правового становища і геноциду євреїв України в роки Другої Світової війни у вітчизняних дисертаційних працях.	85
Тарас Нагайко (Переяслав-Хмельницький) тема другої світової війни у виданнях навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».	93
Володимир Подрига (Полтава). Вірші української молоді періоду 1941-1943 років: до питання сублімації стресу у творчість.	100
Наталія Павлик (Переяслав-Хмельницький). Боротьба УПА: історичний аспект художніх інтерпретацій у романі Володимира Шовкошитного «Білий кречет».	110
Ольга Ісасєва (Канів). Оборона Канівського плацдарму влітку 1941 року.	116
В'ячеслав Іванов (Київ). Військові операції німецьких та фінських військ під час «війни-продовження» (jatkosota) 1941-1944 рр. з Радянським Союзом.	124
Олена Дьякова (Харків). Боротьба харківських партизанів у 1942 році.	130
Олена Жам, Олена Калінович (Переяслав-Хмельницький). Евакуація сільськогосподарської техніки машинно-тракторних станцій Переяславського району Київської області в роки німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.).	140
Сергій Губський (Київ). Суспільно-політичне та економічне становище населення Київщини в роки німецької окупації 1941-1943 рр. та діяльність націоналістичного підпілля за створення УССД.	146
Віта Дмитренко (Полтава). Створення, структура та повноваження вербувальних органів на окупованих територіях.	159

Оксана Висовень (Переяслав-Хмельницький). Становище вірних євангельської християн-баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-1944 рр.	164
Оксана Докаш (Чернівці). Формування командирами та політпрацівниками Червоної Армії тимчасових органів влади та управління в Західній Україні як елемент політичної тактики радянського тоталітарного режиму на початковому етапі Другої світової війни.	173
Олена Склярова (Київ). Особливості боротьби українських державно-незалежницьких організацій в північно-східних областях УРСР (1941-1945 рр.) за створення самостійної держави.	179
Василь Гулай (Львів). Маніпулятивно-пропагандистські технології комунікативного впливу сталінського тоталітарного режиму на мешканців Західної України на завершальному етапі Другої світової війни.	186
Юрій Славик (Ужгород). Угорська репресивна система на території Закарпаття (1939-1944 рр.).	192
Людмила Рибченко (Київ). Безповоротні втрати воїнів Червоної армії – мешканців Переяслав-Хмельницького району в роки Другої світової війни.	199
Ірина Кучеренко (Переяслав-Хмельницький). Голокост на Переяславщині: без права на забуття.	206
Ольга Сорокіна (Старобільськ). Доля українських емігрантів у роки Другої світової війни.	214
Сергій Ващенко (Переяслав-Хмельницький). Внесок Є. Патона у перемогу в Великій Вітчизняній війні.	220
Остан Горобець (Київ). До витоків міфологеми «Велика вітчизняна війна»: створення та початок діяльності Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР.	224
Станіслав Дембіцький (Переяслав-Хмельницький). Показ історії Другої Світової війни у шкільних підручниках з історії України: тенденції та динаміка.	230

Володимир Ругаль (Київ). Військові поховання періоду Другої світової війни 1939-1945 рр. на території України.	237
Тетяна Пшенична (Київ). «На запит про пошук братської могили повідомляємо...» (за результатами науково-дослідної роботи МК НМІВВВ зі встановлення місця поховання загиблих військовослужбовців).	242
Наталія Костюк (Переяслав-Хмельницький). Постаті бандурно-кобзарського мистецтва періоду Другої Світової війни у експозиції Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».	248
Віктор Ревега (Переяслав-Хмельницький). Зображення нагород Великої Вітчизняної війни на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».	262
Валентина Білоусько (Переяслав-Хмельницький). Листи з фронту, як джерело вивчення побутових аспектів життя населення Переяславщини у роки Великої Вітчизняної війни.	273
Марія Юрійчук (с. Новосілка, Заліщицький р-н, Тернопільська область). Воєнне лихоліття та операція «Вісла» 1947 року: меморати переселенки.	282
Тамара Музика (Переяслав-Хмельницький). Пам'ять війни (зі спогадів військового лікаря Менакер-Слуцької Цілі Меєрівни).	288
Наталія Лизогуб (Переяслав-Хмельницький). Війна дитячими очима (спогади В. Я. Добровольської).	295
Наталія Шкіра (Переяслав-Хмельницький). «Корективи» війни: з історії сім'ї Харченко.	301
Валентина Шакула (Переяслав-Хмельницький). Спогади Галини Федорівни Тулуб про примусові роботи в часи Другої світової війни.	305
Відомості про авторів	310

ВСТУПНЕ СЛОВО

Одне з наймасштабніших військових потрясінь в історії людства – Друга світова війна залишила по собі невилправний слід. Її неспівмірні людські жертви та руйнівні наслідки назавжди закарбувалися в пам'яті сучасників-очевидців, а також стали ідеологічною основою у сприйнятті післявоєнного життя наступними поколіннями. Геополітичні зміни, що відбулися внаслідок військових протистоянь 1939-1945 рр. на довгий час визначили хід світової історії та місце в ній багатьох народів. Попри значні людські жертви та матеріальні втрати українці, що під час Другої світової війни не мали власного державного утворення, дотепер не отримали належно визнаної світовою спільнотою оцінки своєї участі у цій події. Радянська та вітчизняна історіографія з-поміж усіх досліджуваних тем має чи не найбільшу кількість наукових праць, що висвітлюють саме події воєнного лихоліття 1939-1945 рр. Та разом з тим вона лишається найбільш контраверсійною, позначеною значною кількістю нез'ясованих міфів та ідеологем. За час, що минув від закінчення Другої світової війни в умовах ідеологічного диктату комуністичної партії, її наукова візія перетворилася в продукт радянської ідеології. З початку 1990-х рр. почали відкриватися нові дослідницькі горизонти та отримали висвітлення замовчувані раніше аспекти.

У сучасних умовах, коли по відношенню до України здійснюється політична, військова та економічна агресія з боку Російської Федерації, яка має своїм наслідком загибель тисяч цивільних громадян та захисників вітчизни, захоплення території, знищення інфраструктури, втілення задумів ідеологічно-пропагандистського змісту з метою розхитування суспільних настроїв, неабиякої актуальності набуває зважений погляд на події минулого й об'єктивної оцінки місця, ролі та значення українського народу в подіях 70-річної давнини. Тривалий час для країн східної Європи та колишнього соцтабору це не давала зробити ідеологічна гегемонія Радянського Союзу, а пізніше РФ. У нинішніх реаліях це питання набуває виключної ваги та пов'язане зі збереженням державного суверенітету та права України на самовизначення.

24 квітня 2015 р. з нагоди 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі у м. Переяславі-Хмельницькому Київської

області було проведено Всеукраїнську наукову конференцію «Друга світова війна: події, факти, версії», організатором якої виступив Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Для обговорення під час конференції організатори запропонували учасникам наступні теми:

- Україна у Другій світовій війні – джерелознавчі, методологічні та історіографічні аспекти проблеми.
- Нацистський окупаційний режим в українських землях 1941-1944 рр.
- Бойові операції німецько-радянської війни.
- Рух Опору на окупованій території України.
- Антропологічний вимір війни.
- Друга світова війна в контексті регіональної історії.
- Повсякденне життя громадян в час воєнного лихоліття.
- Український фактор у досягненні перемоги.
- Соціальні, економічні та політичні наслідки війни для українського народу.
- «Велика вітчизняна війна» – міфологема, ідеологія, пам'ять.
- Увічнення подій Другої світової війни на території України.

Загалом до програми було відібрано 56 доповідей (58 учасників). До участі у конференції свої теми заявили дослідники з наукових на навчальних установ України, з-поміж яких: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та інші. Географічне представництво учасників зібрання охопило одинадцять населених пунктів. А саме: Ізмаїл, Канів, Київ, Львів, Луганськ (Старобільськ), Переяслав-Хмельницький, Полтава, с. Новосілка (Заліщицький р-н, Тернопільська область), Харків,

Чернівці, Ужгород. Науковий ценз конференції забезпечили 6 докторів наук, 20 кандидатів наук, наукові співробітники профільних установ та закладів.

Відповідно до заявлених тем були сформовані пленарне засідання та три робочі секції:

- Джерелознавчі та історіографічні студії Другої світової війни.
- Україна у калейдоскопі воєнного лихоліття 1941-1945 рр.
- Комеморація війни: теоретичні та прикладні аспекти.

Під час відкриття роботи всеукраїнської наукової конференції з привітанням до її учасників звернулися заступник міністра культури України Ростислав Карандєєв, генеральний директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Олексій Лукашевич та Заслужений юрист України, краєзнавець Михайло Гич.

На пленарному засіданні та подальшій роботі секцій учасниками конференції було висловлено та підтримано наступні пропозиції відносно резолюції наукового зібрання. Отже, від імені зібрання Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна: події, факти, версії» її учасники вирішили:

- Закликати до формування політики взаємопримирення через науковий та суспільний діалог та звернутися з закликом щодо відміни помпезного (святкового) характеру дійств з відзначення ювілейних дат та річниць Другої світової війни.
- Сприяти на науковому та громадському рівні формуванню суспільного порозуміння навколо контраверсійних аспектів Другої світової війни (Волинська трагедія, боротьба УПА, Корюківська трагедія тощо).
- Сприяти визначенню пріоритетних напрямків досліджень Другої світової війни, зокрема надання об'єктивних оцінок подіям на Букринському плацдармі в районі м. Переяслава-Хмельницького.
- Через призму патріотизму забезпечувати формування політики національної та історичної пам'яті у музейному середовищі, зокрема підтримати законодавчі ініціативи щодо радянської символіки у музейних закладах.
- Від учасників зібрання звернутися до органів державної та місцевої влади щодо повернення історичної назви «Переяслав» місту Переяслав-Хмельницький.

- Надати інформаційне висвітлення у наукових часописах та пресі про перебіг та результати Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна: події, факти, версії» (24 квітня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький).

У форматі презентації учасникам конференції було надано можливість ознайомитися з низкою місцевих тематичних видань:

- Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах / [ред. кол. : В. Коцур (голов. ред.), О. Лисенко, А. Коцур, Т. Нагайко (відповід. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 3 : «Та не дарма були ми на землі...». – 250 с.;
- Переяславська земля часів німецької окупації: спогади жертв окупаційного режиму / Автори-упорядники А. Ковальська, О. Свириденко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. – 216 с.;
- Пам'ять серця. Спогади жертв нацизму / Автори-упорядники А. Ковальська, О. Свириденко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2012. – 200 с.;
- Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.». Путівник / Автор-упорядник Н. Бойко – МАКЕТ – 40 с.

По завершенню роботи Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна: події, факти, версії» її учасники здійснили покладання квітів до могили воїнів загиблих у боях за Букринський плацдарм та відвідали Музей-діораму «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.».

У запропонованому збірнику публікуються матеріали надіслані на адресу оргкомітету та доповіді проголошені під час конференції.

*Заступник голови організаційного комітету,
к.і.н., член Національної спілки краєзнавців України
Тарас Нагайко*

Ростислав Карандєєв
(м. Київ)

**ВИСТУП НА ВІДКРИТТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ «ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА:
ПОДІЇ, ФАКТИ, ВЕРСІЇ» 24 КВІТНЯ 2015 РОКУ**

Історія України переписувалася з давніх-давен. Петро I вніс свого часу корективи, зменшивши роль українського народу, українського козацтва, історію Київської Русі; потім Катерина II переписала, потім більшовики переписували, радянська влада. Ми зараз прагнемо відновити, відновити історичну справедливість, і вона стосується не тільки ролі і місця наших пра-пращурів, а саме тих, хто свого часу збудував Київ, будував Переяслав, тобто історії княжої доби, пізніше козаччини, української народної республіки, але і більш близьких до нас часів – часів Другої світової війни, часів боротьби українців за свою незалежність. Нехай ця незалежність була тільки в думках, нехай вона була у нас спотворена тою пропагандою, яку ми мали від комуністичної влади, але тим не менше ми відчували прагнення відчувати себе українцями. І завжди український народ хотів бути незалежним, хотів бути самоврядним, хотів мати право самому керувати на своїй землі.

Історія Другої світової війни дуже неоднозначна, неоднозначно вона написана. Мабуть вона більш зрозуміла тим, хто брав участь безпосередньо в цих подіях. Їх залишається дуже мало, з кожним днем все менше і менше, і навіть в цій залі зараз вже немає на жаль учасників. Можливо, це не значить що їх не має в місті – вони просто вже не в тому віці, щоб брати активну участь у різноманітних заходах. Але тим не менше вони є джерелом, носіями інформації, яку на сьогодні нам ще треба дозбирувати для того, щоб по-новому відкрити для себе багато цікавих а іноді і трагічних сторінок історії.

Завдяки подвижникам, завдяки людям не байдужим, ми маємо можливість цю пам'ять зберігати для майбутніх поколінь. Дуже добре, що в цій залі багато молодих людей. Я бачу ваші світлі обличчя. Мені здається, що яка б не була історія, які б не були сумними чи радісними сторінки її, їх треба знати. Треба знати для того, щоб мати власну позицію, бо покладатися тільки

на те, що нам говорять, чи то з засобів масової інформації, чи то з книжок, цього мало. Варто самому зробити хоча б бодай якісь кроки, щоб зрозуміти. Звичайно, якщо це цікаво. Але коли проявляється інтерес? Інтерес проявляється тоді, коли хтось поруч – людина старша, більш авторитетна, більш досвідчена, яку ти поважаєш, зароджує його в тобі. Це може бути родич, батьки, це можуть бути діди, це можуть бути вчителі або ж люди авторитетні, зокрема такий як мій друг Михайло Миколайович Гич, який зробив і цей стенд, і робить дуже багато для вшанування пам'яті тих людей, які жили і працювали на Переяславщині, і які сьогодні варті того, щоб бути вшанованими і про яких пам'ятали. Очевидно, що в цій залі знаходяться люди активні, люди не байдужі, і ви відслідковуєте політичне життя України. Нещодавно Верховною радою України було прийнято чотири дуже важливих, так званих декомунізаційних закони, які дозволяють нам... Вони не перекреслюють історію, ні. Вони дозволяють нам зорієнтуватися правильно і подивитися на цю історію новими очима, виходячи з нових реалій, нових фактів. Відповідно до цих законів будуть відкриті всі ті архіви які донедавна були приховані – це архіви КДБ, потім вони були переведені до СБУ, хоча дуже-дуже велика частина їх була вивезена з України на початку незалежності до Москви. Ці закони дають нам можливість в рівній мірі справедливо подивитись на тих українців, які боролися за українську незалежність з тим же самим фашистським ворогом, але під прапорами не Червоної армії, а під прапорами Української повстанської армії. Ці люди такі ж самі українці, як і ми. Вони щирі, вони народилися просто на іншій території, не під радянською владою. І в них було інше виховання, але вони так само як радянські українці любили свою землю. І не їх вина, і не вина наших з вами земляків, які народилися і жили на території Радянської тоді України, в тому, що ми на жаль мали, тривалий період непорозуміння а іноді ворожнечі, яка, на жаль, сформувалася не українським народом, навіть формувалася не з Києва. На жаль, та ворожнеча пішла від тих хто нав'язував нам свою владу, і сьогодні нав'язує її, прагне змінити наш устрій. Україна ніколи не була азійською країною, ми завжди були форпостом Європи а іноді і провідниками європейських ідей. Але часи були складні, часи були різні. Геополітика, на жаль, призводила до того, що Україна була на

перетині різноманітних інтересів, інтересів Османської імперії, інтересів Російської імперії, імперських утворень європейських, як то Польського царства, Австро-Угорської імперії. Багато чого було в нашій історії складного, завжди нам доводилося боротися, боремося ми і зараз. Я працюю в Міністерстві культури України заступником міністра. В нас багато різних завдань, але одне з них це підтримка тих ініціатив які сприяють національному відродженню, відродженню національної пам'яті. Без сумніву і ця наукова конференція, і ті люди, саме головне люди, які її готують і які є в цій залі, вони варті того щоб бути підтриманими. Можливо ми не маємо нам сьогодні багато фінансових ресурсів щоб зробити все красиво, як того хочеться, справді на тому європейському науковому рівні. Але у нас є бажання з вами. І я переконаний, що це саме головне, і якщо ніхто не заважатиме, то ми самі допоможемо один одному, а потім зробити так, щоб в свідомості держави питання культури, питання історії, питання національної пам'яті зайняли більш значиме, гідне, заслужене місце.

Дорогі друзі, ви бачите, що одним з символів, який є і наших сьогоднішніх бейджиках, є мак. Це український мак. Це один з тих символів, який був запроваджений свого часу в Європі для святкування, відзначення, правильніше очевидно сказати, Дня Перемоги мирної Європи над фашизмом, і не тільки німецьким. Фашизм був багато де, він був і в Італії, в Румунії і багатьох інших країнах. В Ліхтенштейні, до речі, знаходився один з центрів європейського фашизму. Ліхтенштейн – малесенька країна, яка знаходилася під впливом надзвичайно потужної тоді фашистської Німеччини. Але Європа перемогла, перемогла разом з Радянським Союзом. Очевидно, що це була не просто боротьба добра із злом, це була дуже ситуація не проста, коли і сили так звані добра і сили зла боролися одна з одною, і багато їх було і на одній стороні і на іншій стороні. Ми зараз інакше дивимось на історію Радянського Союзу, і ми бачимо, що та ідея, яка була насаджена народам Російської імперії після 1917 року теж далеко не завжди може вважатися ідеєю позитивною, ідеєю прогресивною, ідеєю добра. Нажаль, ті збочення які були в філософії будівництва державного устрою, призвели до того, що класичні, світлі комуністичні ідеї свого часу написані такими філософами-істориками як Енгельс, а потім розвинуті в економічній теорії Марксом, вони знайшли

своє деспотичне вираження. Можливо іншого формату і не було. Це дослідники повинні сказати, чи можливо насправді на комуністичних ідеях збудувати реально діюче суспільство гармонії без насилля і без диктатури. Але ми застали той час, застали той час коли гинули багато українців за світлу ідею свободи нашого народу, і не тільки під час Другої світової війни, але і до неї і після неї. Друга світова війна була на сьогоднішній день епізодом, нехай дуже потужним і дуже важливим в історичному аспекті, але лише епізодом історії. Ми віддаляємось від нього, але повинні робити висновки, повинні розуміти, що насправді було, для того щоб ніколи не робити помилок.

Самий головний висновок який маємо зробити, це те що людська пам'ять не повинна ніколи спотворюватись, що історія має бути справедливою, і ті події які є сьогодні в Україні, на Сході України, вони ні в якому разі ніколи не повинні бути переписані, залежно від того як закінчиться той чи інший політичний період, чи хто буде при владі – який президент, який уряд, яка політична сила. Історія має бути наукою, яка ґрунтується на об'єктивних фактах, саме тому вона має писатися науковцями на наукових конференціях, науковими інститутами а не на догоду політикам залежно від домінування тієї чи іншої політичної ідеї. Дорогі друзі, ми робимо сьогодні насправді крок не стільки зазирнути в історію, як прокласти дорогу в наше майбутнє, наше майбутнє, яке має ґрунтуватися на баченні правильної, істинної, справедливої ролі тих подій які були в історії українського народу. І нехай ми тоді були підневільні, в складі Радянської імперії, зараз ми маємо можливість відстояти свою соборність, відстояти свою незалежність і збудувати наше майбутнє по том, як ми з вами прагнемо. Ми це робимо сьогодні, на цій конференції, ви це робите, я дякую вам ваше бажання, щире бажання щось робити добре в цьому житті, робити правильне. І нехай хтось прийшов в цей зал просто посидіти послухати, і навіть не виступатиме, навіть нічого не занотовуватиме, ви добре все одно зробите, ви зробите правильно. І великою винагородою для вас буде, що ми піднімете свій культурно-освітній рівень, відчуєте свою приналежність до справедливого і правильного руху в відновленні історичної справедливості. Я дякую всім хто причетний до підготовки цієї конференції, хто долучався до неї, дякую директору Заповідника Олексію Лукашевичу. Ми знаходимось в Будинку освіти –

дякую господарям, а вам молоді люди, молоді дівчата щиро бажаю, щоб ваше життя завжди було тільки під світлим небом, щоб ніколи ті події, які нажаль є сьогодні на Сході України, не торкнулися вас особисто. Але давайте будемо єдині і в тому, що ворог, який зайшов на українську землю 70 років тому, або той, що зайшов рік тому, був знищений, щоб він назавжди забув про те, що український народ може знову бути ним покорений і можемо увійти до складу іншої надбудови, іншої імперії, стати частиною того диктаторського режиму який, на жаль, ще є в світі і які прагнуть знову реваншу. Добра вам всім, здоров'я, дякую за запрошення.

УДК 93: 94(477) «1941/1945»

Олександр Лисенко
(м. Київ)

ПРОБЛЕМАТИКА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК НАУКОВИЙ ДИСКУРС І СЕГМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Розглядається теоретичний вектор наукового осмислення подій Другої світової війни. Зокрема акцентується на питанні взаємодії радянського та сучасного національного міфу в контексті політики пам'яті.

Ключові слова: Друга світова війна, історична наука, пам'ять, міф.

We consider the theoretical vector of scientific understanding of the events of World War II. Specifically focused on the interaction of Soviet and modern national myth in the context of memory.

Keywords: the Second World War, historical science, memory, myth

Останні події на півдні та сході України переконливо доводять, що війни майже так само легко розв'язати, як важко завершити. Це «повернення» у війну до межі актуалізувало події

70-річної давнини, насичуючи суспільну свідомість асоціаціями, апеляціями до тогочасних смислів і символів, що походять зовсім з іншої епохи. Агресори та їх поплічники-колаборанти в Україні при цьому продемонстрували вражаючу інтелектуальну недолугість, експлуатуючи «образ ворога», наосліп скопійований з часів Другої світової. Ця спроба бігти вперед з повернутою назад головою – найкращий аргумент на користь безперспективності такої політики.

Але для історика в цьому «перегукуванні» з минулим є власний глибокий сенс: він полягає в необхідності осмислення посттравматичного синдрому, спричиненого війною, виявленні глибоко закріплених ментальних кластерів, які визначають способи мислення і моделі поведінки окремих соціальних груп в екзистенційних ситуаціях, засоби мобілізації людей з метою реалізації певних політичних проєктів.

А ще – усвідомлення крихкості миру, надзвичайно тонкої межі між ним і збройним конфліктом, стирання якої приносить мільйонам людей страждання і смерть.

Емоційний потенціал знань провідну та її переживання виявляються настільки значними, що навіть з відстані семи десятиліть ці події здатні здетонувати протистояння і конфронтацію. Давно перетворившись на конфліктогенну зону, цей феномен час від часу використовується політиками з електоральною метою, а в Росії – навіть як стрижень національно-державної само ідентифікації.

Однак підвищений реєстр суспільного звучання не спроможний відсунути на другий план суто науковий підхід до осягнення феноменології Другої світової війни. Але і в цьому випадку складно уявити собі цей процес як суто стерильну, лабораторну процедуру. Нові меседжі й ініціативи тих, хто генерує ідеологію та філософію державної комеморативної політики ставить вчених перед необхідністю такого трактування подій, які б стали твердим підґрунтям для влади у цій сфері.

У зв'язку з цим варто зупинитися на кількох моментах, пов'язаних з науковим і політичним дискурсом.

Підготовка до відзначення Дня Перемоги стала термінологічна: вона продемонструвала, з одного боку, готовність значної частини суспільства до сучасних дефініцій, а з іншого, – інерцію радянської ідеологічної спадщини. Другу –

визначило питання «що, власне, варто відзначати?» І тут також спостерігалася помітна порівняно з попередніми роками еволюція від сто комуністичного, глорифікованого й мілітаризованого формату – до гуманітарного, заснованого на засадах пам'яті про жертви війни та її жахливих наслідках.

Третя проблема стосувалася, по-перше, дати проведення урочистостей, а по-друге, – ментальної консолідації в альтернативі «Європа – Росія». Частина суспільства виявила бажання і в цьому питанні солідаризуватися з Європейськими країнами й відзначати День Пам'яті 8 травня, інші – сповідували традиційний контекст (хоча в цій групі стає все менше прихильників воєнізованих дійств, парадів, салютів проросійського наставлення).

Нарешті, остання, але принципово важлива проблема, торкалася визначеності у ставленні до того, хто переміг у війні. Дещо суперечлива формула Українського інституту національної пам'яті поєднувала дві взаємовиключні інтенції: а) Радянський Союз разом з державами Антигітлерівської коаліції перемогли нацистську Німеччину та її союзників; б) це не була перемога українського народу, який став жертвою двох тоталітарних режимів і «гарматним м'ясом». Не помічаючи цього смислового антагонізму, УІНП у своїх матеріалах, які також мали невизначений статус (між рекомендаційним і директивним), розкривав участь українців у війні й одночасно нав'язував суто фіктивне її сприйняття і відмову від почуття причетності до звитяги над «коричневою чумою» (дивіться тезу про те, що перемога СРСР у війні – це не перемога українського народу).

За цією внутрішньою дихотомією проглядається прагнення цілковито відмоитися від радянської спадщини й дистанціюватися від російської політики пам'яті. Актом легітимації цього курсу, розпочатого за президенства В. Ющенка, стало ухвалення законів про декомунізацію та визнання членів ОУН та вояків УПА учасниками Боротьби за українську державність, запровадження нового свята – Дня захисника вітчизни (14 жовтня), а також Указ Президента України.

Ці правові акти створюють юридичне підґрунтя для остаточної реконструкції радянського міфу війни і «вписування» тогочасних подій у європейський та світовий контексти, хоча науковці задовго до їх появи де-факто успішно займалися цією справою. Реакція суспільства на ці кроки в цілому була позитивною (нейтралізації негативних оцінок сприяли події в Криму і Донбасі, які відчутно

дискредитували не тільки неосталінську версію війни, а й спроби реанімації її атрибутів та символіки) хоча можна припустити, що далеко не всі артикулювали своє ставлення до них, а противники до часу перевели його у латентні форми.

Цілком погоджуючись з концептуальною стратегічною спрямованістю цього курсу, все ж слід зробити одне застереження. Як показав наш власний досвід, представники різних політичних сил, отримуючи владу, різко змінюють конфігурацію і зміст державної політики пам'яті, причому незрідка цим процесом керують не президент чи прем'єр-міністр (віце-прем'єр з гуманітарних питань), а міністр освіти чи культури, який обирається за партійною квотою.

Суспільству нав'язують полярні уявлення про хід історичного процесу, політизовані концепції, а також відповідний термінологічний апарат. Відбувається втручання в меморіальний ландшафт (згадайте куцу «Алею Героїв» Радянського Союзу у київському парку Слави, яку на догоду В. Януковичу заклав тодішній «сірий кардинал» ідеологічного фронту – міністр освіти Д. Табачник), музейний простір (тиск, який чинився на керівництво Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», на щастя, не змусив його відмовитись від україноцентричних підходів), науково-освітню сферу (приховане гальмування «національної» історіографії) тощо.

«Револуція гідності» дала суспільству можливість розправити плечі, формувати справжнє громадянське суспільство, дуже чутливе до будь-яких спроб узурпації «правди історії» і нав'язування будь-яких стереотипів та схем «згори». Та водночас, воно продемонструвало певну консервативність, інерційність у сприйнятті «запропонованих» владою змін (за приклад можна взяти доволі неохоче повернення історичних назв міст, зокрема Дніпропетровська, чи бажання відзначати День пам'яті жертв війни, а й День Перемоги). Добре це, чи погано – покаже час, але такою є іменна властивість суспільства, яка після революції повертається до нормального життєвого циклу й поволі «перетравлює» новації, відкидаючи одні й зважаючи до інших.

Такою ж (коли не більшою) інерцією відзначається і наукове середовище. Прагнення директивним шляхом запровадити в науковий тезаурус ідеологізовані чи недостатньо вмотивовані дефініції «згори» сприймається як рудимент авторитаризму.

Вітчизняна історична наука з другої половини 90-х років ХХ ст. незворотно стала на шлях творення «національного» наративу. На наше переконання це зовсім не означає її провінційності й маргинальності, чи етнічної ексклюзивності. Цю «фазу» пройшли й інші європейські історіографії. Її сутність для вітчизняної історіографії полягає в україноцентричному осмисленні минулого, що зовсім не виключає, а навпаки, передбачає інтеграцію історії України в європейський та світовий контекст.

Якщо вести мову про період 1939-1945 рр., то в цьому сегменті самотність і вона «українського чинника» може викликати заперечення лише у відвертих українофобів. Однак існує внутрішня суперечність, що заважає більшості політиків та пересічних громадян сприймати тогочасну дійсність як органічну природу речей. Ідеться про складність поєднання зусиль народу України, спрямованих на боротьбу з нацистами та їхніми союзниками, з одного боку, та боротьбою українських самостійницьких сил за суверенну державність. Насправді цей громадянський розкол, що набуває рис збройного протистояння знаходить свою зрозумілу й пояснювальну логіку в науковому наративі, що є основою для його менш емоційної оцінки в суспільній полеміці. У тій же Росії Громадянська війна, боротьба між білою гвардією і більшовиками втратила конфліктогенний заряд і, принаймі, зовні природно вмонтована в Російську історію. Тому ми поділяємо переконання, що лише цілеспрямовані інспірації певних сил (у тому числі зовнішніх) перешкоджає консолідованому переживанню нашого минулого – складного, неоднозначного, але власного.

Очевидно, труднощі узгодження цих двох явищ полягають у тому, що вони базуються на різних системах цінностей. Мешканці республіки, які у складі Червоної армії і радянських партизанських формувань воювали проти гітлерівців здебільшого поділяли більшовицькі ідеали, хоча значна частина билася з ворогом не з політичних мотивів, а особистих. Ті, хто став до лав УПА та інших самостійницьких формувань, виявили готовність віддати своє життя за незалежну Українську державу. Суперечку про те, яка система цінностей була кращою, вирішить лише час, який покаже, що є історично перспективним.

Не треба бути провидцем, аби передбачити, що через кілька десятиліть ця проблема вичерпає свій конфліктогенний запас в

суспільстві, як він нівелюється в науковому дискурсі. Однак без спільних зусиль учених і держави процес може затягнутися.

Нині держава сповідує найпростішу (для неї) і не кращу (для суспільства) стратегію. Відповідні державні органи вказують, що потрібно робити всім іншим, але на практиці залишають цю зону громадської активності без належної організаційної і матеріальної підтримки. Йдеться про відсутність широких дослідницьких програм з найбільш актуальних проблем вітчизняної історії на зразок тієї, що передувала підготовці історичного висновку про діяльність ОУН і УПА, які одержали державне фінансування. Не видно на горизонті й вітчизняних фондів, зосереджених на грантовій підтримці фундаментальних і цільових наукових досліджень. Курс керівництва держави в особі Міносвіти на знищення академічної науки шляхом її «об'єднання» з вузівською – це шлях в нікуди, спроба залатати «дірки» в бюджеті, які призведуть до ще більших «дірок». Без академічної науки Україні загрожує надійне місце в «третій корзині держав», що лише споживають, а не продукують наукове знання. Сучасні Герострати мали б пам'ятати, що вітчизняну Академію наук створили у найважчі часи Української революції – 1918 року. Нині, коли наука відіграє все помітнішу роль у розвитку суспільства, її хочуть знищити.

Перефразувавши відомий афоризм, одержимо: «Не хочемо годувати власну науку, будемо годувати чужу» – власними кадрами і коштами, коли будемо платити за знання.

Якось соромно і не по собі, що з нами це відбувається після Революції Гідності...

УДК 94 (47+57) «1945.05.09»: 32.019.5

Ярослав Потапенко

(м. Переяслав-Хмельницький)

ЧИ ВАРТО СВЯТКУВАТИ «ДЕНЬ ПЕРЕМОГИ НАД ФАШИЗМОМ» У РІК НЕБАЧЕНОГО РОЗГУЛУ РОСІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ?

В статті зроблено спробу переосмислити значення старих радянських ідеологічних свят в контексті російсько-української

війни на Донбасі. Особлива увага приділена маніпулятивно-пропагандистським штампам кремлівського «агітпропу», котрі досі продовжують здійснювати руйнівний вплив у вітчизняному соціокультурному просторі.

Ключові слова: радянська пропаганда, ідеологема, міф.

The article attempts reconsider value old Soviet ideological holidays in the context of Russian-Ukrainian war in Donbass. Particular attention is paid manipulative propaganda-stamp Kremlin «propaganda», which still continues to make a devastating impact in the national socio-cultural space.

Keywords: Soviet propaganda, ideologeme, myth.

У роботі, написаній на початку 2015 р. Валерій Примост стверджував: «... Вперше за останні кілька століть ми не стоїмо перед необхідністю завойовувати свою свободу. Свобода вже завойована. І, незважаючи на всі випробування останнього року, вже ніхто не зможе її в нас відібрати» [1]. Я не був би зараз настільки оптимістично налаштований, як колега, адже, на превеликий жаль, ситуація в країні надзвичайно нестабільна, неспокійна і непередбачувана. Регулярні теракти й затримки диверсантів у Харкові й Одесі, концентрація російських військ на окупованій частині Донбасу і в Криму, малозрозуміла поведінка українських правлячих «еліт» у сфері внутрішньої і зовнішньої політики (угодовство, «гнилі компроміси» з окупантом, які часто межують з відвертою зрадою), – всі ці обставини змушують мислячих людей відчувати, наскільки крихкою і загроженою є нині і наша свобода, і наша державність, і наша незалежність.

Далі по тексту В. Примост продовжує: «Старий набір ідеологем і догм повинен залишитися там, де і країна, яка його породила, – у минулому. Нове життя настійно вимагає нового бачення...» [1]. На жаль, «нового життя» ми досі не дочекалися від нових можновладців, котрі «попленталися стежкою Януковича» (за влучним висловом М. Басараби) – регулярно повторюють помилки колишнього «гаранта» й не перестають працювати з його людьми та схемами збагачення на владі. Країна, яка породила «старий набір ідеологем», за великим рахунком, теж нікуди не ділася. Менталітет переважної більшості населення нашої держави, попри всі жертви Революції гідності та війни на

Донбасі, також майже не змінився. Ще зовсім недавно здавалося, що після Євромайдану українці безповоротно змінилися – народ виріс у Націю. Проте сьогодні подібне твердження викликає великі сумніви. Так, перед обличчям російської агресії українці на перших порах згуртувалися, почали більше цінувати свою історію, пам'ять, державу, явили світу небачений сплеск добровольчого руху, волонтерства, вміння самотійно захищати свою землю й утримувати армію замість державного апарату (а то і всупереч йому!). Але в реаліях весни 2015 року ситуація суттєво змінилася: стрімко посилюються й активно поширюються навіть у патріотичних колах загальні настрої втоми, розчарування, роздратування, невпевненості в завтрашньому дні, зневіри в демократично обраному керівництві й недовіри до нього.

Усвідомлення того, що в країні, замість обіцяної демократії утверджується олігархократія, такою ж мірою не сприяє піднесенню патріотизму, як і поразки нашої армії на Східному фронті та загроза реваншу на осінніх виборах антиукраїнського «Опозиційного блоку». Отже, країна у надзвичайній небезпеці, як і рік тому...

Що ж мусимо робити, аби запобігти колапсу держави на «культурному фронті», у сфері захисту й очищення інформаційного простору й «духовної аури» нації? Насамперед, як на мене, слід рішуче розірвати з усіма рецидивами «совка», з усіма, навіть найменшими, проявами імперської маячні про «братні народи», які «жили в любові та дружбі», втрачений через «велике історичне непорозуміння». Життєво необхідно нині максимально прискорити процес нашого «виповзання з Росії» (вислів С. Кульчицького). Абсолютно погоджуюся з Дмитром та Віталієм Капрановими: якби закони про «декомунізацію» були прийняті раніше, то ми сьогодні б не мали війни на Донбасі! Коли вже ця війна таки розпочалася, то переможно завершити її зможемо тільки за умови рішучого й безповоротного розриву із «совком» в усіх його іпостасях. Цілком слушно зазначає Володимир В'ятрович: «Твердження, що ми (з росіянами – Я. П.) – один народ, є причиною теперішньої війни. Бо означає, що росіяни мають право вказувати нам, яке наше минуле і яким має бути майбутнє» [2].

Однією з потужних імперських ідеологем, котрі досі заважають нашому «виповзання» з Росії й паразитують на

ностальгії широкого загалу за «радянським минулим», – є міфологема 9 травня як «Дня Великої Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні». По-перше, чому 9 травня, адже Німеччина погодилася на капітуляцію 8-го? По-друге, радянський народ – суцільна фікція радянської пропаганди, мрія кремлівських очільників про натовп зденаціоналізованих манкуртів, ідеологічно зазомбованих маргіналів, якими легко маніпулювати. По-третє, для українців воєнне лихоліття 1940-х рр. не було «Вітчизняною війною», як переконливо доводять сучасні прогресивно мислячі історики нового покоління. Це був незглибимий жах, неймовірні страждання, неміряні жертви (8,5 чи 13,5 млн. полягло – невідомо досі), небачена трагедія. Але відповідь на питання: хто ж таки переміг насправді, і чи була ця «перемога» «Великою»? – досі залишається відкритою і вкрай дискусійною. Вже згадуваний В. В'ятрович послуговується метафорою «Велика нічия», акцентуючи увагу на тому, що т.зв. «Велика Перемога» насправді стала реабілітацією радянської влади за вчинені жакливі злочини, перетворила почуття страху до ката Сталіна в почуття подяки до вождя і захисника» [3].

На думку авторитетного дослідника, міф про «Велику Перемогу» слугує інструментом відновлення геополітичного впливу Росії, який допомагає реанімувати вплив, насамперед, на пострадянському просторі. Ще одна функція цього міфу – викреслити з пам'яті «велику поразку, якою закінчилася для СРСР «холодна війна», забути її, викинути на смітник історії разом зі «страшними роками ельцинської демократії» [3]. «Велика нічия» стане Великою Перемогою лише тоді, коли світ, нарешті, наважиться засудити Сталіна, комунізм і НКВД як Гітлера, нацизм і гестапо [3]. Непокарне зло реанімується – непереосмислене минуле, не засуджені злочини комуно фашизму здобули можливість повторитися в сьогоденні.

Жозе Мануель Барозу в 2009 році у виступі з нагоди 70-ліття Другої світової війни сказав, що чорна сторінка історії, розпочата у 1939 році, закінчилася у 1989-му. Але сьогодні стало очевидно, що з падінням Берлінського муру й розпадом СРСР історія не закінчилася (попри оптимістичні прогнози Ф. Фукуями). Вперто намагаючись відродити гібрид Російської імперії та Радянського Союзу, Путін все виразніше копіює Сталіна й наближає розв'язання нової світової війни. Реванш за поразку в «холодній

війні» й новий поділ Європи – ідея-фікс російського президента, котрий мислить категоріями минулого століття і, схоже, марить новою «великою перемогою» над «світовим імперіалізмом».

Отже, здавалося б переможений у 1945 р. німецький фашизм нікуди, за великим рахунком, не подівся. На наших очах у 2000-х роках він пережив реінкарнацію у формі російського фашизму (т.зв. «рашизму» чи «путінізму»), що несе цілком реальну загрозу військової експансії не лише Україні, Білорусі, Грузії та Молдові, але й країнам Балтії, Польщі тощо. На фоні кризи ліберальної демократії на Заході та відсутності яскравих харизматичних лідерів у західному політикумі, Путін зумів об'єднати навколо себе правих і неофашистів Євросоюзу, а також крайніх лівих. Як зазначає польський вчений Ян Пекло, саме такий «коктейль» передував вибуху Другої світової війни: «Тільки назва була інша – нацизм: мішанка націоналістичних ідей із соціалістично-комуністичною ідеологією» [4].

Як бачимо, «історія повертається»: не засуджений світовою спільнотою нарівні з нацизмом, комунізм російського зразка відродився в путінській Росії у формі потворного гібриду імпершовінізму, котрий, як і його ідейні попередники, підводить Європу до нової великої війни. На думку Ігоря Лосева, Путін «хоче нав'язати себе людству як світового лідера поза конкуренцією і встановити неочекістський «орднунг» – тотальну корупцію і бандократію, себто новітнє варварство.., такий собі режим Януковича у світовому масштабі. У цьому сенсі він становить загрозу всій цивілізації Заходу» [5].

Святкуючи разом з путінською Росією «День перемоги», ми, навіть цього не усвідомлюючи, «танцюємо під дудку» Кремля, ще глибше занурюємося в орбіту російського впливу, потворствуємо посиленню проросійського лоббі в країні, котра за останній рік сплатила надзвичайно високу ціну (небачену від 1945 року!) за те, аби позбутися неоколоніальної залежності від «північного сусіда». Страх «не образити почуття ветеранів» переважає національну гідність, патріотизм, здоровий глузд і навіть елементарний інстинкт самозбереження (адже подальше перебування в орбіті російського впливу смертельно небезпечно для нації!). Малоросійські комплекси неповноцінності, схоже, не здатна змити і кров тисяч патріотів, убитих і покалічених рашистами... Як тут не згадати Шевченкові рядки: «Загинеш, згинеш Україно. Не буде й сліду на землі...».

Т.зв. «Велика Перемога» – це «ідеологема-символ» із того ж символічного ряду, що й «георгіївська стрічка», «великий полководець Сталін», «Севастополь – місто російської слави», «Крим – наш!», «Рускій мір», «Новоросія», «народне ополчення ДНР» (котре рятує від «карателів-фашистів») тощо. «9 Травня», на жаль, стало невід’ємним елементом цього символічного ряду саме в період війни на Донбасі, коли гасло «Деды воевали!» надихає багатьох ідейних російських імпершовіністів їхати вбивати міфічних «жидобандерівців», які буцім-то «розпинають 3-річних хлопчиків» й «безперервно бомблять мирних мешканців». Зденаціоналізована босота Донбасу також надихається подібним гаслом і, схоже, щиро вірить, що воює з «укуро-фашистами». Компроміс тут неможливий – або переможуть українські Збройні Сили й доведуть усьому світу, що здолали реанімований у ХХІ столітті фашизм, – або російсько-терористичні війська й далі «віджиматимуть» наші території, й окрилена цими успіхами російська пропаганда ще інтенсивніше тиражуватиме для переляканих європейців розповіді про «неймовірні звірства київської хунти».

Історію, як відомо, пишуть переможці, вони ж творять міфи, котрі транслиуються від покоління до покоління. Отже, той, хто переможе в цій війні, змусить світ повірити, що його переможений ворог і був, насправді, «фашистом». І світ змушений буде це прийняти і з цим змиритися заради підтримання безпеки. А враховуючи ту обставину, що в українському керівництві, схоже, ніхто після Майдану жодних висновків не зробив, – розв’язка у цій війні абсолютно непрогнозована.

Чим швидше ми, українці, солідарно відмовимося від заскорузлих «совкових» міфологем, котрі прив’язують нас до «імперії зла», керованої божевільним терористом №1 Путлером, – тим швидше зможемо наблизити справді Велику Перемогу у дійсно Великій Вітчизняній війні українського народу проти російсько-фашистських загарбників. Урочистим Днем Перемоги для свідомих українських патріотів має стати дата завершення цієї війни, в результаті якої наш екзистенційний ворог – Російська Федерація – має неминуче розпастися й припинити лякати світ «Третьою світовою» або «ядерним ударом».

Як не парадоксально це звучить, але наша перемога в російсько-українській війні, котра розпочалася в лютому

2014 року, буде й перемогою для демократичної молодії Росії, – Росії В. Новодворської і Б. Немцова, котра прагне стати частиною цивілізованого світу, скинути диктатуру Путіна, «тягар імперії» і збудувати, нарешті, нормальну національну державу європейського зразка, за яку не буде соромно нащадкам.

Міф «Великої перемоги» продовжує й надалі виконувати функцію водночас генератора і ретранслятора імпершовіністських ідеологем – в той час, як при вдумливому підході цілком очевидно: т.зв. «Перемога» завершилася тим, що під контролем російських більшовиків опинилася половина Європи (велика поразка ліберально-демократичного Заходу!), і розпочався сорокарічний період конфронтації між наддержавами. За великим рахунком, немає особливої різниці між Путінською окупацією Криму 2014 року і Сталінською окупацією Чехословаччини чи Польщі у 1945 році. Український письменник Станіслав Бондаренко безапеляційно заявляє, що «рашизм ще гірший за фашизм», – бо «Путлер», пішовши війною на «братній народ», перетворив свій власний у «народ-зброд».

Луганський публіцист Костянтин Скоркін, аналізуючи Путінський міф «Новоросії» як украй небезпечною квазірелігійного психозу, своєрідної «реакційної Утопії», – стверджує, що стрижнем, котрий поєднує різноманітні елементи цього міфу, є «культ Великої Вітчизняної війни»: «Саме перемогу СРСР у війні сприймають за головний доказ правоти справи донбаського сепаратизму. Адже в рамках місцевої ідеології («особливого шляху Донбасу»), він протистоїть «фашистам», захищаючи цінності, за які «діди воювали» [6, с. 30]. При цьому образом головного ворога мисляться вже не «німецько-фашистські загарбники», а «українські націоналісти» як «вороги СРСР та «руського мира» (з якими Сталін боровся в минулому, а Путін сьогодні) [6, с. 30]. В есхатологічно-шизофренічній мрії-утопії про «небесну Новоросію» хворобливі фантасми про Христа як особливого «руського Бога» химерно поєднуються з гаслами «Ленін – Сталін – Путін!», «Победа будет за нами!», «Победим фашистскую хунту!» (при цьому прояви «фашизму» вбачаються абсолютно у всьому українському, а «анти фашизм» і «антиукраїнське» стають поняттями-синонімами).

Цікавим є погляд на проблему через призму психоаналітичних інтерпретацій, надзвичайно популярних у

«новій інтелектуальній історії». Тамара Гундорова кваліфікує сучасну українську культуру як постколоніальну, посттравматичну і транзитну (котра застигла у процесі переходу від тоталітаризму, колоніалізму й соціалізму до цінностей ліберальної демократії). Розрив з «радянським минулим» викликав у кількох поколінь симптом «посттоталітарної травми» – відчуття невпевненості, невлаштованості, екзистенційної «бездомності». Звільненню від цієї світоглядної травми дуже заважають рудименти «совка», непереосмислене в критичному ключі пам'ять про минуле, котра перетворює нащадків на заручників заскорузлих міфологем. Інтелектуали мають виконати «терапевтичну» функцію – виявити, описати і де містифікувати пропагандистські міфологеми, десакалізувати ідеологеми-шаблони як «паразитів свідомості». Лише в такий спосіб «транзитність» («зависання» між «совком» і цивілізованим світом) може бути врешті перейдена і подолана. Інакше одного дня прокинемося в «дивному новому світі» суцільної «Новоросії» з імператором Путіним на чолі.

Дати, що їх ми шануємо і відзначаємо, впливають на нашу само ідентифікацію і формують образ суспільства, в якому би нам хотілося жити. Тому заідеологізований концепт «Великої Перемоги» досі заважає ви кристалізувати сучасну українську самоідентичність патріота, котрому, очевидно, ще довго доведеться стримувати нашестя «варварів зі сходу».

Джерела та література:

1. В. Примост. 2015-й: що ми напишемо на прапорі перемоги? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/126505>.
2. Богачевська О. В. В'ятрович: Причиною теперішньої війни є твердження, що ми з росіянами – один народ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/culture-journal/_prichinoyu-teperishnoyi-vijni-ye-tverdzhennya-scho-mi-z-rosiyanami-odin-narod/620632.
3. В'ятрович В. Велика нічия // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/4/4289586>.
4. Горбач Р. Ян Пекло: Можливо, через рік Путіна не буде в Кремлі. Тривала війна в Україні – смертельна для нього// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_mozhlivo-cherez-rik-putina-ne-bude-v-kremli-trivala-vijna-v-ukrayini-smertelna-dlya-nogo/619556?mobile=true.

5. Лосев І. Західний невроз Росії та російський – Заходу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/128656>.
6. Скоркін К. Міт Новоросії: край реакційних утопій / К. Скоркін // Критика. – Число 9-10. – 2014. – С. 27-30.

УДК 94 (477) «1939/1945»

Юрій Фігурний
(м. Київ)

«ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА» – МІФОЛОГЕМА, ІДЕОЛОГІЯ, ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ І УКРАЇНЦІВ

У статті аналізується походження, сутність і значення для України й українців концепту «Велика вітчизняна війна». Автор переконаний, що творення цієї міфологеми стало зручним інструментом сталінської пропаганди. Тоталітарна ідеологія заради збереження СРСР апелювала до найглибших людських почуттів. Для України і українців, зрештою, ця війна була не «Вітчизняною», а Другою світовою і пам'ять про неї, про великі людські та матеріальні втрати повинна бути вічною.

Ключові слова: Україна, українці, Велика вітчизняна війна, Друга світова війна, нацизм, комунізм, тоталітаризм.

The article analyzes the origin, nature and importance for Ukraine and Ukrainians concept «Great Patriotic War». The author believes that the creation of myths was convenient tool Stalinist propaganda. The totalitarian ideology in order to preserve the Soviet Union appealed to the deepest human emotions. For Ukraine and Ukrainians, ultimately, the war was not «domestic» and the World War II and her memory of the great human and material losses must be eternal.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, Great Patriotic War, World War II, Nazism, Communism, Totalitarianism.

Навесні 2014 р. Україна стала об'єктом збройного нападу з боку Російської Федерації (РФ). Спочатку агресор загарбав Крим, потім за допомоги «п'ятої колонії» утворив на сході України т.зв.

«ЛНР/ДНР». Коли ці квазідержавні терористичні утворення ось-ось мали бути знищені українськими силовиками Москва влітку 2014 року зненацька ввела свої війська на терени України і тим самим врятувала їх від остаточного знищення. На Заході (ЄС, США, Канада), це збройне протистояння називають «гібридною війною». На Північному Сході (РФ) – «громадянською війною». В Україні офіційно – «антитерористичною операцією» (АТО), неофіційно – російсько-українською війною, також набуває популярності термін «Вітчизняна війна» стосовно подій 2014-2015 рр. На нашу думку, використання цього поняття є шкідливим для України й українців. Оскільки за своїм походженням, сутністю і значенням концепт «Велика вітчизняна війна» є стовідсотковим продуктом російського імперіалізму (самодержавного і комуністичного). Щоби перемогти ворога – російський неоімперіалізм – речі треба називати своїми іменами, а не евфемізмами на кшталт «АТО» і «Вітчизняна війна».

В українській минувшині на відміну від російської не було вітчизняних війн, а було досить таки багато збройних конфліктів, у тому числі і з північно-східним сусідом. Отож, у черговій російсько-українській війні українці повинні згуртуватися, перемогти нападника і знищити хижацьку імперію. Для того щоб ці плани здійснилися, окрім потужних Збройних Сил, інноваційної економіки, надійних фінансів, високоорганізованої держави і консолідованого громадянського суспільства, треба знати власну історію та робити висновки з поразок і перемог, не наступаючи двічі на ті ж самі граблі.

Саме тому актуальність заявленої проблематики полягає у тому, щоби проаналізувати походження, сутність і значення міфологеми «Велика вітчизняна війна» для України і українців та довести, що для українського народу вона ніколи не була «вітчизняною». Ця брехлива міфологема була майстерно нав'язана комуністичними ідеологами т.зв. «братським народам» СРСР, щоб вони свідомо захищали соціалістичну Вітчизну, тоді як насправді вона була для них не батьківщиною, а Мордором (Пеклом).

З часу відновлення Української державності проблема Великої вітчизняної війни в долі України й українського народу привертала увагу багатьох вчених. Окремі аспекти даної проблематики висвітлювали такі дослідники: М. Боровик, П. Брицький, С. Грабовський, Т. Гунчак, Л. Зарічняк, А. Іржавська

В. Косик, М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, І. Муковський, І. Патриляк, І. Перехрест, О. Перехрест та ін.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоби на підставі комплексного аналізу історичної літератури розкрити походження, сутність і значення для України і українців міфологеми «Велика вітчизняна війна». Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: проаналізувати походження міфологеми «Велика вітчизняна війна», з'ясувати ідеологічну сутність цього тоталітарного концепту та визначити перспективні напрями подолання посттоталітарного і проросійського дискурсу для української політичної нації.

Термін «Велика вітчизняна війна» та його попередник «Вітчизняна війна» є суто російським винаходом, спрямованим на те, щоб у критичні, для центральної московської влади, часи об'єднати зусилля всіх співвітчизників для порятунку Вітчизни («Отечества»). Вперше, небезпека знищення Московії як державного утворення мала місце на початку XVII ст. т.зв. «Смута». І лише патріотичний рух під керівництвом Мініна і Пожарського вигнав загарбників (поляків, литовців й українців), відновив цілісність держави та допоміг посісти трон новій династії – Романовим (1613-1917). На нашу думку, це була перша вітчизняна війна росіян, але чомусь тогочасні літописці до цієї назви ще не додумалися. Майже через 100 років розпочалася Північна війна (1700-1721), яка могла стати для тих же росіян вітчизняною, але Полтавська перемога (1709) Петра I розтрощила шведсько-українських військовий союз і посприяла перетворенню Московського царства в Російську імперію. Минуло ще століття і конфлікт між Францією і Росією призвів у 1812 р. до повномасштабного вторгнення Наполеона Бонапарта і захоплення ним Москви. Олександр I змушений був мобілізувати задля врятування своєї влади та перемоги чималі людські і матеріальні ресурси, а саму війну з французами вперше назвали Вітчизняною. Промайнуло чергових 100 років і цивілізований світ поринув у жахиття Першої світової (1914-1918). Багато хто з патріотів-росіян цю війну називали «Великою» і «Вітчизняною», але оскільки Російська імперія зазнала краху, а у її переможців – більшовиків були інші, більш глобальні наміри (світова комуністична революція), то, зрештою, це кровопролиття назвали імперіалістичною війною і намагалися про неї забути.

Але мрія про світове панування не полишала «світлі голови» більшовицьких лідерів. Якщо В. Ленін і Л. Троїцький зазнали невдачі на цьому шляху, то їх спільник і конкурент Й. Сталін виявився більш вдалим за попередників. Йосип Віссаріонович успішно використав реваншистські настрої суспільства переможеної Німеччини. Співпраця Москви і Берліна у військовій, економічній і політичній сферах призвела не лише до їх обопільного посилення, а й згодом до цілковитого демонтажу демократичної Ваймарської республіки та започаткуванню Третього Райху. Незважаючи на ідеологічні протиріччя, влітку 1939 року був підписаний пакт Ріббентропа-Молотова, який розкрив Європу на сфері впливу, поставив людство на межу виживання та посприяв початку Другої світової війни (1939-1945). Кожен з тоталітарних лідерів бажав використати угоду для здійснення власних загарбницьких задумів. Якщо Адольф Алоїзович, пам'ятаючи уроки Першої світової, панічно боявся війни на два фронти, та потребував в особі Сталіна не ворога, а спільника, то Йосип Віссаріонович спочатку прагнув за допомоги збройної потуги Гітлера перетворити Європу на територію хаосу і безвладдя, а потім оголосивши себе «Визволителем» нанести колишньому союзнику удар у спину, знищити нацизм і встановити владу СРСР від Атлантики до Тихого океану. Зрештою, у боротьбі двох диктаторів А. Гітлер спочатку виявився більш спритнішим і передбачливішим, швидко здолавши Францію (найсильнішого свого ворога на континенті) і локалізувавши Велику Британію, він розгадавши задум Й. Сталіна, наказав Вермахту 22.06.1941 р. перейти у наступ на східному театрі воєнних дій. Лише величезна територія СРСР, спротив Червоної Армії, людиноненависницька сутність нацизму, геополітична обмеженість і недалекоглядність фюрера не дозволила йому перемогти свого опонента ще у 1941 р. Натомість, його візаві, переживши справжній шок від несподіваного нападу, величезних територіальних, матеріальних і людських втрат, використав весь ресурс абсолютної влади, мобілізував усі наявні резерви та заручившись підтримкою Великої Британії та США зумів не лише зупинити ворожий наступ, але й згодом перейти у контрнаступ і завершити війну у Берліні. Іронія долі чи гримаса історії? СРСР, який був одним з ініціаторів «поджигателей» війни, завоював чимало країн і територій, з часом став сам об'єктом агресії, і зрештою долучився до держав-переможців і засновників ООН.

На нашу думку, такий перебіг подій став наслідком не лише успішної, цинічно-прагматичної діяльності диктатора Й. Сталіна (на противагу А. Гітлеру), а й більшої пристосованості комуністично-більшовицької ідеології (на відміну від націонал-соціалістичної) до тих чи інших викликів. Одним з них була потужна радянська інформаційно-пропагандистська кампанія, яка у свою чергу базувалася на тоталітарній міфологемі «Велика вітчизняна війна». Потрапивши у скрутне становище кремлівські ідеологи не придумали нічого кращого як використати величезний патріотичний потенціал гасел «Родина-Мать зовет!», «Отечество в опасности!» тощо і, врешті-решт, перетворили загарбницьку війну А. Гітлера та Й. Сталіна у Велику вітчизняну війну радянського народу. Зрештою пропагандистський задум спрацював добре, солдати й офіцери йшли в бій зі словами «За Родину! За Сталина!», а у свідомості переважної більшості громадян СРСР ця війна поступово набувала ознак «Великої», «Вітчизняної», «Народної» і «Священної». При цьому ми хочемо наголосити, що цей процес, який розпочався ще у 1941-1945 рр., на превеликий жаль триває з деякими видозмінами і до цього часу.

Проаналізувавши походження концепту «Велика вітчизняна війна», треба також з'ясувати його ідеологічну сутність та живучість у просторі й часі. На нашу думку, якщо царизм використовував цю ідеологему за прямим призначенням – для згуртування населення навколо влади й відбиття агресії супостата, то тоталітаризм пішов ще далі – об'єднував радянських громадян під патріотичними гаслами в ім'я захисту соціалістичної Вітчизни та спрямовував їх на захоплення територій інших держав-сусідів для покращення військово-політичної міці «Країни Рад» та «визволення» братських поневолених народів з-під капіталістичного ярма. Саме так Червона Армія визволяла у 1939-1940 рр. західних українців і білорусів, фінів, литовців, латишів, естонців і молдаван. Згодом, ситуація кардинально змінюється і вже Вермахт у 1941-1942 рр. більш-менш привітно зустрічають ті ж самі українці, білоруси, литовці, латиші, естонці, кримські татари, народи Кавказу і навіть росіяни. Пізніше, поживши під нацистами й усвідомивши людиноненависницьку природу нацизму, ці поневолені народи зрозуміли, що одного панарабовласника замінив інший нічим не кращий. У свою чергу, Й. Сталін вдало використав прорахунки А. Гітлера та його ганебні

звершення на підвладних нацистам теренах, і розпочав потужну інформаційно-пропагандистську кампанію, одним зі складових якої був концепт «Велика вітчизняна війна».

Доречи, як свідчить вчений М. Коваль вперше поняття «Вітчизняна війна» вжито Й. Сталіним у виступі по радіо 3 липня 1941 р. згодом у його ж наказі від 7 листопада 1944 р. вперше використано термін «Велика Вітчизняна війна» [2, с. 19].

Українські дослідники І. Патриляк і М. Боровик вважають: «Історична назва Велика Вітчизняна війна радянського народу (пізніше – Радянського Союзу) існувала спершу як пропагандистська формула. Її використання офіційною державною пропагандою в СРСР служило одночасно кільком цілям. Насамперед вона повинна була додатково сакралізувати війну, підкріпити патріотичний пафос, який після вторгнення Німеччини став домінуючим інструментом мобілізації населення радянської держави на відсіч ворогові. Сучасні історики відзначають також, що з допомогою подібної формули радянське керівництво намагалось провести у свідомості населення чіткий вододіл між подіями, що відбувалися до 22 червня 1941 р. (подіями, які були затьмарені численними свідченнями співучасті Радянського Союзу у роздмухуванні «світової пожежі») і, як слід було думати, цілком новою війною, що почалася з агресії Німеччини проти СРСР. Пізніше, вже після війни, провідним завданням культу Великої Вітчизняної війни стало цементування «нової історичної спільноти – радянського народу» в єдину політичну націю, в історичній свідомості якої міфології великої війни відводилася роль вузлової ланки. Використання такої формули давало змогу за умов ідеологічного протистояння часів «холодної війни» провести чіткий вододіл між СРСР, який виставлявся єдиним переможцем «фашистської чуми» і його західними союзниками. У той чи інший спосіб зусиллям державної пропаганди, під впливом сильних переживань, незабутніх подвигів рядових громадян у тій війні, за кілька повоєнних десятиліть концепт Великої вітчизняної війни був перетворений на частину масової історичної пам'яті для кількох поколінь сучасних українців. Очевидно, що у такій ролі це поняття цілком має право на життя» [5, с. 7-8].

Погоджуємося з думкою вчених І. Патриляка і М. Боровика стосовно базового наповнення ідеологеми «Велика вітчизняна війна». Насамперед, це сакралізація боротьби з ворогом,

мобілізація населення, забуття і замовчування міждержавного союзу Й. Сталіна й А. Гітлера, а вже після закінчення бойових дій міфологізація минулого й творення міцного підґрунтя (теоретичного і практичного) для формування прогресивної спільноти – радянського народу. Разом з тим, гіпотеза істориків щодо подальшого функціонування в історичній пам'яті українців цієї міфологеми нами категорично не сприймається. На наше переконання, Україна і українських народ для свого поступального розвитку як європейська демократично-правова держава і політична нація потребують цілковитого перезавантаження та повної відмови від тоталітарного спадку, одним з базових складових якого є ідеологічна міфологема «Велика вітчизняна війна».

Здавалося, минуло 70 років з часу завершення кровопролиття, очевидців тих подій з кожним роком стає все менше і менше, зрештою настане та мить, коли всі вони відійдуть у вічність. То можливо не варто боротися з радянськими міфами та тоталітарною ідеологією? Варто! Україна і українці зазнали величезних людських втрат. Від січня 1941 р. до січня 1945 р. населення УРСР зменшилося з 40 млн. 967 тисяч до 27 млн. 383 тис. (на 13 млн 584 тис. осіб) [1, с. 561]. У свою чергу В. Косик оцінює загальні демографічні втрати у кількості приблизно 14,5 млн. (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості) [3, с. 455].

Загалом, безповоротні втрати українців і громадян УРСР інших національностей колишнього СРСР упродовж 1939-1945 рр. дослідниками оцінюються в межах від 8 до 10 млн. Тому для поповнення демографічних втрат воєнного періоду УРСР знадобилося більше як 19 років. Загальна довоєнна чисельність 42,9 млн. осіб було досягнуто лише у другому півріччі 1960 р. і це був один із більших негативних наслідків Другої світової війни) [4, с. 777-778].

Отже, мільйони загиблих і скалічених, зруйновані міста і села – така ціна перемоги. Тому українці повинні оберігати історичну пам'ять про події 1939-1945 рр. щоби ніколи більш не допустити повторення тих жахів.

Завершаючи наше дослідження, хочемо наголосити на важливості подолання тоталітарного і проросійського дискурсу для подальшого розвитку Української Самостійної Соборної

Держави та української політичної нації. Концепт «Велика вітчизняна війна» був, є і буде зручним інструментом для маніпуляції людською свідомістю, спотворення історичної пам'яті й вкорінення у науково-освітньому та суспільно-політичному просторі України комуністичних догматичних міфологем і сучасних неоімперських російських концепцій. Для Москви існує нагальна потреба постійно тримати Київ у своїй геополітичній орбіті. Допоки Україна й українці будуть як на офіційному, так і на побутовому рівні урочисто святкувати старі радянські свята, у тому числі й чергові річниці т.зв. «Дня Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», доти Українська державність й український народ перебуватимуть у сірій зоні між Європейським Союзом і Євразійським Митним Союзом, між демократією і авторитаризмом, між суверенністю і залежністю, між прогресом і регресом.

Українські вчені, освітяни, владоможці та громадянське суспільство повинні визнати на всіх рівнях, що гітлерівсько-сталінська (нацистсько-більшовицька) війна ніколи для українців не була Великою вітчизняною, а лише складовою частиною Другої світової. Всі біди і негаразди українського народу у ХХ ст. були пов'язані з фактичною відсутністю власної державності. Трагедія бездержавного українського етносу полягала в тому, що у кривавих і жахливих подіях 1939-1945 рр. він був не суб'єктом, а об'єктом міжнародної політики. Разом з тим, найсвідоміші представники українського народу були з цим не згодні і героїчна звияжна боротьба УПА слугує тому яскравим підтвердженням. Хоча, українські повстанці зазнали поразки через несприятливі політичні та історичні умови, але їх самовіддана збройна боротьба посприяла формуванню нових борців за українську справу. Зрештою, у 1991 р. Україна мирно відновила свою державність, а у 2014-2015 рр. українські патріоти вже зі зброєю в руках відстоюють від російських агресорів і путінських найманців її соборність і суверенітет.

Отже, міфологема «Велика вітчизняна війна» є суто російським винаходом, спрямованим на те, щоби у небезпечні часи для влади (царської, імперської, більшовицької тощо) об'єднати зусилля всіх громадян («соотечественников») для порятунку Вітчизни («Отечества») від зайд-загарбників, апелюючи до найглибших людських почуттів. Але для України і українців ця

гітлерівсько-сталінська війна була не «Вітчизняною», а складовою частиною Другої світової і пам'ять про яку, про великі людські та матеріальні втрати повинна бути вічною.

Джерела та література:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 // За ред. І. О. Герасимова. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.
2. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945). – К, 1994. – 58 с.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: НТШ ім. Т. Шевченка, 1993. – 660 с.
4. Лисенко О., Перехрест О, Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2 кн. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 737-784.
5. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.

УДК 94 (477) «2014/2015»

Тетяна Лапан
(м. Львів)

ТРАДИЦІЙНА ТА НЕТРАДИЦІЙНА ВІЙНА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті з'ясовано зміст поняття «гібридна війна» – «нетрадиційна війна». Розглянуто сутність, характерні ознаки технологій її застосування. Охарактеризовано основні елементи сучасної війни на території України. Розглянуто концепцію Ч. Москоса про три типи суспільств: «суспільство готовності до війни», «суспільство стримування війни» і «суспільство заперечення війни».

Ключові слова: традиційна війна, гібридна війна, нетрадиційна війна, холодна війна, загроза війни, «суспільство готовності до війни», «суспільство стримування війни» і «суспільство заперечення війни».

The article clarified the concept of «hybrid war» – «irregular war». The essence, characteristic features of technology its application were considered. Basic elements of modern war on the territory of Ukraine were characterized. Concept of Ch. Moscoso about three types of society: «society of readiness to war», «war deterrent society» and «society of war denial» was considered.

Keywords: *traditional war, hybrid war, irregular war, the Cold War, the threat of war, «Society of readiness for war», «war deterrent society» and «society of war denial».*

«Ты виноват уж тем, что хочется мнекушать!»

І. Крилов «Волк и Ягненок»

З розвитком людства відбувається еволюція воєн та збройних конфліктів. «Збільшення масштабі та запеклості військових конфліктів стаснастільки ж характерною рисою сучасних суспільств, як і зміни інших соціальних інститутів, що відбулися в індустріальну епоху» [3, с. 251]. Змінюються зміст та характер воєн. З'являються нові форми та способи їх ведення. Водночас змінюється й ментальність як безпосередніх учасників збройних конфліктів, так і населення конфліктуючих сторін. Після закінчення «холодної війни» загроза нової світової війни дещо ослабла. Але початок ХХІ ст. не став стабільнішим для людства, і ознаменувався виникненням нових воєн. Конфлікти нового століття цілком можна назвати новим типом воєн сучасної епохи. Американський військовий теоретик Ф. Гоффман одним з перших зазначив: «...війни сучасної епохи характеризує процес гібридизації, у рамках якого змішуються традиційні форми війни, кібервійни, організованої злочинності, іррегулярних конфліктів, тероризму і т. п.» [7, с. 36]. Визначенню поняття «гібридна війна» та його змісту присвячено чимало коментарів різних експертів¹ [9, с. 15-23]. Інтернет-енциклопедія «Вікіпедія» визначає «гібридну війну» (англ. Hybrid warfare) як «воєнну стратегію, що поєднує звичайну війну, малу війну і кібервійну». Заслуговує на увагу визначення, запропоноване американським військовим теоретиком Д. Кілалленом: «...гібридна війна –

¹ Дискусія щодо назви та сутності війни нового типу детально розглядається у монографії І.П. Рушенка «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога». Проблеми сучасної війни в Україні присвячена конференція «Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014 рр.», яка відбулася у Києві.

це краще визначення сучасних конфліктів, вона містить у собі комбінацію партизанської та громадянської воєн, а також заволодіння й тероризму» [7, с. 37]. Наприкінці квітня 2015 р. в інтерв'ю на «Радіо Свобода» колишній радник з питань безпеки при ООН і НАТО, член верхньої палати парламенту Нідерландів, генерал-майор у відставці Франк ван Каппен, коментуючи події в Україні, дав таке визначення змісту цього поняття: «...гібридна війна – це змішання класичного способу ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, що веде гібридну війну, проводить операцію з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, міжнародних домовленостей з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань» [7, с. 37]. Деякі американські експерти зупиняються на трактуванні сутності змісту «гібридної війни» як «формивоєнних дій із залученням у конфлікт різнорідних заскладом, засобами, рівнем і характером підготовки сил» [7, с. 37].

Протягом двадцяти років незалежності переважна більшість українців були переконані у тому, що війна Україні не загрожує. В одному із соціологічних досліджень «Рейтинг загроз», проведеного у березні 2011 р. соціологічною групою «Рейтинг» відповіді українців розподілилися таким чином. Населення України не відчувало загрози війни, втрати суверенітету держави. Українців хвилювали проблеми пов'язані з безробіттям, знеціненням гривні і т.і. [8] Сучасне українське суспільство втратило відчуття загрози війни. Приблизно сімдесят років минуло від часу розгортання останнього військового конфлікту на території України (Друга світова війна) та близько тридцяти років від часу, коли населення території України брало участь в Афганській війні. Лише незначна частина сучасних українських військових, як миротворчий контингент ООН, брали участь у гарячих точках збройних конфліктів у світі. Молода українська держава надмірно акцентувала увагу на війнах минулого. Сучасні війни, які відбувалися у світі мало цікавили населення України. Влада постійно наголошувала на миролюбності українців. Тому війна на території України виявилася цілковито неочікуваною.

Таким же несподіваним виявився ще й перехід від війни традиційної до війни нетрадиційного нового типу.

У 1994 р. у Києві відбулася міжнародна конференція «Проблема конфліктів у посттоталітарному суспільстві: теорія, методика, практика». Учасники конференції, у тому числі провідні соціологи України, наголосили на можливості «десантируемого конфлікту» в Україні. Є. Головаха у виступі наголосив про свідоме залякування суспільства соціальним хаосом через можливі різного роду конфліктні ситуації в країні [6, с. 9-10]. Г. Перепилиця, аналізуючи воєнні конфлікти на території СНГ, стверджував (наголошуємо 1994 р.!) про механізми регулювання воєнних конфліктів Росією:

- 1) надання політичної і матеріальної підтримки сепаратистськи налаштованим лідерам;
- 2) проведення відкритої «психологічної війни» з метою формування конфліктної свідомості у сепаратистськи налаштованих соціальних сил;
- 3) надання сепаратистам як прямої, так і непрямої допомоги, що формує у лідерів цих сил готовність вирішувати будь-які проблеми з центром воєнним шляхом;
- 4) впевненість в ефективності лише воєнного розв'язання конфлікту;
- 5) безпосередня участь у воєнному конфлікті російської армії [6, с. 35].

Отже, сценарій воєнних дій в Україні 2014-2015 рр. можна було б «розгадати»-передбачити задовго до його виникнення. Але в умовах перманентної економічної кризи (як і багатьох інших проблем) ані державі, ані суспільству не було справи до будь-яких збройних конфліктів. Українська влада протягом років незалежності постійно і настійливо будувала громадську думку навколо того, що населення України має дати відповідну оцінку мирному (а не воєнному, як в інших пострадянських країнах) розвитку подій у державі. Злиденна, хвора держава і суспільство мали інші проблеми, які вимагали негайного вирішення. Тому питання війни і миру із сусіднім, та ще й колись «братнім» народом не розглядалося взагалі.

Аналіз розвитку ситуації навколо України дає всі підстави стверджувати, що сьогодні наша держава зіткнулася саме із новою формою ведення воєнних дій. Це підтверджується

особливостями розвитку воєнного конфлікту, відмінною ознакою якого є відсутність прямих бойових зіткнень регулярних військ та існування змови держави агресора з недержавними формуваннями, які діють на території України: загонами бойовиків, «козацтва», місцевого криміналітету, групами місцевого населення сепаратистського спрямування, зв'язок з якими формально цілковито заперечується. Використовуються нові методи та способи ведення цієї війни: захоплення державних об'єктів, органів місцевої влади та об'єктів критичної інфраструктури, організація та проведення терористичних актів підкуп, шантаж, залякування, викрадення людей. Усе це супроводжується резонансними акціями насильства до непокірних та проявами мародерства. Соціально-політична та безпекова ситуація в Україні загалом та в її окремих регіонах штучно «розхитується» такого роду виконавцями до небезпечного рівня повного беззладдя.

Принципово нова форма ведення бойових дій із застосуванням технологій «гібридної війни», яка охоплює комплекс заходів політичного, економічного, інформаційного, спеціального та військового характеру, потребує переорієнтації всього силового блоку України до ведення воєнних дій у нових умовах сучасного протистояння з агресором. Війна проти України, яка ведеться силами іррегулярних (незаконних) збройних формувань та анонімних військових підрозділів, відрізняється відсутністю відкритого протистояння, використанням нових тактик, дезінформації, створенням за короткий час атмосфери паніки й загроз, використанням місцевих жителів як «живого щита». Не здійснюючи збройне вторгнення на територію України, Росія, разом з тим, продовжує нарощувати агресію: у конфлікт залучаються дедалі більше загонів бойовиків і найманців. Водночас усі ці заходи супроводжуються цілеспрямованою потужною інформаційною кампанією. Нова російська стратегія робить наголос на солдатах «нізвідки», котрі нібито не належать жодній державі й завдяки цьому не підпадають під будь-які закони та конвенції. Бойовики разом із сепаратистами та місцевим криміналітетом здійснюють захоплення будівель обласних та міських держадміністрацій, аеропортів, влаштовують диверсії на об'єктах місцевої інфраструктури. Звичайно, на такі дії, притаманні технологіям «гібридних воєн», складно реагувати, на відміну від явної збройної агресії, коли кордон держави перетинають регулярні військові формування [9, с. 195-239].

Кінець XX ст. американський воєнний соціолог Ч. Москос² називає часом після «холодної війни» ерою «суспільства заперечення війни». Автор не заперечує війн як таких, і далекий від думки про те, щоб дотримуватися ідеї «майбутнього без воєн». Однак, на його погляд, науковці замало приділяють уваги збройним силам (далі – ЗС) як важливому інституту суспільства, у той же час відбувається постійне применшення значення ЗС. Армія страждає, на його думку, від позиції двох теоретичних шкіл. Перша школа пропонує доктрину «воєнних технологій», і тим самим применшує значення людського фактора в армії. Друга школа здійснює акцент на теорії та практиці миру, тим самим, нівелюючи значення функцій ЗС у суспільстві [4, с. 79]. Ч. Москос намагається проаналізувати питання не такпро те, що відбувається всередині ЗС, а те, якою буде реакція військових на зовнішні виклики, якими будуть структура і функції ЗС за обставин «заперечення війни» у суспільстві. Таким чином, він будує три ідеальні типи суспільств: «суспільство готовності до війни», «суспільство стримування війни» і «суспільство заперечення війни» [4, с. 79]. «Суспільству готовності до війни» відповідали країни НАТО і країн Варшавського договору 50-60-их рр. XX ст. На цей час сформовані великі за кількістю постійні армії, які побудовані за принципом військової мобілізації. Тип «суспільство стримування війни» більш характерний для США, Великобританії 70-80-х рр. XX ст. Кількість війська значно зменшена, відбувається перехід від масових до високооплачуваних і високотехнічних професійних ЗС. Тип «суспільство заперечення війни» характерний для таких країн як Швеція, Швейцарія, Канада. Відбувається перехід від великих ЗС до малочисельних кадрових ЗС при наявності підготовленого резерву. Еволюційні процеси, які ведуть від «суспільства готовності до війни» до «суспільства заперечення війни» звичайно змінюють статус і функції військових [4, с. 82-83].

Сьогодні не викликає сумніву той факт, що Збройні Сили України (далі – ЗСУ) не змогли пристосуватися до нових реалій життя. Сучасні ЗСУ мають давній «шлейф» проблем. Після здобуття нашою державою незалежності Верховна Рада України

² Ч. Москос – американський воєнний соціолог, автор книги «Не питай, не говори». На основі положення книги «Не питай, не говори», Конгрес США в 1993 р., дозволив служити в рядах ЗС США гомосексуалістам і представникам інших сексуальних меншин, але заборонив їм розкривати свою сексуальну орієнтацію.

своєю Постановою ухвалила рішення про взяття під свою юрисдикцію всіх розташованих на українських землях військових формувань збройних сил колишнього СРСР та про створення Міністерства оборони України. У спадок Україна отримала розміщене на її території величезне військове угруповання, яке складалося з трьох загальновійськових та двох танкових армій, ракетної армії, чотирьох повітряних армій, окремої армії протиповітряної оборони, армійського корпусу та Чорноморського флоту й нараховувало понад 800 тис. особового складу, 13,5 тис. танків та інших бойових броньованих машин, 1,5 тис. бойових літаків, 1272 стратегічні ядерні боєголовки міжконтинентальних ракет, 2,5 тис. одиниць тактичної ядерної зброї, понад 350 кораблів і суден забезпечення [1, с. 8]. Додатково відзначимо, що це не були Збройні Сили держави Україна – це були фрагменти війська Радянського Союзу. Військове відомство намагалося створити військо у вигляді «зменшеної до масштабів України – української копії радянської армії». Військова спадщина СРСР вимагала значних коштів на своє утримання. Міністерство оборони України отримало складне завдання: об'єднати все те, що залишилося від радянської армії на території України, в єдине військове формування й налагодити систему управління ним³. В основу процесу створення власного українського війська було покладене політичне рішення керівництва України щодо без'ядерного й позаблокового статусу держави. Для українського війська настав час загального скорочення, час, коли не варто було очікувати зростання поваги суспільства до війська, особливо якщо таке становище затягується на роки. У ті часи значно впали якості вишколу та бойовий дух військовослужбовців. Найбільш руйнівним для бойового духу чинником стала вимушена бездіяльність військовиків. Вони не мали змоги підвищувати власний професійний рівень та бойову готовність підрозділів. Військові не мали, як і не мають імунітету до соціальних хвороб суспільства. Дослідження свідчили про зменшення кількості офіцерів, які позитивно ставилися до свого статусу військовослужбовця, про перебування більшої частини офіцерського корпусу у стані апатії та депресії. В офіцерському середовищі слабшало почуття патріотизму, натомість розвивалася

³ Як відбувався процес становлення національних армій з радянської армії можна прочитати у спогадах безпосередніх учасників подій.

схильність до скептицизму, цинізму і споживацтва. Сумний висновок: за ті роки значна частина офіцерського корпусу втратила позитивну мотивацію до служби, бойової роботи та вдосконалення професійних навичок. І це стало серйозною перешкодою для подальшої розбудови ЗС. Бойовий потенціал знижувався внаслідок фізичного й морального старіння військової техніки та озброєння. Зниження професійної надійності військовослужбовців, безумовно, стало загрозою національній безпеці України [1, с. 9-10].

У 90-х рр. XX ст. вдалося значно скоротити особовий склад та під впливом зовнішньої політики зарубіжних країн «звільнити» Україну від ядерної зброї, позбутися ракетно-ядерного арсеналу. Від цієї акції Україна не отримала ані значного політичного, ані вагомого фінансового прибутку. Кошти від економічної та господарської діяльності ЗС та від наданих послуг і реалізації надлишкового майна не пішли на фінансове забезпечення оборонних витрат чи на соціальне забезпечення військових. На жаль, влада від дня створення суверенної Української держави відсторонювалася від військових проблем і не бажала глибоко замислюватися над питаннями військового будівництва, оборони, національних інтересів держави. Саме через неконкретність завдань (позаблоковий статус= бажання співпрацювати з НАТО) законодавчої та виконавчої влади й невизначеність питань фінансування в оборонній сфері не було досягнуто позитивних результатів [5, с. 16]. Протягом усього періоду незалежності України не було реалізовано жодної програми реформування ЗС через:

- 1) брак політичної волі;
- 2) відсутність конкретної державної політики;
- 3) нестачу фінансових ресурсів у сфері оборони.

Українське військо стало схожим на довгобуд, коли через застарілість ідей первісного проекту продовжувати будівництво недоцільно, а проекту, який відповідав би реаліям сьогодення та враховував тенденції світових процесів, ще немає, так само, як і грошей [1, с. 11]. Протягом зазначеного періоду і цивільні, і військові усвідомили необхідність одного важливого факту – запровадження механізму демократичного цивільного контролю над ЗС. Саме це дало б змогу перетворити ЗС на підконтрольний суспільству інститут.

Нажаль, українській армії доводиться кардинально змінюватися у дуже непростій ситуації для країни. Сучасна нетрадиційна війна вносить цілий ряд корективів у життя ЗСУ. Можна з упевненістю відзначити, що «суспільство заперечення війни» треба будувати по-новому і по-своєму.

Джерела та література:

1. Вагапов В. Б. Від задекларованого нейтралітету до вимушеної позаблоковості / Наукове видання / К. : ВД «Стилос», 2012. – 152 с. – Бібліогр.: С. 144-150. [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.nio.mil.gov.ua/pdf/Vagapov2012.pdf>
2. Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: тези доп. / Уклад.: А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27-28 листопада 2014 р.). – К.: НТУУ «КПІ», 2014. – 340 с.
3. Гидденс Э. Социология. – М.: Эдиториал УРСС, 1999 – 704 с. [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/LIB/PUB/G/GIDDENS/sociology.pdf>
4. Москос Ч. Вооруженные силы в «обществе отрицания войны» // Армия и общество / Сост. и общ. ред. Чалдымова Н. А. и Черкасенко А. И. – М.: Прогресс, 1992. – 432 с.
5. Поляков Л. Воєнна політика України: конструктивна невизначеність? // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 8. – С. 13-19.
6. Проблема конфликтов в посттоталитарном обществе: теория, методика, практика. Материалы международных конференций. 20-25 апреля, 25-29 апреля 1994 г. – К., 1994. – 40 с.
7. Радковець Ю. І Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. – Наука і оборона. – 2014. – № 3. – С. 36-42 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.nio.mil.gov.ua/index.php?id=autor&lang=ua>
8. Рейтинг загроз: динаміка [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13952/>
9. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія / І. П. Рущенко. – Х.: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с.

**НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ
НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ
МОВОЮ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ
(огляд документів ЦДАВО України)**

У публікації представлені документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які містять інформацію про окупаційний режим на Переяславщині у 1941-1943 рр.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Переяслав, Переяславщина, окупація.

The publication presents the documents of the Central state archive of Supreme authorities and administration of Ukraine, which contain information about the occupation regime in Pereyaslav region in 1941-1943.

Keywords: The Great Patriotic War, Pereyaslav, Pereyaslav region, occupation.

Документи німецького походження, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), стали джерелом для дослідження окупаційного періоду на Переяславщині і вперше вводяться до наукового обігу. Розглядаються документи окремого фонду ЦДАВО України – колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (ф. КМФ-8). Типовими за формою документами цієї колекції є: накази, розпорядження, інструкції, донесення, рапорти, плани, журнали бойових дій (військові щоденники), схеми і карти.

Основна частина інформації про військові дії безпосередньо в Україні зберігається у документах командувача військами оперативного тилового району групи армій «Південь». На жаль,

більшість архівних документів не дають вичерпної інформації з досліджуваної проблеми.

17 вересня 1941 р. частини Червоної Армії залишили Переяслав. До міста ввійшли німецькі війська. Почався період тимчасової окупації Переяславського району, який тривав до 22 вересня 1943 р., тобто два роки і п'ять днів.

Військові підрозділи в окупованому місті почали створювати орган управління – гарнізонну комендатуру. В документі це зафіксовано так:

«Управління (продовольче управління 162 – авт.) створило з 3-го по 15-те жовтня в Переяславі пункт видачі продовольства і перетворило його в якості єдиного військового закладу одночасно в гарнізонну комендатуру. Цей населений пункт і його околиці були обшукані військами з метою виявлення руських солдатів, зброї і боєприпасів. Захоплених полонених і зібрану зброю і т. п. довелося відправити на збірний пункт в Яготин.

В даному районі призначені: бургомістр – 1, заступник бургомістра – 1, секретар – 1, начальник колгоспу – 1, його заступник – 1, які займаються питаннями збирання майже зібраного урожаю, який поки що знаходиться в снопах і копицях. Збір зернових і коренеплодів наразі ще продовжується» [3, арк. 228].

У звіті про роботу окремих гарнізонних комендатур, яка пророблена в період з 1-го по 19-те жовтня 1941 р. у розділі «Робота в конторах гарнізонних комендатур» наводяться перші кроки нової влади:

«Складаються списки жителів. Чоловікам призовного віку видаються посвідчення особи. До теперішнього часу в районі дій гарнізонної комендатури у Великій Каратулі появились 50 цивільних і військовополонених. Видано 20 довідок про благонадійність, які призначені для звільнення українців із таборів для військовополонених» [3, арк. 229-230].

Правила реєстрації, паспортизації, надання довідок змінювалися впродовж перебування нацистів у населених пунктах, трансформувалися під впливом заходів, запроваджуваних на певній території та змінювалися залежно від ситуації на фронті та в тилу.

У звіті від 21 жовтня 1941 р. про пророблену роботу силами гарнізонних комендатур в районі розквартирування зазначається: «В Переяславі полк (164-й піхотний полк – авт.)

не створив гарнізонної комендатури, так як з прибуттям в район розквартирування комендатура уже існувала (створена комендантом армійського тилового району 585)» [3, арк. 226]. Отже, згідно цього документу в Переяславі була створена гарнізонна комендатура комендантом армійського тилового району 585.

У селах району військові частини відразу ж почали призначати бургомістрів (так зазначено в документах – авт.). Документи, датовані 21 жовтня 1941 р., зафіксували таке призначення в кількох селах.

«Гарнізонна комендатура призначила бургомістрів і начальників колгоспів у Студениках, Панфілах, на хуторі Сосновка, в Соснові і в Сомковій Долині» [3, арк. 226].

«В населених пунктах Єрківці і Старе бургомістри були призначені 111-ю піхотною дивізією» [3, арк. 225].

«8-а легка транспортна колона призначила бургомістрів у Великій Каратулі і на хуторі під Великою Каратуллю. В зазначених населених пунктах були призначені також тимчасово начальники колгоспів» [3, арк. 229].

«В районі розквартирування полку діють наступні бургомістри :

у Чопилках – Єрмак Хвилон Максимович,
у Панфілах – Лецат Євгеній Романович,
у Соснові – Бережний Павло,
на хуторі Сосновка – Данильченко Макар,
у Сомковій Долині – Царьох» [3, арк. 224].

«В якості бургомістрів призначені:

у Великій Каратулі – Обциренко Томас,
у Строковій – Юханович Роман,
у Сулимівці – Шамолов Симон,

На Хуторі ім. 1-го Травня під Великою Каратуллю – Овсієнко Олексій» [3, арк. 227].

Цілком зрозуміло, що зайняти таку посаду могли тільки лояльні до «нового порядку» громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої, або встигли «вислужитися» після приходу німців.

Усі офіційні документи, що регулювали внутрішнє життя окупованих територій, мали основним завданням поставити життя громадян у суворі режимні рамки, що перешкоджали б їм чинити будь-який опір окупантам.

У німецькому донесенні від 8 листопада 1941 р. начальник оперативного тилу групи армій «Південь» телеграмою констатував: «314-й батальйон поліції завершив каральні операції в Переяславі» [1, арк. 110].

А 18 листопада 1941 р. було відправлене заключне донесення про операції по зачистці території в період з 11 листопада по 15 листопада 1941 р., в якому детально, до дрібниць, описані дії окупантів.

«Від одного жителя із Гланишева, що в 10 км на північ від Переяслава, надійшло донесення, що протягом тривалого часу він спостерігав, як 3 жителі цього населеного пункту на сільській бойні, яка розміщена поблизу річки Трубіж, забивали худобу і вночі на човні перевозили м'ясо на протилежний берег річки. За його словами, м'ясо переправлялося для партизанів, які ховалися в лісі на протилежному березі річки.

На підставі цих даних 11.11.41 р. 1-ша рота прочесала Гланишів. В селі був арештований 1 чоловік із числа вищезгаданих трьох осіб. Двоє інших були відсутні, і встановити їх місцезнаходження не вдалося. Після обшуку, проведеного в селі, і, який не приніс ніяких результатів, забравши з собою арештованого, рота на зворотному шляху прочесала ліс, в якому ніби то ховалися партизани. В ході ретельного прочісування не було знайдено нічого, що дозволило б зробити висновок про перебування там партизанів.

12.11.41 р. двоє інших підозрілих осіб явилися до міліції в Переяславі. В результаті допиту цих осіб не вдалося довести нічого, що підтвердило б свідчення про їхні дії в Гланишеві, і тому обидва були відпущені. З третім обійшлися за законами військового часу, тому що він був членом партії з багаторічним стажем і в якості агента надавав послуги ГПУ, про що підтвердили жителі села.

8.11.41 р. бургомістр Переяслава повідомив, що в селі Помоклі, біля 20 км на північний схід від Переяслава, є 3 брати, які виділялися своєю активністю в партійній діяльності і в даний час намагаються організувати партизанські групи.

На підставі цього повідомлення 11.11.41 р. 3-тя рота виступила в село Помоклі, в якому удалося арештувати двох із згаданих трьох братів. Місце знаходження третього брата, який був головним винуватцем, встановити не вдалося, оскільки він, швидше за все, втік із цієї місцевості.

При очній ставці арештованих з бургомістром Переяслава, який їм заявив, що до приходу німецьких військ, вони в якості партійних діячів тероризували в Переяславі населення і потім також негідним чином зводили наклеп на Німеччину і приймали активну участь у формуванні партизанських загонів. Вони не змогли навести ніяких обґрунтованих заперечень на ці звинувачення. Більше того, під час очної ставки були виявлені додаткові протиріччя і, таким чином, по відношенню до обох довелося поступити у відповідності із законами військового часу.

Одночасно було проведено прочісування села Помоклі, яке не привело ні до яких результатів.

14.11.41 р. була проведена операція в Рогозові, що розташований в 35 км на північно-захід від Переяслава. Після переговорів з начальником гарнізонної комендатури і представником української міліції було заарештовано 9 осіб, які були засуджені за законами військового часу. 8 із них були колишніми військовослужбовцями, які дезертирували із руської армії, не мали посвідчень і тривалий час знаходилися в цьому населеному пункті. Один чоловік виявився колишнім посібником НКВД, і в селі його характеризували як підозрюваного у зв'язках з партизанами.

Зброї і боєприпасів в селі знайдено не було.

В період з 12.11. по 15.11.41 р. 2-а рота була задіяна в районі Комарівки.

Один чоловік із Комарівки, якого населення характеризувало як колишнього партизана і який втік із села, коли туди прибула бойова група, був засуджений за законами військового часу в зв'язку з тим, що в його будинку в Комарівці була знайдена зброя.

15.11.41 р. був прочесаний район на захід від Комарівки смугою шириною 8 кілометрів аж до Дніпра. Не було знайдено нічого, що дозволило б зробити висновок про наявність партизанів. Один пустий блочний будинок був спалений.

15.11.41 р. близько 16.00 год. рота повернулася до Переяслава» [1, арк.193-196].

Це донесення ще раз засвідчує те, що виловлювали «міфічних» партизанів і страчували людей, які ніякого відношення до партизанської боротьби не мали. Першочерговими заходами, до яких вдалися нацисти, було «умиротворення» території шляхом поступового знищення всіх, хто становив загрозу для окупаційної

влади: комуністів, комсомольців, радянських функціонерів, активістів, політпрацівників, утікачів-військовополонених і т.п. Смертна кара фактично перетворилась на один з найбільш поширених та ефективних інструментів німецької адміністрації та застосовувалася без зайвих сумнівів і зволікань.

У німецькому журналі бойових дій 20 листопада 1941 р. зазначено: «Поліцейський полк «Південь» завершив заходи по умиротворенню території в районі Переяслав – Золотоноша – Хорол» [1, арк. 207].

Ще в одному донесенні за 20 листопада 1941 р. констатується: «Поліцейський полк резерву командуючого військами оперативного тилового району закінчив операцію по боротьбі з партизанами в районі Переяслав – Золотоноша – Хорол» [4, арк. 26].

Наступний документ під грифом «таємно» від 12 листопада 1941 р. констатує: «В районах на схід від Києва знаходяться наші комендатури: ...в Переяславі – гарнізонна комендатура II 348» [1, арк. 140].

Гарнізонна комендатура 348 підпорядковувалась 197 польовій комендатурі, про що засвідчує звіт санітарного відділу 197 польової комендатури від 18 грудня 1941 р. по 17 січня 1942 р.: «Гарнізонні комендатури, які знаходяться в підпорядкуванні 197-ї польової комендатури розміщуються: ...348-а гарнізонна комендатура в Переяславі» [2, арк. 57].

У документі, який містить список районів, що підпорядковуються польовим і гарнізонним комендатурам [2, арк. 265], та в іншому документі, в якому подається кількість службовців допоміжної поліції в районах [2, арк. 268], вже записано так: «Гарнізонна комендатура I 348, Переяслав». З цього можна зробити два висновки: або допущена помилка при друкуванні, або гарнізонна комендатура II була переведена в гарнізонну комендатуру I. Ці комендатури різняться між собою штатним розкладом.

У «Наказі про введення гарнізонних комендатур» від 25 жовтня 1942 р. подається штатний розклад:

«Гарнізонна	Гарнізонна
комендатура / I /	комендатура / II /
5 офіцерів і чиновників	3 офіцерів і чиновників
13 унтерофіцерів і рядових	9 унтерофіцерів і рядових

2 автомашини	2 автомашини
2 мотоцикли	—
2 велосипеди	2 велосипеди» [5, арк. 57].

В Переяславі знаходилася гарнізонна комендатура І 348, якій підпорядковувалися Переяславський район, що мав 49 общин, і Бориспільський район з 28 общинам [2, арк. 265].

Окреме місце в діяльності окупаційних органів влади посідала українська допоміжна поліція, кількісні показники кадрового складу якої не мали стабільності. Хоча один документ зафіксував « Число службовців допоміжної поліції в районах».

Згідно цього документу кількість службовців допоміжної поліції Переяславської гарнізонної комендатури І 348 складала 931 особу, із них Переяславський район налічував 587 осіб, а Бориспільський – 344 особи [2, арк. 268].

Наприкінці 1942 р. окупаційна влада з метою посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції в «громадських господарствах» ввела додаткову форму керівництва на місцях – «опорні пункти», що створювалися по одному на 3-4 села, або на 6-8 «громадських господарств». Опорний пункт складався з агронома, бухгалтера й технічного працівника. Їхню роботу очолював господарський офіцер.

Один із документів від 26 липня 1943 р. містить «Список опорних пунктів, складений по окремим областям і районам» :

«Область Переяслав

Район Баришівка опорний пункт	Баришівка Сулимівка Паришків Скопці
Район Березань	Березань Черевики Волково Недра
Район Переяслав	Переяслав Гланишів Студеники Єрківці Адруші

Віненці
Хоцьки
Ташань
Соснова
Помоклі» [6, арк. 78-79].

Наведені архівні документи сприяють глибшому дослідженню окупаційного періоду на Переяславщині.

Джерела та література:

1. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 153.
2. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156.
3. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157.
4. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 195.
5. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 199.
6. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 495.

УДК 94 (477. 282.247.32) «1943»

Леонід Чирка

(м. Переяслав-Хмельницький)

**БИТВА ЗА ДНІПРО У МЕМУАРИСТИЦІ І ДОКУМЕНТАХ:
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РАДЯНСЬКИХ
І НІМЕЦЬКИХ ДЖЕРЕЛ**

У статті зроблено спробу розкрити особливості боїв за Дніпро восени 1943 року. Головний акцент зроблено на співставленні мемуарів радянських і німецьких генералів. Проаналізувавши мемуари Г. Жукова, К. Москаленка, К. Рокоссовського, Ф. Міллентіна, Маништейна, Е. Рауса, автор прийшов висновку, що характерною особливістю спогадів є їх суб'єктивність, оскільки, зосередивши увагу на перемогах, генерали лишають поза увагою свої прорахунки.

Ключові слова: Мемуари, Дніпро, Ставка, радянські війська, командування, авіація, «випалена земля», ворог.

The article is an attempt to reveal features of the fights for the Dnieper river in the autumn of 1943. The main emphasis is on the

comparison of memoirs of Soviet and German generals. Analyzing the memoirs of G. Zhukov, K. Moskalenko, K. Rokossovsky, F. Millentin, Manstein, E. Raus, the author came to the conclusion that the characteristic feature of memories is their subjectivity, because by focusing on the wins, the generals disregard their failures.

Keywords: *A memoir; the Dnieper, the Bet, Soviet troops, command, aviation, «scorched earth», the enemy.*

Влітку 1943 року, після нищівної поразки німецьких військ на Курській дузі, радянські війська продовжили широкомасштабний наступ на всій території України, прагнучи прорватися до Дніпра і, скориставшись розгубленістю ворога, захопити плацдарми на його правому березі. Водночас, для Гітлера та його поплічників, Дніпро став останньою надією змінити становище на фронті на свою користь. Виступаючи на зборах нацистської партії у Берліні, він самовпевнено заявляв: «Швидше Дніпро потече назад, ніж руські перетнуть його – цю могутню водну перешкоду в 700-800 м завширшки, правий берег якої являє собою ланцюг безперервних дотів – природну неприступну фортецю». У цих словах Гітлера є доля істини, адже правий берег Дніпра високий і крутий, порізаний балками і ярами.

Радянське командування розуміло, що лише стрімкий наступ Червоної армії до Дніпра, унеможливить повне руйнування та пограбування Лівобережної України. Тож незважаючи на втому «від безперервних боїв, ... перебоїв в матеріально-технічному забезпеченні, ... всі ми від солдата до маршала, горіли бажанням швидше викинути ворога з нашої землі» [3, с. 601]. Відразу після звільнення Харкова Г. Жуков прибув до Ставки, де 25 серпня окреслив ситуацію на фронті і вказав на необхідність виділення Воронезькому і Степовому фронтам додатково людей, озброєння і боєприпасів. У цей час для радянських військ на фронті виникли сприятливі умови. Адже наприкінці серпня 1943 року Південно-Західний фронт під командуванням Р. Малиновського і Південний фронт під командуванням Ф. Толбухіна прорвав оборону німецьких військ на Сіверському Дінцю і Мінусі, а 29-й німецький корпус, не мав можливості вийти з оточення. Зважаючи на це, 27 серпня до вінницької ставки терміново прибуває Гітлер. Під час наради Е. Манштейн зажадав від фюрера додаткового виділення 12 дивізій і заміни ослаблених частин іншими; в

іншому випадку він змушений буде залишити Донбас. Але дуже швидко Манштейн переконався, що допомоги чекати марно – резерви гітлерівців були виснажені попередніми боями.

На загрозливий стан ворожих військ вказує і радянська мемуаристика. Так, за твердженням Г. Жукова, в цей час була можливість «відсікання і оточення значних угруповань противника, чим би полегшувалось дальше ведення війни. Зокрема, ... південне угруповання противника на Донбасі ... можна було відсікти потужним ударом із району Харків – Ізюм в напрямку на Дніпропетровськ і Запоріжжя» [3, 598] Але Сталін, за твердженням Жукова, притримувався стратегії «виштовхування», а по цілій низці обставин взагалі не зовсім впевненим в доцільності застосування операцій на оточення ворога. Тож, замість того, щоб оточити ворога та завадити йому у відступі на правий берег і знищенні мостів, Ставка продовжувала наполягала на нанесенні фронтальних ударів по ворогу.

Враховуючи складну ситуацію на фронті, 3 вересня фельдмаршал Е. Манштейн вилетів до ставки фюрера у Східній Пруссії. Метою візиту було інформування Гітлера про катастрофічний стан групи армій «Південь». Зустріч мала бурхливий характер, але ніякого результату не принесла. На цю обставину вказує як Манштейн, так і інші німецькі генерали – Ф. Мілентін і В. Герліц. Наступна зустріч фельдмаршала з Гітлером відбулася 8 вересня в Запоріжжі, де командувачу групи армій «Південь» вдалося переконати фюрера у дійсно загрозливому стані німецьких військ. Зважаючи на такий стан, Гітлер 15 вересня 1943 року дав дозвіл відвести війська за Дніпро, хоча і продовжував сподіватись що цього вдасться уникнути завдяки підтягуванню нових дивізіонів штурмових гармат. Гітлер вважав, що «використання технічних засобів буде достатньо для стабілізації ситуації, котру можна було досягти лише шляхом введення в бій великої кількості нових дивізій» [4, с. 539].

Для здійснення переправи у розпорядженні німецьких військ було п'ять переправ – в районі Дніпропетровська, Кременчука, Черкас, Канева і Києва. Тож, на думку Міллентіна, «було дуже сумнівно, що ... вдасться зупинити росіян на Дніпрі. Тому виконати своє завдання ми могли в тому випадку, коли б вдалося уповільнити просування російських військ» [5, с. 207]. Але, як це не дивно звучить, ворогу нічого уповільнювати не довелося, адже

радянське командування саме сприяло успіху ворожих військ. Саме на це вказує німецький генерал Е. Раус: «Однак усі наші зусилля пішли б прахом, якби росіяни правильно використали свої значні повітряні сили. Тому, як не смішно, по великому рахунку успіх нашої переправи забезпечила Червона Армія. На наш подив, радянські літаки не показувались до того часу, доки 90 відсотків наших військ, зброї і техніки не закінчили переправу» [8, с. 22]. На невдалі дії радянської авіації вказує і Ф. Міллентін: «На щастя, авіація росіян не володіла достатньою гнучкістю і гарною наземною організацією, котра необхідна для швидкого використання нових аеродромів... Тому великим групам наших військ, які швидко рухалися в перервах між нальотами авіації, часто вдавалося услизнути, хоча вони і створювали собою прекрасну ціль для ударів з повітря» [5, с. 210]. Такі обставини пояснюються зношеністю авіапарку (наприклад, наприкінці вересня у складі повітряних армій Центрального, Воронезького, Степного і Південно-Західного фронтів було всього 230 денних бомбардувальників і 256 штурмовиків) і, як це не банально звучить, відсутністю пального. Зрозуміло, що така кількість літаків не могла в повній мірі забезпечити наступ радянських військ. «...Найсерйознішим чином на хід подій, – за твердженням К. Москаленка, – вплинула нестача пального, особливо для авіації. Можливо, що в цьому й полягала одна з причин недостатньої активності 2-ї повітряної армії. Ворожа авіація посилено заважала форсуванню ріки і зосередженню наших військ...» [6, с. 154].

Відступаючи, ворог широко застосовував тактику «випаленої землі» – величезна територія Подніпров'я перетворювалася в пустелю. Напередодні відступу Гімлером була видана директива, де чітко зазначалося, що «необхідно добитись того, щоб при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не збереглися ні один будинок, ні одна шахта, яка б не була вивезена на довгі роки з ладу, щоб не залишалося жодного колодязя, який би не був отруєний. Противник має знайти справді тотально спалену і зруйновану країну...» [10, с. 281]. Відступаючи на захід, вони прикривалися величезними пожежами, знищуючи врожай і перешкоджаючи просуванню радянських військ. Згодом, німецькі генерали знайдуть виправдання своєму злочину – таким чином було врятовано «долю цілої групи армій». Але і тут, цинізму та

лицемірству німецьких генералів не було меж. Навіть через роки, в їхній свідомості не відбулося щирого каяття, переосмислення своїх вчинків і усвідомлення злочину, який вони вчинили перед людством. Чітко простежується лише одне – бажання не лише виправдатися перед суспільством, а зобразити себе жертвою обставин. «Сама думка про знищення усіх продовольчих запасів і створення «зони пустелі» – писав Міллентін, – ... не викликала у нас захоплення. Але, ... коли б ми не застосували таких заходів, тисячі солдатів не змогли б досягнути Дніпра. В мене немає ніякого сумніву, ... що зло, яке ми вчинили цивільному населенню на Україні, ... не можна порівнювати із трагічною долею сотень тисяч убитих і покалічених мирних жителів під час повітряних нальотів ... на німецькі міста» [5, с. 217]. Тож, задля збереження військ Вермахту, мирне населення було принесене німецьким командуванням в жертву Тівазу (*бог війни у стародавніх германців – автор*).

Манштейн наче хизується, що відступаючи, вони перетворили перед Дніпром ділянку в 30-40 км в пустелю, знищили або вивезли до тилу все, що могли б використати радянські війська для розгортання наступу, включаючи місця можливого розквартирування. Таким чином територією України знову прокотився смерч «випаленої землі». Вперше він прокотився у 1941 році, коли відступаючі частини Червоної Армії підривали мости і переправи, нищили народне господарство, палили поля. Вдруге це зробили відступаючі гітлерівські війська.

Ціною неймовірних зусиль і людських втрат, наприкінці вересня 1943 року радянські війська нарешті досягли побережжя Дніпра. Майже одночасно до Дніпра вийшло п'ять фронтів – Воронежський, Степовий, Центральний, Південно-Західний і Південний. Фронт розтягнувся на ділянці понад 700 кілометрів – від Лоева до Запоріжжя. Перед наступаючими радянськими військами Ставка поставила стратегічні завдання. Основні сили Центрального та Воронежського фронтів мали зосередитись на Київському напрямі, Степовий фронт – на Кременчуцькому, Південно-Західний – на Дніпропетровському та Запорізькому, Південний фронт – на Мелітопольському та Кримському напрямку.

У ході наступу раднських військ спостерігалася відсутність чіткої взаємодії між військами. Так, значну допомогу військам

Воронезького фронту могли надати війська 60-ї армії Центрального фронту, що суттєво полегшило б наступ на Київ. Проте, незважаючи на пропозицію Рокоссовського (*командувача Центрального фронту*) нанести удари по ворогу військами його фронту, підтримки так і не отримав. Скориставшись цією неузгодженістю і нерішучістю радянського командування, Манштейн практично без втрат провів переправу військ. У своїх мемуарах він із захопленням описує переправу військ на правий берег Дніпра. «Ми повинні були переправити близько 200 000 поранених. Загальне число залізничних составів, які перевозили військове і евакуйоване майно, складало близько 2500. Чисельність цивільних осіб, що приєдналася до нас, складала кілька сот тисяч. Цей відхід був проведений за порівняно короткий відрізок часу і, якщо врахувати дуже обмежену кількість переправ через Дніпро, в надзвичайно складних умовах» [4, с. 553]. У мемуарах Е. Манштейн цинічно стверджує, що переважна більшість цивільних відступала добровільно, рятуючись таким чином від «совєтів». Але німецький фельдмаршал лукавить, адже мирне населення використовувалися німцями як живий щит. Якщо німецькі генерали у своїх спогадах намагаються «зрізати» гострі кути і оминати незручні питання, завуалювавши свої злочини пеленою ефімерного добродійства, то солдати це описують без пафосу. «Кожен солдат, який дістався безпечної зони – берега Дніпра, опинявся в стані неймовірної паніки. Адже тут він дізнавався, що потрібно розштовхати решту солдат, навіть потопити їх, щоб поміститись на човнах, котрі часто тонули так і недопливши протилежного берега» [2].

Не в кращих умовах переправлялися на правий берег і радянські війська. У складі фронтів, котрі вийшли до Дніпра, налічувалося 27 понтонних батальйонів, які внаслідок низки обставин, не були своєчасно підтягнуті до районів переправ. Крім того, з'єднання не були забезпечені табельними переправними засобами, що неминуче уповільнювало форсування річки. «Не чекаючи коли надійдуть понтонні й важкі засоби наведення мостів, частини долали Дніпро на чому завгодно – на плотах з колод, саморобних паромах, на рибальських човнах і катерах. Усе, що потрапляло під руку, йшло в хід» [3, с. 602-603]. «З надзвичайною швидкістю і дивовижною винахідливістю виготовлялися переправні засоби. Ставало в нагоді все, що

виявилось під рукою, – колоди, дошки, діжки. Спорудивши плоти, бійці під вогнем ворога підтягували їх до самого берега, спускали на воду. Місцеві жителі допомагали рибальськими човнами, будівельним матеріалом» [6, с. 134-135]. Навіть між «урапатріотичними» словами генералів, неприховано проглядається трагедія цілого народу. Ніхто з них так і не насмілювався сказати, що під лаконічним і всеохоплюючим «все, що потрапляло під руку», приховуються плащ-намети і речові мішки, які набивши сіном, соломою чи сухим очеретом, використовували як плавзасоби. Саме на таких плавзасобах переправлялася більшість наших воїнів, переправлялись під постійним обстрілом і авіаударами ворога.

Аналізуючи спогади генералів ворогуючих армій, можна виділити не лише схожі труднощі перед якими постали війська при переправі через Дніпро, а й намагання використати «вибіркову» об'єктивність. Ніхто з генералів, на жаль, не зізнається у своїх прорахунках. Головна увага зосереджується на блискуче проведених операціях, а прорахунки описуються або кількома загальними фразами або взагалі відсутні.

Але незважаючи на труднощі і невігластво командування, битва за Дніпро мала величезне стратегічне і політичне значення. Таким чином було створено передумови які забезпечили звільнення всієї України і відкрили шлях для наступу Червоної Армії на Західну Європу.

Джерела та література:

1. Король В. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943-1944 рр.) / В. Король // Український історичний журнал – 2005 – № 1. – С. 16-34.
2. Ги Сайер. Последний солдат Третьего рейха. <http://www.world-war.ru/poslednij-soldat-tretego-rejha/>
3. Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков. – Політвидав України, 1985. – 841с.
4. Манштейн Э. Утерянные победы: перевод с немецкого / Эрих фон Манштейн. – Москва: АСТ, 2014
5. Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939-1945 гг. : Боевое применение танков во второй мировой войне / Ф. В. Меллентин. – М. : Изд-во Инostr. лит-ры, 1957. – 303с.
6. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі: 1943-1945. Спогади командарма. Кн. 2 / К.: Політвидав України, 1984. – 671 с.

7. Пабст Гельмут. Дневник немецкого солдата. Военные будни на Восточном фронте. 1941-1943. – М., – 2004.
8. Раус Э. Танковые сражения на Восточном фронте. – М., – 2006. – С. 65.
9. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка Верховного Главнокомандования: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16(5-3) – М: ТЕРРА, 1999. – 360 с.
10. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943): Т. 3 / Упоряд. В. М. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археології та джерелознавства ім. Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.

УДК 930.253:[94:356.15] (477) «1941/1944»

Світлана Власенко
(м. Київ)

РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Подано огляд джерельної бази з історії радянського партизанського руху опору на території України в роки Другої світової війни. Охарактеризовано склад та зміст єдиного в Україні найбільшого комплексу документів з даної тематики, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Ключові слова: Друга світова війна, радянський партизанський рух опору, Український штаб партизанського руху, документ, Центральний державний архів громадських об'єднань України.

There is presented the complete review of sources on the history of the Soviet partisan resistance movement in Ukraine during the Second World War. Characterized composition and content only in Ukraine, the largest set of documents on the subject stored in the Central State Archive of Public Associations of Ukraine.

Keywords: *World War II, the Soviet partisan resistance movement, Ukrainian headquarters of the partisan movement, a document, the Central State Archive of Public Associations of Ukraine.*

Роль радянського партизанського руху опору на території України в період Другої світової війни оцінити важко, оскільки й до сьогодні в науковому середовищі ведуться дискусії щодо кількісного складу радянських партизанів та їх бойових втрат і здобутків, викликають неоднозначні судження питання бойової, диверсійної, розвідувальної діяльності партизанів, взаємовідносин із місцевим населенням, українськими націоналістичними формуваннями та ін. Єдиним способом розібратися і, принаймні, спробувати відповісти на невирішені та проблемні питання є детальне вивчення і глибокий аналіз архівних документів.

В Україні осередком джерельної бази радянського партизанського руху опору є Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). В ньому зберігаються документи Українського штабу партизанського руху (УШПР) – фонд № 62 та Центрального комітету Компартії більшовиків України (ЦК КП(б)У) – фонд № 1, описи №№ 16, 19, 22, які здійснювали централізоване керівництво партизанською боротьбою в тилу ворога, а також понад 70-ти партизанських з'єднань, дивізій, бригад, сотень окремих партизанських загонів і груп, що діяли на окупованій території України та країн Центральної і Південно-Східної Європи впродовж 1941-1945 рр. (фонди №№ 63-86, 88-130, 133, 160, 259-262). Крім того, партизанської тематики стосуються документи Комісії з історії Великої Вітчизняної війни (фонд № 166) та особових фондів і колекцій партизанських і державних діячів (фонди №№ 240, 241, 326) [1, с. 21-24, 44-45, 161-233, 241-242, 284-285]. Таким чином, у ЦДАГО України зберігається найповніший в Україні комплекс документів даної тематики, обсягом майже 10 тис. справ.

Формування джерельної бази партизанського руху опору розпочалося ще в роки війни. Так, у грудні 1942 р. начальник УШПР Т. А. Строкач надіслав С. А. Ковпаку (командиру Сумського партизанського з'єднання – одного з найбільших партизанських формувань України) радіограму, в якій давав вказівки щодо організації збереження як партизанських, так і трофейних документів і матеріалів, що «мають історичне

значення для загонів та всього партизанського руху в Україні» [5, с. 38]. Пізніше, у серпні 1943 р., комісарам партизанських з'єднань наказувалось вести детальні щоденникові записи з історії загонів, їх бойових операцій, політроботи та про бійців, які відзначилися в боях з окупантами [4, с. 193]. У ході розформування партизанських загонів та з'єднань, яке відбувалося поступово зі звільненням території України, їхнє командування зобов'язувалося прибувати до УШПР зі звітами про бойову діяльність, списками особового складу та іншими документами поточного діловодства очолюваних ними формувань [2, с. 67, 86; 3, с. 94]. Після припинення 1 січня 1945 р. діяльності УШПР питання збору документів про партизанський рух опору на території України займалася спеціально створена група з колишніх працівників Штабу [3, с. 128-129]. Впродовж 1945-1946 рр. документи УШПР, його представництв при військових радах Українських фронтів, партизанських з'єднань і загонів були передані до Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, а згодом надійшли в Комісію з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. при Академії наук УРСР. Тут робота з виявлення та обліку учасників партизанського руху і видачі їм відповідних довідок продовжувалася до травня 1950 р., після чого всі документи були передані до Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. В 1964 р. окремі справи УШПР надійшли з Центрального партійного архіву (м. Москва). Крім того, деякі документи передавалися на зберігання в архів безпосередніми учасниками партизанської війни. Наприклад, у 1954 р. та 1959 р. частину документів Українського кавалерійського партизанського з'єднання передав до архіву його колишній командир М. І. Наумов; у 1984 р. колишній діловод Сумського партизанського з'єднання С. П. Тутученко передав список особового складу з'єднання, який він вів особисто та ін.

Майже 50 % документів (4 720 справ) з історії партизанського руху опору в Україні зосереджені у фонді № 62 «Український штаб партизанського руху». Це матеріали командування Штабу та його відділів, а також представництв УШПР при військових радах Українських фронтів, школи підготовки партизанських кадрів УШПР тощо. Документи командування УШПР та його відділів (оперативний, розвідувальний, зв'язку, кадрів, нагородний, матеріально-технічного забезпечення, технічний (диверсійний), шифрувальний, інформації, загальносекретний,

медико-санітарний, фінансовий, адміністративно-господарський), об'єднані в 2 390 справ опису № 1. Це постанови Державного комітету оборони СРСР, накази Народного комісаріату оборони СРСР, оперативні зведення Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) з питань збройної партизанської боротьби та діяльності УШПР; копії постанов ЦК КП(б)У та Ради Народних Комісарів УРСР щодо організації та розвитку партизанського руху опору на території України, його бойового і матеріального забезпечення, кадрових та інших питань; оперативні зведення, бойові та спеціальні донесення, доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки УШПР і ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), ЦШПР, Генерального штабу Червоної армії, а також Наркомату внутрішніх справ УРСР та УШПР до ЦК КП(б)У про розвиток і стан партизанського руху опору на території України та надання допомоги з організації партизанської боротьби країнам Центральної і Південно-Східної Європи; оперативні плани та звіти УШПР з розвитку партизанського руху опору, з формування загонів і груп, закидання їх в тил ворога; накази УШПР з основної діяльності та особового складу; дислокаційні списки партизанських загонів та з'єднань; списки особового складу УШПР, оперативних груп, уповноважених УШПР для керівництва партизанським рухом; вхідні та вихідні шифротелеграми і радіотелеграми по УШПР; оперативні карти дислокації партизанських формувань, проведення воєнних операцій і рейдів, перебезування партизанів у нові райони бойових дій, а також розвідувальні карти з позначеннями дислокації ворожих військ та багато інших документів.

Серед матеріалів представництв УШПР при військових радах 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів, об'єднаних у 929 справ опису № 2, зберігаються накази Наркомату оборони СРСР, інструкції Генерального штабу Червоної армії, директиви ЦШПР і УШПР, командувань фронтів про організацію та розвиток партизанського руху та діяльність представництв і підпорядкованих їм партизанських формувань; накази представництв УШПР про формування партизанських загонів, їхні бойові завдання, підготовку партизанських кадрів; плани роботи представництв, оперативні плани з організації, керівництва та розвитку партизанського руху на території України, а також звіти про їх виконання; доповідні записки, довідки, звіти,

рапорти представництв і партизанських формувань про воєнну та диверсійно-розвідувальну діяльність партизанів, про кількісний склад загонів, їх озброєння та матеріальне забезпечення; вхідні та вихідні радіограми і шифротелеграми, листування з партійними, радянськими, військовими органами, УШПР, партизанськими з'єднаннями та загонами з організаційних і оперативних питань; карти-схеми розвідувальних відділів фронтів про угруповання ворожих військ, списки дислокації ворожих гарнізонів, складів і аеродромів тощо.

Документи про діяльність окремих партизанських формувань (з'єднань, дивізій, бригад, загонів і груп), що вели боротьбу в тилу ворога на окупованій території України та країн Центральної і Південно-Східної Європи, зосереджені в 418 справах опису № 4 у так званих облікових справах. Вони вміщують загальні дані про партизанське формування відповідно до прийнятої форми (дата і місце створення, командний, особовий та бойовий склад, район дії, засоби зв'язку, щоденник з бойової діяльності, листування з УШПР та ін.), що дозволяє скласти уявлення про їхню діяльність.

Основний же масив документів партизанських формувань зосереджений в окремих фондах (№№ 63-86, 88-130, 133, 160, 259-262). Це накази з основної діяльності та особового складу; вхідні та вихідні радіограми і шифрограми; звіти, рапорти, донесення командування з'єднань, дивізій, бригад, загонів, груп та їх окремих підрозділів про бойову, диверсійну, розвідувальну діяльність, матеріально-технічне, кадрове забезпечення; листування з УШПР, ЦК КП(б)У, іншими партизанськими формуваннями про координацію проведення бойових і диверсійних операцій, забезпечення зброєю і боєприпасами, нагородження урядовими нагородами; журнали обліку бойових і диверсійних операцій; списки особового складу партизанських формувань; зведення, таблиці, стрійові записки, дислокаційні списки з даними про кількість партизанів, їх озброєння, наявність боєприпасів, інше матеріальне забезпечення, людські та матеріальні втрати; записні книжки, щоденники, спогади командирів, комісарів та бійців-партизанів; листівки, газети, звернення, видані штабами з'єднань для розповсюдження серед партизанів та окупованого населення тощо.

На окрему увагу заслуговує комплекс документів особового характеру, що зберігається як серед матеріалів УШПР так і у

фондах окремих партизанських формувань. Зокрема, в описі № 5 фонду № 62 зберігаються особові справи співробітників УШПР, його представників, бійців і командирів партизанських формувань України. В описі вони розташовані в алфавітному порядку й об'єднані в 387 справ. Даний комплекс документів представлений особовими листками з обліку кадрів, автобіографіями, довідками про направлення у ворожий тил, характеристиками, підписаними партизанськими присягами, довідками про місце роботи до вступу в партизанські формування, перебування в них, про поранення, нагородними листками про представлення до урядових нагород та ін. Є також і особисті документи партизанів: паспорти, свідоцтва про народження, військові та профспілкові квитки, атестати про закінчення навчальних закладів, фотокартки тощо.

В матеріалах партизанських формувань, що об'єднані в окремі фонди, інформація особового характеру про їх учасників в основному зосереджена в списках особового складу по з'єднаннях, дивізіях, бригадах, загонах та по окремих підрозділах. Списки зазвичай містять повні анкетні дані партизанів: прізвище, ім'я та по батькові, рік та місце народження, національність, партійність, освіта (загальна, військова), військова служба, військове звання, місце роботи, займана посада до вступу в партизанський загін, дата вступу, звідки прибув, займана посада в загоні, переміщення по службі, нагороди, склад сім'ї та її місце проживання тощо. Така інформація є також в анкетах обліку особового складу. Крім того, у фондах зберігаються бойові характеристики, автобіографії, нагородні листи на окремих партизанів тощо.

Таким чином, документи з історії радянського партизанського руху опору на території України в роки Другої світової війни сьогодні в своїй більшості зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Вони представлені матеріалами про діяльність Українського штабу партизанського руху та партизанських з'єднань, дивізій, бригад, загонів і груп, які впродовж 1941-1945 рр. діяли на окупованій території України та країн Центральної і Південно-Східної Європи. Для цих документів загалом характерна видова та інформаційна повнота і різноплановість. У той же час, окремі партизанські формування представлені фрагментарно через наявність незначної кількості матеріалів. Та все ж, завдяки розумінню керівництвом УШПР і командуванням партизанських

формувань важливості відповідного ведення та забезпечення збереженості документів поточного діловодства, а також дотриманню чіткого підпорядкування та порядку передачі на зберігання накопичених матеріалів, сьогодні наукова спільнота має можливість користуватися багатою джерельною базою з історії радянського партизанського руху опору на території України в роки Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник / автори-упорядники: Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловйова; Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. – К., 2001. – 495 с.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 53 – 98 арк.
3. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 54 – 146 арк.
4. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1293 – 259 арк.
5. ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 32 – 82 арк.

УДК 947:355.422.425.4»1941/1945»

Тетяна Самадова
(м. Київ)

СПЕЦИФІКА ВИЗНАЧЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ

Зроблено спробу провести порівняльний аналіз чисельності Київського, Чернігівського та Сумського з'єднань радянського Руху Опору. Звернено увагу на специфіку радянської офіційної документації. Робота побудована на архівній базі.

Ключові слова: партизанський рух, статистика, чисельність, загін.

An attempt to make a comparative analysis of number of Kyiv, Chernigiv, and Sumy units of Soviet Resistance movement. Special attention was paid to specificity of Soviet official documents. The research is based on archival materials.

Key words: guerrilla movement, stats, quantity, unit.

Питання визначення чисельності радянського партизанського формування часів війни 1941-1945 років є одним із найбільш проблематичних в сучасній історичній науці. Дане дослідження має на меті проілюструвати складнощі, що постають перед дослідником у ході роботи в цьому напрямку. У якості прикладів було обрано Сумське, Чернігівське (як найбільш впливові та відомі) та Київське (також належало до числа центральних) партизанські з'єднання.

Наразі перейдемо конкретно до аналізу чисельності особового складу вище зазначених з'єднань, адже цей критерій порівняння, хоч і не є визначальним, проте може в подальшому допомогти зіставити потенціал трьох формувань, які представляли радянський Рух Опору.

Щодо з'єднання під командуванням Олексія Федорова, то тут питання чисельності формування є дещо неоднозначним. Зокрема, у щоденнику Миколи Попудренка є записи про те, що на момент створення бойових одиниць партизанів у Чернігівській області загін налічував 250 бійців, а вже станом на липень 1942 року – 5497. Проте, у стенограмах Олексія Федорова зазначається, що за списком у листопаді 1942-го є трохи більше 1400 осіб. На нашу думку, така велика різниця у цифрах може пояснюватися тим, що структура Чернігівського з'єднання була нестатичною – із загальної чисельності бойової одиниці систематично виокремлювалися самостійні загони, що підпорядковувалися Олексію Федорову, проте, мали своїх командирів і спеціальні завдання. У даному контексті варто зазначити, що до загальної чисельності партизанів Чернігівщини могли також бути зараховані бійці з'єднання під командуванням Миколи Попудренка, що створювало плутанину в цифрах. Є дані про те, що загальна кількість бійців у з'єднанні на момент злиття з військами Червоної армії складала 2657 чоловік.

Якщо звернутися до праці «Україна партизанська 1941-1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними», то тут зустрічаються такі цифри: станом на початок 1943 року з'єднання складалося з 12 загонів та становило 5462 чоловік, потім 1400 з них вийшли в рейд на Правобережжя і вже у квітні 1944 року ті ж 12 загонів складали разом 2485 осіб [4, с. 57-58]. Динаміку зміни кількості особового складу проілюстровано на рисунку 2.3.1.

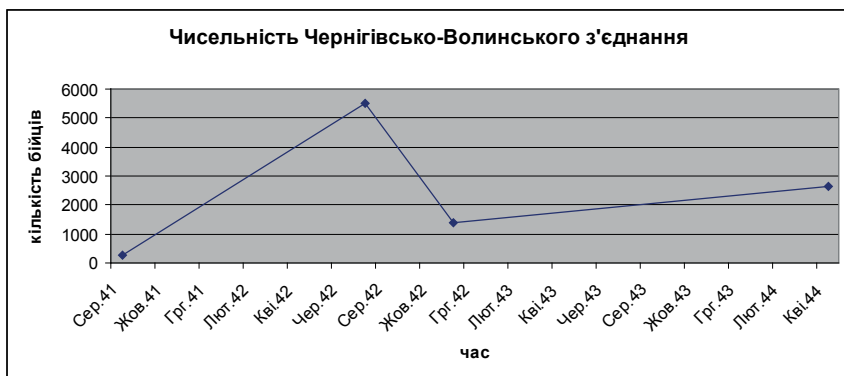

Рисунок 2.3.1 «Чисельність Чернігівсько-Волинського з'єднання» [1, с. 68-69; 2, с. 16; 3, с. 5].

Щодо ситуації з визначенням чисельності Сумського партизанського формування, то тут процес є дещо простішим, адже документи з'єднання під командуванням Сидора Ковпака можна вважати найбільш добре впорядкованими, що дозволяє звести дані в таблицю.

Таблиця 2.3.1 Чисельність Сумського партизанського з'єднання
[7, с. 22; 8, с. 3, 5, 7, 11, 16, 22, 24]

Дата	Кількість бійців у формуванні (чол.)
01.08.1942	1328
01.01.1943	1629
01.02.1943	1562
01.03.1943	1686
01.04.1943	1828
01.05.1943	1780
01.07.1943	1728
01.09.1943	944
01.11.1943	1031

Таблиця 2.3.1 дозволяє прослідкувати динаміку змін у чисельності Сумського партизанського з'єднання. Зокрема, побудувавши на основі вище наведеної таблиці графік, можемо побачити, що досить тривалий час чисельність партизанів у формуванні Сидора Ковпака була більш-менш сталою. Різкі зміни спостерігаються лише у вересні 1943 року, що можна спробувати пояснити тим, що Сумське формування понесло досить відчутні втрати у ході Карпатського рейду. Закономірним є питання, чому Сумське з'єднання, на відміну від Чернігівського

(згодом – Чернігівсько-Волинського), не ставило за мету чисельне зростання. Зокрема, письменник Микола Шеремет, згадуючи про Сумське з'єднання, писав про те, що: «Деякі командири не дуже охоче поширюють свої загони і посилаються на нестачу зброї, а головне – бояться розрідити свої випробувані лави» [5, с. 24]. Відповідно, можна припустити, що Сидір Ковпак не вважав доцільним кроком активне розширення особового складу.

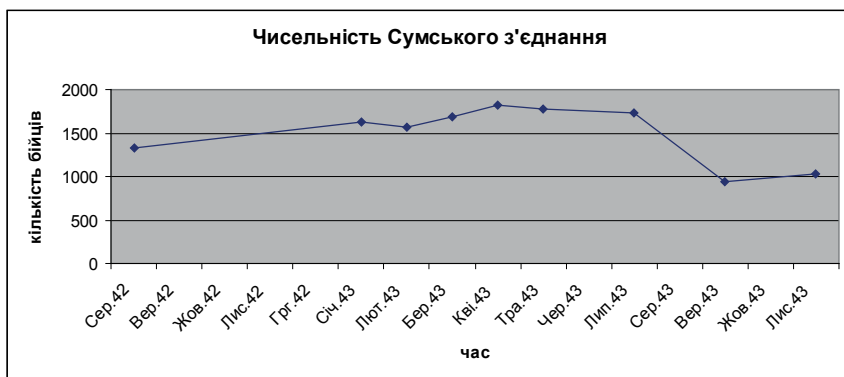

Рисунок 2.3.2 «Чисельність Сумського з'єднання»
(складено на основі даних таблиці 2.3.1).

Говорячи про Київське партизанське формування, варто наголосити на тому, що на момент початку формування Розважєвського загону, який і став основою з'єднання, у березні 1943 року загін складав близько 200 бійців (початково – 80 чол.). Відповідно, у червні-липні, чисельність партизанів бойової одиниці Івана Хитриченка становила близько 1000 чол., у серпні – 1350 чол., станом на 1 вересня 1943 року – 1525 чол.

Дещо проблематично встановити причини того, чому на момент участі партизанів Київського з'єднання у завданні по побудові переправ через Дніпро формування складалося вже з 785 осіб. Можна логічно припустити, що решта загонів була направлена на спеціальні завдання або поступово перейшла до складу Червоної армії, адже в акті про розформування з'єднання містяться дані про передачу 428 чоловік у ряди Червоної армії [9, с. 51].

Цікавим є факт, що за результатами підрахунків дослідників чисельність формування під керівництвом Івана Хитриченка становила:

- у березні 1943 року – 160 чол.
- у червні 1943 року – 933 чол.
- кін. літа-поч. осені 1943 року – 2846 чол. [4, с. 91-92].

Автори роботи, на жаль, не подають у праці посилань на документи, за якими можна було би перевірити статистичні дані.

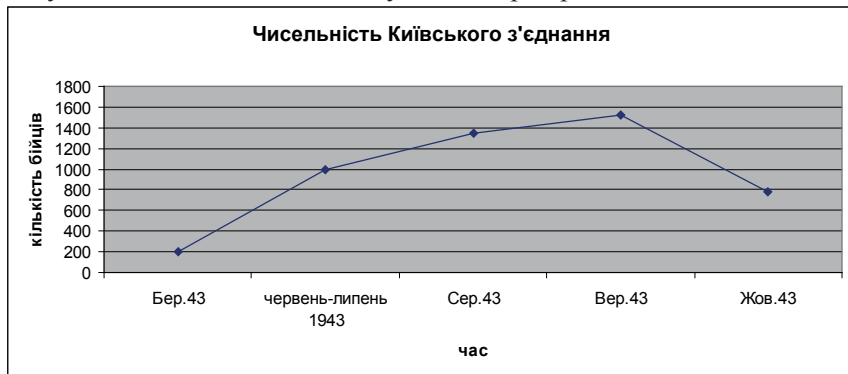

Рисунок 2.3.3 «Чисельність Київського з'єднання»

[6, с. 26; 7, с. 34; 9, с. 9, 18, 31].

На основі рисунку 2.3.3 можемо говорити про те, що чисельність Київського з'єднання за найбільш продуктивний період його діяльності (літо-осінь 1943 року) зазнавала змін, які, у той же час, не були настільки кардинальними, як у випадку з бойовою одиницею Олексія Федорова.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що у радянській історіографії панувало твердження про те, що Чернігівсько-Волинське та Сумське з'єднання були своєрідними ідеалами серед усіх формувань радянського Руху Опору. Значною мірою ця тенденція зберігається й у сучасній історіографії, адже Київське партизанське з'єднання досі часто-густо вважається локальним, якщо порівнювати його із формаціями Сидора Ковпака та Олексія Федорова.

У ході даного дослідження було встановлено, що Чернігівське та Сумське формування початково перебували у більш вигідному становищі, зважаючи на посади їхніх керівників. Варто також сказати, що влада ставилася до цих двох з'єднань більш прихильно, роблячи значний акцент на їхній діяльності.

Щодо бойових здобутків трьох вище названих формувань, то тут варто зазначити, що командуванню з'єднань були поставлені дещо різні завдання. Зокрема, Сумське та Чернігівсько-Волинське

з'єднання зосереджувалися саме на диверсійно-підривній діяльності, а Київське – радше на взаємодії з регулярною армією та зборі розвідувальних даних. Причиною отримання неоднакових завдань швидше за все була місцевість, у якій діяло кожне конкретне формування: Київське з'єднання – у Київській області та у районі міста Києва – стратегічного пункту, де була набагато вища концентрація військ противника, інші два формування – у зоні густих лісів. На нашу думку, така диференціація впливала, відповідно, на тактику партизанів, адже Київське формування ніколи не ходило у рейди, на відміну від бойових одиниць Олексія Федорова та Сидора Ковпака, що діяли на території кількох радянських республік (крім цього, 1-ша Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. А. Ковпака у 1944 році діяла також і в Польщі).

Варто наголосити на тому, що в усіх трьох формуваннях операції початкового періоду діяльності були не надто вдалимими, проте, у випадку з Чернігівським та Сумським з'єднаннями історіографія не робить на цьому акцент.

Потрібно також зазначити, що існує велика проблема зі статистичними даними, яка полягає у тому, що:

- дуже важко встановити, чи цифри у звітах наводилися справжні, чи завищені (у чому цілком справедливо можна підозрювати Олексія Федорова);
- майже відсутні проміжні показники, тобто здобутки того чи іншого формування за конкретні місяці його діяльності – зазвичай, у звіті все подається у вигляді одного загального числа знищених ворогів й ешелонів за весь час існування з'єднання;
- статистичні дані часто розпорошені по великій кількості архівних матеріалів.

Щодо чисельності особового складу, то тут існують ті самі складнощі, що й у випадку з підрахунками здобутків партизанських бойових одиниць – у різних документах подаються різні статистичні дані за той самий період. Крім того, важко встановити структуру з'єднання, адже вона часто була нестатичною – нерідко виокремлювалися нові загони, й, відповідно, проблематично встановити, чи їхні здобутки враховуються у загальних звітах. Проте, навіть на основі наявних фактів, можемо говорити про те, що Київське партизанське

з'єднання чисельно практично дорівнювало Сумському, що вважалося одним із найбільш успішних формувань радянського Руху Опору. Тобто, навіть на рівні аспекту кількості особового складу Київське формування навряд чи доречно відносити до периферійних.

Таким чином, навіть побіжний аналіз документів показує, що Сумське та Чернігівсько-Волинське формування розглядалися і продовжують розглядатися як «канонічні» та «непогрішимі» у своїй сфері. У випадку з Київським партизанським з'єднанням можемо говорити про явний процес його «забування» в сучасній історичній науці. Швидше за все, не останню роль у цьому відіграла особа командира формування та перипетії його біографії – арешт та засудження.

Джерела та література:

1. ДАЧО. – Ф. П-139, оп. 1, спр. 7. – 110 с.
2. ДАЧО. – Ф. П-139, оп. 1, спр. 32. – 39 с.
3. ДАЧО. – Ф. П-139, оп. 1, спр. 33. – 30 с.
4. Україна партизанська 1941-1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними: Наук.-довід. видання / О. Бажан, А. Кентій, В. Лозицький та ін. – Київ: Парламентське в-во, 2001. – 319 с.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 61. – 94 с.
6. ЦДАГО України. – Ф. 62, оп. 2, спр. 6. – 134 с.
7. ЦДАГО України. – Ф. 63, оп. 1, спр. 1. – 91 с.
8. ЦДАГО України. – Ф. 63, оп. 1, спр. 102. – 111 с.
9. ЦДАГО України. – Ф. 77, оп. 1, спр. 2. – 53 с.

УДК 94 (477) «1943/1944»: 070

Алік Мінгазутдінов
(м. Київ)

РОЛЬ ВІЙСЬКОВОЇ ПРЕСИ В МОБІЛІЗАЦІЇ ВОЇНІВ НА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (1943-1944 РР.)

На основі архівних матеріалів і червоноармійської преси висвітлено роль військових газет у формуванні патріотичних

якостей і високого наступального пориву у воїнів Червоної армії під час визволення України від нацистських окупантів (1943-1944 рр.)

Ключові слова: Червона армія, військова преса, визволення України, нацистська окупація, виховання воїнів.

The role of military press in shaping of patriotic traits and rising of Red Army soldiers' attacking impulse in a course of the liberation of Ukraine from the Nazis (1943-1944) is enlightened on the basis of the archives and the Red army press.

Keywords: Red Army, military press, liberation of Ukraine from the Nazis, training of soldiers.

Дієву роль в мобілізації воїнів на самовіддану боротьбу проти гітлерівських загарбників у роки війни відігравала військова преса – газети фронтів, армій, корпусів і дивізій. З початком війни чисельність і тиражі червоноармійських газет суттєво збільшилися – як показують підрахунки кількість газет зросла вдвічі, а їхні тиражі в чотири рази. Було зміцнено матеріально – технічну базу військової преси. Редакції газет поповнилися досвідченими журналістами, до роботи в них були залучені відомі письменники і поети. Під час війни лише в газетах фронтів, флотів, армій і флотилій працювало 220 майстрів слова [10, с. 50]. Серед них К. Симонов, О. Сурков, В. Кожевников, М. Бажан, О. Корнійчук, В. Василевська та ін.

Зростанню ролі армійської преси під час визволення української землі від ворога сприяла директива № 09, прийнята 26 липня 1943 р. Головним політичним управлінням Червоної армії. В ній пропонувалося звернути особливу увагу на підвищення «ідейно–політичного, військового і культурного рівня газет.., зміцнити газети більш масовими, зробити їхній зв'язок з воїнами, створити навколо редакцій широкий актив.., систематично перевіряти своєчасність виходу газет і доставляти їх в той же день в підрозділи» [12, ф. 32, оп. 11309, спр. 183, арк. 12-13]. Зростала і кількість газет. Зокрема, в серпні 1943 р. на Степовому фронті (з 20 жовтня 1943 р. Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний fronti були перейменовані відповідно у 1, 2, 3 і 4 Українські fronti) видавалося 2 фронтові, 4 армійські, 4 корпусні і 22 дивізійні газети загальним тиражем 86 тис.

примірників [12, ф. 32, оп. 11302, спр. 129, арк. 96]. Наближенню газет до армійських мас сприяло видання їх не лише російською, а й мовами інших народів. Наприклад, газета Воронежського фронту видавалася з грудня 1942 р. узбецькою, казахською і татарською мовами, а з травня 1943 р. українською мовою. Політоргани виявляли турботу про те, щоб ці газети своєчасно потрапляли до бійців. Так, в директиві начальника політуправління Воронежського фронту С. С. Шатілова в липні 1943 р. говорилося: «Звертаю особливу увагу на правильний розподіл, своєчасну доставку і організацію роботи з національними газетами, вимагати, щоб кожний номер газети потрапляв своєчасно до бійців і командирів цієї національності [12, ф. 395, оп. 9153, спр. 17, арк. 80]. Багато робилося для підвищення професійної майстерності газетних працівників. З цією метою проводилися семінари, наради журналістів, огляд газет тощо. Про користь такої роботи говорили співробітники газет. Так, відгукуючись про семінар, проведений в грудні 1943 р. в 40-й армії, редактор однієї з газет капітан Крикунов говорив: «Мені особисто семінар дав дуже багато. Якимось ясніше тепер бачиш ті недоліки, які притаманні нашим газетам. Я вважаю, що ділова критика на семінарі піде нам на користь [12, ф. 395, оп. 9153, спр. 24, арк. 94]. Редакції газет знаходили цікаві форми розширення авторського і читачького активу. Наприклад, 8 березня 1943 р. редакція газети Воронежського фронту «За честь Родины» підготувала і розмножила листа «Воїну Воронежського фронту», який вручався кожному військовослужбовцю. Газета закликала бійців розповідати як вони виконують Присягу, про героїв боїв. «Тисячі червоноармійських листів, зібраних нашою газетою, – говорилося в зверненні, – допоможуть фронту бити ворога ще краще, бити ворога напевно». Цікаво, що вже через кілька днів до газети надійшло 6 листів із 345-ї батареї 91-ї танкової бригади [12, ф. 315, оп. 4451, спр. 4, арк. 99]. Всі ці заходи забезпечували підвищення ефективності діяльності преси.

Матеріали військових газет відігравали важливу роль у патріотичному вихованні воїнів, примножували їхнє бажання прискорити очищення української землі від окупантів. Плідно працювала, зокрема, газета 2-ї повітряної армії «Крылья победы». В серпні 1943 р. вона друкує ряд статей, які надихали воїнів на самовіддану боротьбу з нацистами. Яскравою була стаття мол. лейтенанта А. Анацького під заголовком «За рідну Україну».

В ній, зокрема, говорилося: «Зараз Червона Армія жене ворога. Разом з піхотинцями, танкістами, артилеристами я воюю на українській землі. З'являючись над полем бою, я бачу свій улюблений і замордований Донбас. Ми прийдемо до тебе, рідний Донбас наш! Ми йдемо до Вас, Дніпропетровськ і Київ, Одеса в Львів!» Близькою за змістом і почуттями була передова стаття «В бій за рідну Україну». «Тривога і біль за Україну не залишають серця всіх радянських людей, – говорилося в ній. – Хіба можна змиритися з думкою, що красень Київ і богатир Харків у неволі у німців? Хіба можна знайти спокій поки фашистський чобіт топче поля Полтавщини і Чернігівщини, фашистська згряя безчинствує на вулицях українських міст, в робітничих селищах гордого Донбасу, на берегах могутнього Дніпра? Тим сильніші біль і страждання за муки України, тим сильніша наша воля очистити українську землю від фашистських нелюдів». А незабаром газета публікує статтю лейтенанта Д. Землянського «Визволимо рідну Україну», мол. лейтенанта В Ніколаєнка «Ми визволимо тебе, Україно!» та інші матеріали, що розповідали про героїчну боротьбу льотчиків за вигнання ворога з української землі [8, 8, 13, 17, 29 серпня 1943 р.].

Аналогічні матеріали друкували й інші видання. Зокрема, газета 40-ї армії у вересні 1943 р. подала добірку матеріалів під заголовком «Швидше звільняй українську землю, воїн!», де було вміщено карту України з позначеннями вже визволеної від окупантів території; статтю «Без перепочинку вперед, через Дніпро, до міст України, які прагнуть свого визволення» та ін. [3, 7, 23 вересня 1943 р.]. Дивізійна газета 73-ї гвардійської стрілецької дивізії надрукувала в цей час передову статтю «Ми йдемо, Україна!» «Ми йдемо по полях України, – відзначалося в ній. – Хай наші сестри, матері, батьки, які змагають у фашистській неволі, по нашому богатирському кроку, по силі і стрімкості наших ударів пізнають нас і скажуть – це йдуть гвардійці. Ми йдемо, Україна, визволяти твою зганьблену і змучену землю [2, 11 серпня 1943 р.].

Мобілізуючи воїнів на героїчну боротьбу проти загарбників, червоноармійські газети багато уваги приділяли висвітленню славних сторінок історії України, діяльності її видатних синів, розповідали про мужність партизанів і підпільників, які наближали час визволення. Так, газета 1-го Українського фронту «За честь

Родины» ввела спеціальну рубрику «По місцях історичного минулого», де було опубліковано статті «Шлях Богдана Хмельницького», «Дорогами Щорса» та інші, які розповідали про боротьбу українського народу за волю і незалежність [5, 20 квітня 1944 р.]. У газеті 3-го Українського фронту «Советский воин» було надруковано статтю «Великий син України», яка розповідала про творчість Тараса Шевченка, в газеті 1-го Українського фронту – статтю «Полководець», присвячену Богдану Хмельницькому [11, 11 березня 1944; 5, 14 жовтня 1944 р.]. Особливо багато матеріалів про героїчне минуле українського народу було вміщено у військових газетах в жовтні 1943 р. у зв'язку із запровадженням ордена Богдана Хмельницького та перейменуванням м. Переяслав в м. Переяслав-Хмельницький.

Розвитку наступального пориву воїнів сприяла публікація матеріалів про злочини нацистських окупантів на українські землі, вбивства невинних мирних громадян, вигнання юнаків і дівчат на каторжну працю до третього рейху, руйнування міст і сіл, пограбування матеріальних і культурних цінностей тощо. Такі матеріали друкувалися під заголовками «Воїн! Прочитай та помстися!», «Не забудемо, не простимо», «Час розплати настав» та ін. Так газета 5-ї гвардійської армії розповіла про злочини нацистів в Полтаві під рубрикою «Попіл заживо спалених полтавчан, зруйнована Полтава кличуть до помсти» [9, 27 вересня 1943], газета 38-ї армії вмістила матеріали «Варвари в Києві. Розповідь очевидця», «Слухай боєць, розповідь смертника Бабиного Яру» [4, 4 вересня, 3 жовтня 1943 р.], газета 1-го Українського фронту дала підбірку матеріалів «Переяславська трагедія» [5, 6 жовтня 1943 р.], газета 18-ї армії вмістила добірку матеріалів про злодіяння нацистів під заголовком «І вражою злою кров'ю волю окропіте!» [7, 23 грудня 1943 р.]. Політоргани надавали великого значення ознайомленню особового складу частин і з'єднань з подібними матеріалами. Ось, наприклад, що говорилося в одній директиві начальника політвідділу 3-ї гвардійської танкової армії, надісланий політорганам корпусів, бригад і заступникам командирів окремих частин: «В армійській газеті «Во славу Родины» за 17, 18 й 19 грудня 1943 р. вміщено обвинувального заключення у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харкові і Харківській області. Пропоную: текст обвинувального заключення зачитати всьому

особовому складу, провести бесіди в підрозділах, в яких роз'яснити методи і прийоми знищення радянських людей, після чого провести мітинги, на яких закликати весь особовий склад до нещадної помсти німецько-фашистським загарбникам» [12, ф. 315, оп. 4451, спр. 3, арк. 20].

Одне із важливих місць на сторінках військової періодики займала пропаганда героїзму бійців і офіцерів в боях за звільнення української землі від ворога. Газети мали спеціальні рубрики, де публікувалися такі матеріали. Зокрема, газета 1-го Українського фронту у вересні 1943 р. ввела рубрику «Герої боїв за Україну», 2-го Українського фронту – «Герої наступу», 3-го Українського фронту – «За Україну, рідну і кохану, ми йдемо в бій. Вперед богатирі!» тощо. Восени 1943 р. багато уваги приділялося повідомленням про подвиги учасників Дніпровської битви. Так, газети 40-ї армії мали спеціальну рубрику «Герої переправи». В одному із номерів вона розповіла про бронебійника С. Лаптева, який навіть будучи тяжко поранений в голову, не залишив поле бою і продовжував знищувати ворожі танки [3, 4 жовтня 1943 р.]. Про славний подвиг перших героїв форсування Дніпра – рядових М. Є. Петрова, В. А. Сисолятіна, І. Д. Семенова, В. М. Іванова, про хоробрість капітана О. Піддубного розповіла газета 3-ї гвардійської танкової армії [1, 27 вересня 1943 р.]. Газета 1-го Українського фронту повідомляла про бойові успіхи Героїв Радянського Союзу І. Г. Доценка, І. П. Братуса, І. М. Сухарева та інших [5, 29 жовтня 1943 р.]. Популяризуючи славні бойові успіхи героїв, газети закликали всіх воїнів наслідувати приклад патріотів.

Зміцненню морального духу воїнів, їх впевненості в неминучій перемозі над ворогом сприяли повідомлення газет про самовіддану працю радянських людей в тилу, про хід відродження зруйнованих міст і сіл, шахт і промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, про могутню підтримку фронтовиків населенням тилу. Особливу радість викликали у воїнів вісті про налагодження життя, відбудову визволених ними населених пунктів України. Ось що говорилося в опублікованому газетою 6-ї танкової армії листі командування: «Штурмом прокладаючи шлях до лігвища пораненого фашистського звіра, ми жадібно ловимо кожну звістку про успіхи рідної України – про відбудову Донбасу, про відродження південної металургії, про розширення посівів у

колгоспах. Радощі українського народу – наші радощі, перемоги українських патріотів на трудовому фронті – наші перемоги на фронті боїв. Гвардійський привіт вам, дорогі друзі!» [6, 17 жовтня 1943 р.]. Газети розповідали про листування з трудівниками тилу, про обмін делегаціями, про вручення бійцям подарунків від трудящих та ін. Все це було яскравим проявам єдності армії і народу в боротьбі проти ненависного ворога.

Таким чином, фронтова преса відігравала важливу роль в зміцненні морального духу воїнів, надихала їх на нові подвиги в боротьбі проти нацистського варварства.

Джерела та література:

1. «Во славу Родины». Щоденна червоноармійська газета 3-ї гвардійської танкової армії.
2. «За нашу победу». Червоноармійська газета 73-ї гвардійської стрілецької дивізії.
3. «За победу». Щоденна червоноармійська газета 40-ї армії.
4. «За счастье Родины». Щоденна червоноармійська газета 38-ї армії.
5. «За честь Родины». Щоденна червоноармійська газета 1-го Українського фронту.
6. «Защитник Родины». Щоденна червоноармійська газета 6-ї танкової армії.
7. «Знамя Родины». Щоденна червоноармійська газета 18-ї армії.
8. «Крылья победы». Щоденна червоноармійська газета 2-ї повітряної армії.
9. «Патриот Родины». Щоденна червоноармійська газета 5-ї гвардійської армії.
10. Попов Н. П. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны / Н. П. Попов, Н. А. Горохов. – М.: Воениздат, 1981. – 416 с.
11. «Советский воин». Щоденна червоноармійська газета 3-го Українського фронту.
12. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації.

Наталія Кухарєва
(м. Переяслав-Хмельницький)

НАЦИСТСЬКА ЛИСТІВКА ЯК ЗАСІБ ПРОПАГАНДИ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ КИЇВЩИНИ У 1941-1944 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»)

У статті розкривається антирадянський та антисемітський характер нацистських листівок як засобу пропаганди на окупованій території Київщини у 1941-1944 рр. із колекції фондів НІЕЗ «Переяслав».

Ключові слова: нацистська листівка, нацистська пропаганда, антирадянський та антисемітський напрямок ідеології, жидобільшовизм.

The article reveals the anti-soviet and anti-semitic nazi leaflets as a means of propaganda in the occupied territory of Kyiv region in 1941-1944 from the collection of the funds NIEZ«Pereyaslav».

Keywords: nazi leaflet, nazi propaganda, anti-soviet and anti-semitic direction of the ideology, yudeo-bolshevism.

Серед численних матеріалів фондів НІЕЗ «Переяслав», пов'язаних з періодом нацистської окупації України і Київщини зокрема, є підбір листівок як важливого засобу пропаганди. З перших днів існування окупаційного режиму в Україні німецьке командування видавало масовими тиражами численні листівки, у яких населення інформувалося про наміри і кроки нової влади. Пріоритетним ідеологічним напрямком всіх листівок є антирадянська і антисемітська пропаганда.

У колекції НІЕЗ «Переяслав» міститься 11 нацистських листівок, які за змістом звернені до командирів, бійців, політпрацівників Червоної Армії, майбутніх військовополонених та жителів окупованої території України. Німецькі листівки знайдені пошуковою групою дітей у Березанському лісі в 90-х рр. XX ст.

Читаючи тексти листівок, стає зрозумілим, що основними цілями німецької пропагандистської дії на червоноармійців і командирів, а також цивільне населення в прифронтовій смузі

було залякування супротивника, посилення поразеньських настроїв, створення позитивного уявлення про полон, підрив авторитету державного і військово-політичного керівництва СРСР, авторитету командирів і начальників, непокора їм, спонукання до добровільної здачі в полон і до дезертирства, посилення невдоволення цивільного населення положенням у країні, спонукання населення до лояльного ставлення щодо військовослужбовців вермахту, посилення тривоги за долю рідних.

Згідно з установками спеціальної директиви з питань пропаганди у листівках всіляко підкреслювалося, що супротивником Німеччини є не народи Радянського Союзу, що німецькі збройні сили прийшли в країну не як вороги, а, навпроти, як «визволителі», прагнучи позбавити людей від радянської тиранії. Текст листівки (Р-5411) полягає саме в пропаганді здобуття прихильності місцевого населення до нової влади й переконанні в тому, що німецька армія несе поневоленням народам Росії визволення від «жидо-більшовицького ярма» (тексти листівок подаємо мовою оригіналу): «Запомните! Германия ведёт борьбу не против русского народа, а против вашего жидо-коммунистического правительства, которое принесло вам много горя и несчастья» [2] або на звороті ще однієї листівки (Р-5410 (а)): «Бойцы! Командиры! Сталин и его приспешники в интересах интернационального капитала и евреев, гонят вас на верную смерть. Гонят в то время, как в освобожденных от большевиков областях строится новая жизнь без каторжных колхозов, без капиталистов, без помещиков, без потогонной стахановщины и социалистических соревнований! Решайтесь: хотите вы умереть или жить? У нас вы будете жить!» [2].

Німецькі фашисти великого значення надавали саме пропагандистській обробці населення. Так, у листівці (Р-5409) чітко звучить думка про те, що «22 июня 1941 г. началось освобождение от советского террора» [2]. На фоні палаючих світлин із зображеннями сценків із життя при більшовицькому режимі та серпа з молотом на повен зріст стоїть постать німецького офіцера і нижче прописані фрази : «Все силы на дело разгрома большевизма! Помогай в деле создания нового порядка!» [2].

Інформаційно-психологічна спрямованість листівок мала ціль зробити і деморалізуючу дію, спрямовану на послаблення психіки людини, загострення почуття самозбереження з метою

зниження морально-бойових якостей аж до відмови від участі у бойових діях, а також на формування позитивних установок у супротивника по відношенню до здачі в полон як єдино розумному і безпечному виходу з обстановки, що склалася. Про це ми читаємо у листівці (Р-5410 (а)): «Бойцы и командиры Красной Армии! Штыки в землю! И скорее к немцам или домой! Ваше дальнейшее участие в войне бессмысленно! Подумайте о дальнейшей судьбе и о своих семьях!» [2]. На листівці з явно вираженою антисемітською спрямованістю під назвою «Жидам не место среди вас! Геть жидов!» (Р-5413) на звороті написані такі заклики: «Красноармейцы! Командиры! Политработники! Уже тысячи из Вас перешли на нашу сторону и всем им оказан хороший прием. И Вам, в случае перехода на немецкую сторону будет оказан надлежащий прием и обеспечено равноправное место в дружной семье народов новой Европы без жидов, большевиков и капиталистов. А потому не медли и переходи к нам. Дорога к нам – это дорога в жизнь. Только когда последний жид будет изгнан из твоего отечества, настанет мир. Бей жидовское отродье!» [2]. Інша листівка (Р-5414) під назвою «Победа за нами» демонструє панічні настрої серед населення, носить теж антисемітську направленість, вказує на перевагу німецького вермахту: «Куда Вы, Соломон Абрамович? – В Америку, в Китай! – А говорят победа за нами! – Да в том то и дело, что победа идёт вслед за нами на немецких танках!» [2].

Асортимент антисемітських листівок був, мабуть, найщедрішим в арсеналі пропагандистів рейху. Антисемітизм посідав одне з визначальних місць в пропаганді нацизму. Як невід’ємна складова, він був одним із «постулатів віри нацистів», адже боротьба з євреями набула есхатологічного, напіврелігійного характеру. Пропаганда критики європейських євреїв від радянських відрізнялася в їх ототожненні з владними структурами радянської держави і як наслідок – відповідальністю за її злочини. Застосування концепції «жидо-большевизму» виправдовувалося й тим, що більшість теоретиків марксизму і лідерів більшовизму були євреями [1, с. 98].

Ще більший антисемітський пласт публікацій пов’язаний з історією України. Висхідний мотив напрямку – ототожнення євреїв з радянською владою та їх участь у репресивно-каральних органах держави. Міф про «жидо-большевицький» характер

режиму був основним в ідеологічному арсеналі нацистського режиму. Популяризації штампу сприяли 30-ті рр. XX ст., коли провина за поневір'яння українців покладалася на євреїв, зокрема, і за злочини у голодоморі. Ця думка чітко простежується у листівці під назвою «Робітничо-селянська ВЛАДА. Така була советська свобода» (Р-5412):

«Українці! Хто панував над вами?

- Хто приніс Вам кров, сльози й голод?
- Жиди та їхні большевицькі прихвостні.
- Хто витискав із Вас кривавий піт аж до останньої краплі?
- Жиди та їхні большевицькі прихвостні.
- Хто забирав хліб із ваших клунь?
- Жиди та їхні большевицькі прихвостні.
- Хто доносив на вас і міліони з Вас посилав на заслання й голод?
- Жиди та їхні большевицькі прихвостні.
- Хто засилав міліони українців на Соловки та на Сибір, щоб вони там живцем гнили в концтаборах та на примусових роботах?
- Жиди та їхні большевицькі прихвостні.
- Хто міліони з вас замучував на смерть у підвалах НКВД?
- Жиди та їхні большевицькі прихвостні.

Свою фальшивою наукою большевизму жиди змагають до панування над світом. Інтернаціонал – це панування жидівства. В руках жидів була влада в Советському Союзі та в капіталістичних країнах. Жидівські капіталісти та советські жиди об'єдналися для боротьби проти країни волі й соціалізму – проти Німеччини. Не забувайте цього ніколи: жиди – це найгірший ворог українського народу» [2].

У декількох листівках (Р-5410(а)) та (Р-5411) йдеться про принади німецького полону: «С пленными мы обращаемся хорошо. С перешедшими добровольно на нашу сторону, по новому приказу Гитлера, – обращение еще лучше: они получают особое удостоверение, обеспечивающее им лучшее питание и ряд других льгот. Желающих работать мы устраиваем на работу по специальности» [2]. У листівці «Стать хозяином или калеккой? Что лучше? Выбирай!» викладені 8 пунктів, які повинен знати кожен майбутній радянський полонений:

«1. Попадая в плен, не бойся. Тебе никто не причинит вреда. Немцы обращаются с пленными по интернациональному соглашению.

2. При допросе ты должен указать: фамилию, год рождения, профессию и часть. Фамилии пленных публикуются только по их собственному желанию.

3. Ты должен соблюдать идеальную чистоту в отношении твоих и доверенных тебе немцами вещей. Твоё тело должно быть всегда чистым.

4. Твоё поведение должно быть дисциплинированным и повоенному. Ты должен отдавать честь своим советским офицерам и немецкому военному начальству.

5. В работе соблюдать чистоту и исполнительность. Доверенные тебе инструменты должны быть в наилучшем состоянии и порядке. Мы требуем точность. По твоему поведению будет и отношение к тебе самому.

6. О несправедливости или недостатках должно быть сразу доложено.

7. За хорошее поведение и работу ты получаешь особую награду.

8. Миллионы русских пленных уже отпущены в гражданство за хорошее поведение. Они работают теперь в частных предприятиях по их собственному желанию» [2].

Особливі зусилля німецької пропаганди були зосереджені на фігурі І. Сталіна. На одній із листівок показано карикатуру на Сталіна, який з хижацьким оскалом стругає труни, на яких вказані номери загиблих дивізій і армій. Під малюнком підпис: «Батюшка Сталин заботится о своих дивизиях» (Р-5410) [2].

Як бачимо, на даних листівках головним чином були короткі заклики переходити на сторону німців, знищувати командирів і комісарів, давалися обіцянки щасливого райського життя. Кожна листівка була одночасно і пропуском для переходу на сторону німецької армії для одного і більше бійців і командирів, а також слугувала папером для цигарок.

Мовні, історичні помилки, тенденційність, а також необізнаність у господарських питаннях окупованої України знизили вартість численних німецьких листівок, тому вплив такої пропаганди на місцеве населення мав, як правило, мізерний результат.

Нацистські листівки із колекції Заповідника, як зразки пропаганди, є важливим джерелом для вивчення періоду окупації фашистської Німеччини на території України, зокрема, Київщини у 1941-1944 рр.

Джерела та література:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.: іл.
2. Інвентарна книга №9 «Рукописні та друковані документи» (шифр «Р») // Фонди НІЕЗ «Переяслав».

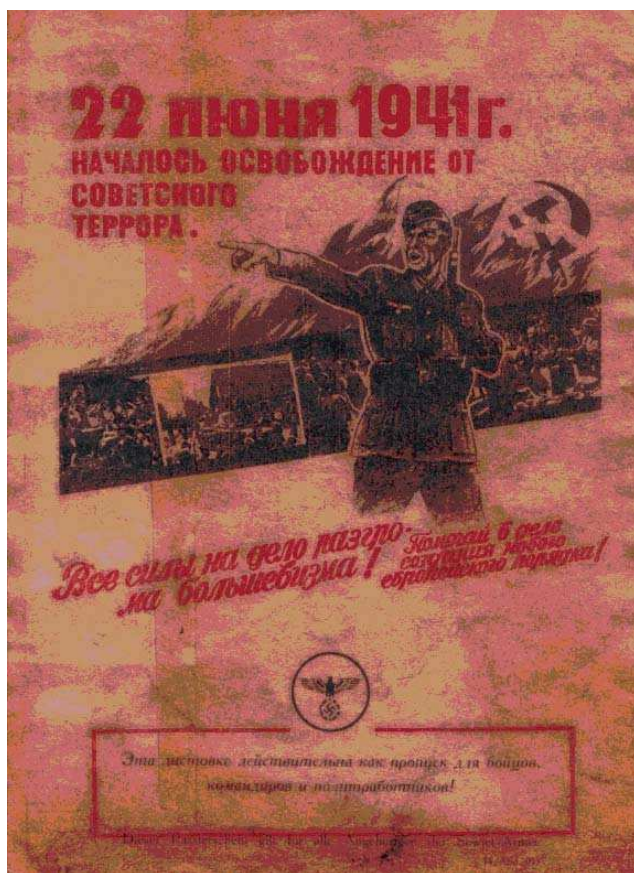

Рис. 1. Зразок нацистської листівки.

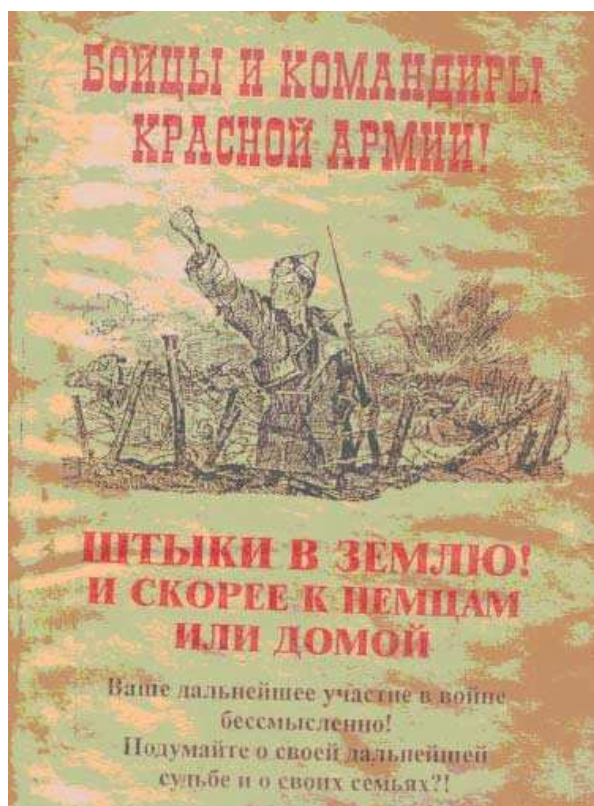

Рис. 2. Зразок нацистської листівки.

Рис. 3. Зразок нацистської листівки.

Марина Михайлюк
(м. Київ)

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА І ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ПРАЦЯХ

У статті мова йде про огляд вітчизняних дисертаційних досліджень, в яких тематика правової дискримінації євреїв і вирішення «єврейського питання» в Україні під час Другої світової війни є ключовою і основною (А. Подольський, Ф. Левітас, Ф. Винокурова, О. Гончаренко, Н. Сугацька, О. Суровцев, О. Трепчачова, Ю. Радченко, Р. Михальчук), а також частково представлена в окремих розділах, підрозділах неспеціалізованих дисертацій (О. Новосолов, І. Мазурок, В. Хаджирадієва, А. Петрова, І. Тарнавський, М. Куницький).

Ключові слова: «єврейське питання», Голокост, геноцид, правова дискримінація, території під владою Німеччини, Румунії, Угорщини, вітчизняні дисертаційні праці

In the article the question is about the review of dissertation researches on legal discrimination of Jewries and decision of the «Jewish question» in Ukraine in the World War II in basic dissertations (A. Podolsky, F. Levitas, F. Vinokurova, A. Goncharenko, N. Suhatska, A. Surovtsev, A. Trepkachova, Y. Radchenko, R. Mykhalchuk), and also partly presented in separate divisions, subdivisions of the unspecialized dissertations (A. Novoselov, I. Mazurok, V. Hadzhyradyeva, A. Petrova, I. Tarnavskyi, M. Kunitsky).

Keywords: *the «Jewish question», Holocaust in Ukraine, Genocide, legal discrimination, territories under power of Germany, Romania, Hungary, Ukrainian dissertations*

За радянського режиму пам'ять про геноцид єврейського населення України в роки Другої світової війни була приречена на забуття. Лише з проголошенням незалежності України вона отримала шанс на відродження і активізацію студій з проблематики Голокосту. Відтак, на думку автора, розвиток вітчизняної історіографії вирішення «єврейського питання»

в Україні пройшов кілька етапів: 1) 1991-1997 рр. – період активних досліджень про геноцид євреїв України, перших дисертаційних праць і формування концептуальних засад вивчення історії Голокосту в Україні як складової Катастрофи європейського єврейства; 2) 1998-2002 рр. – етап накопичення емпіричного матеріалу, академічних узагальнюючих публікацій, період приєднання України до декларації Стокгольмського форуму і появи статей з проблем антисемітської пропаганди в окупаційній пресі; 3) період починається з 2003 року і триває до сьогодні. Він характеризується захистом низки спеціалізованих і неспеціалізованих дисертаційних досліджень, в яких відображається регіональна специфіка становища єврейського населення і політика Голокосту в Україні – наукові розвідки Ф. Винокурової (2003), О. Гончаренка (2005), Н. Сугацької і О. Суровцева (2006), О. Новосьолова (2008), І. Мазурка (2009), О. Трепачової і В. Хаджирадевої (2010), Ю. Радченка і А. Петрової (2012), І. Тарнавського (2013), Р. Михальчука і М. Куницького (2014).

Концептуальні основи академічного дослідження правового статусу євреїв України, форм і методів вирішення «єврейського питання» заклали перші спеціалізовані дисертації: кандидатська А. Подольського (1996) [9] і докторська – Ф. Левітаса (1997) [4]. Дисертація Ф. Винокурової поклала початок краєзнавчого, архівознавчого і документознавчого аспектів вивчення проблем єврейського геноциду на території Вінниччини, дала поштовх для подальшого дослідження і порівняння антиєврейських акцій на українських землях під німецькою і румунською владою [1].

Тематику становища євреїв у складі Румунії (Північна Буковина, Північна Бессарабія) та під її окупацією (Трансїстрія) продовжив О. Суровцев. За його підрахунками понад 10 тис. буковинських євреїв загинули в липні-серпні 1941 р., а 75 тис. осіб з Північної Буковини і Хотинщини, протягом трьох хвиль депортації опинилися в таборах і гетто Трансїстрії. Наприкінці 1942 р. Румунія зупинила масове знищення євреїв. Навесні 1944 р. серед звільнених радянськими військами налічувалося понад 9 тис. буковинських євреїв, адже значна частина померла від виснажливої праці, епіdemій, голоду і холоду [12, с. 15-16]. Становище євреїв Бессарабії, Буковини та Трансїстрії частково аналізується у дисертаційному проекті О. Новосьолова [7],

але більш детально висвітлено в його спеціалізованій статті у «Віснику Прикарпатського університету» (2004, Вип. 8).

В. Хаджирадева у підрозділі «Остаточне вирішення єврейського питання і геноцид ромів» зазначає, що в ході окупації Бессарабії та Північної Буковини до 1 вересня 1941 р. було знищено 150 тис. осіб єврейської національності. Решта утримувались у в'язницях, гетто, таборах і поступово винищувалися голодом, важкою працею і тортурами. Більшість людей знищено в системі румунських таборів смерті в Трансністрії. Спроби показати І. Антонеску «рятівником» євреїв Румунії є марними і злочинними. У генерал-губернаторстві «Бессарабія» панували окупаційні порядки і режим фашистської диктатури [15, с. 14, 17]. Більш детально проблема геноциду євреїв висвітлена у статті збірника «Сторінки воєнної історії» (К., 2005. – Вип. 9, ч. 2.), де вона зазначає, що в часи румунської окупації було винищено 100 тис. євреїв з Бессарабії, 74 тис. з Північної Буковини, 200 тис. з Одеси.

Про становище євреїв Поділля, які опинилися під румунською і німецькою владою, йдеться в кандидатській дисертації А. Петрової. Для єврейського населення був запроваджений особливий поліційний розпорядок як на сході, так і на заході Поділля. Євреї Тернопільщини мали «переселитися у жидівську дільницю». А до літа 1943 р. живими залишились лічені сотні євреїв на всю Галичину. У Трансністрії на початковому етапі окупації, на вимогу німецького керівництва, румунська влада проводила жорстокі акції по знищенню єврейського населення, але з кінця 1942 р. антиєврейські заходи пом'якшали. У тих районах Вінницької області, які перебували в німецькій зоні окупації, практично всі євреї були знищені, вціліти вдалося лише тим, хто зумів втекти в румунську зону. Знищення євреїв в румунській зоні окупованого Поділля, на відміну від німецької, не підносилося до рівня державної доктрини [8, с. 13, 15].

Правове становище та геноцид євреїв Півдня України проаналізоване у дисертаційному проекті Н. Сугацької. Дослідниця зазначає, що у цьому регіоні, на відміну від інших окупованих територій, німецькі загарбники не мали наміру створювати гетто чи таборів для ізоляції євреїв, а протягом місяця після захоплення регіону розгорнули негайне масове фізичне винищення єврейського населення. До середини 1942 р.

була винищена абсолютна більшість євреїв в південній частині Райхскомісаріату «Україна» (РКУ). Темпи та характер реалізації антисемейської політики нацистських окупантів на Півдні України не залишали євреям найменшої надії на можливість порятунку.

Щодо політики румунських окупантів, то Н. Сугацька відмічає, що на території Трансністрії в початковий період окупації вона майже не відрізнялася від німецької. В ході акцій масових розстрілів у Богданівському таборі та Доманівці було знищено більшу частину єврейського населення Одеси. Під тиском румунського уряду та королівської сім'ї в подальшому таких масштабних акцій масового знищення євреїв не проводилося, але військове командування створило табори, де євреїв доводили до фізичного виснаження та голодної смерті. У Трансністрії створювалися гетто та табори примусової праці, де євреїв використовували як робочу силу. У південну частину Трансністрії румунські окупанти депортували євреїв з Буковини, Бессарабії та окремих районів Румунії для подальшого знищення. На відміну від німецької окупаційної зони, в Трансністрії не створювалося спеціальних підрозділів для здійснення антисемейських акцій, усі заходи проводилися безпосередньо військовими та політичною поліцією. З середини 1943 р. у здійсненні антисемейської політики в румунській окупаційній зоні намітилося певне пом'якшення [11, с. 15-16].

Соціально-правове становище українського єврейства РКУ відображено в одному із розділів дисертації М. Куницького. Дослідник зазначає, що особливий правовий статус євреїв як расових ворогів рейху полягав у поступовому позбавленні їх усіх прав і свобод, в тому числі права на життя. Євреї проходили через реєстрацію та ідентифікацію, вилучення і пограбування власності, обмеженняв пересуванні, примусове утримання та ізоляцію в гетто, позбавлялися права на освіту і релігійні відправи, зайняття певними професіями, залучалися до примусової праці. Євреїв принижували і запроваджували суворі дискримінаційні правила, які позбавляли їх можливостей задовольнити елементарні, необхідні для підтримання фізіологічних процесів та життєдіяльності, потреби [3, с. 19-20].

Кульмінацією правової дискримінації єврейського населення РКУ стала політика нацистського геноциду. Дослідженням регіональних особливостей Голокосту займаються О. Гончаренко, О. Трепачова і Р. Михальчук. Вони констатують, що на території

РКУ знищення євреїв відбувалося здебільшого методом масових розстрілів. На Київщині загинуло близько 50 % довоєнного єврейського населення, що становить майже 40 тис. чоловік. Серед форм правової дискримінації О. Гончаренко виділяє: окремий порядок реєстрації та ідентифікації, обмеження в пересуванні, використання на трудомістких примусових роботах, виплату контрибуцій, відсутність продовольчого забезпечення, обмеження в цивільно-правових відносинах, позбавлення особистих прав [2, с. 12, 14].

О. Трепачова зазначає, що на території Дніпропетровщини було страчено понад 60 тис. євреїв. Перед цим їх позбавили усіх громадянських прав і свобод, таких як право на освіту, медичне обслуговування, роботу, забезпечення продуктовими картками, зобов'язали носити на рукаві верхнього одягу «зірку Давида». Експлуатація єврейського населення відбувалася двома шляхами: використанням праці на примусових роботах у трудових таборах і завдяки конфіскації єврейської власності шляхом накладення штрафів, контрибуцій, податків. Вилучалося нерухоме майно, меблі, худоба [14, с. 15-16].

Серед форм дискримінації євреїв Рівненщини Р. Михальчук виділяє наступні: примусова реєстрація, ідентифікація, носіння спеціальних позначок, сегрегація в гетто, обмеження в продуктах харчування, у пересуванні, заборона цивільних відносин. Ці заходи не лише приводили до перетворення євреїв на об'єкт принижень, відведення їм найнижчого щабля у суспільстві, але й забезпечували створення сприятливого ґрунту для знущань та переслідувань. Грабунок євреїв, експропріацію їхньої власності нацистами визначено ефективним засобом позбавлення умов для існування. Шляхом залучення євреїв до найважчих робіт нацисти реалізовували ідеологічну й економічну функції: непосильною експлуатацією, виснажливими умовами праці на роботах забезпечували знищення єврейських робітників і досягали максимального економічного ефекту від їхньої праці. До виявів дискримінації робітників-євреїв належало позбавлення їх трудових книжок, прав на відпустку, медичного обслуговування та соціального страхування. Загалом євреїв Рівненщині загинуло близько 95 тис. осіб [6, с. 13-14].

Голокост у прифронтовій смузі, до складу якої з 1941 по 1943 роки входили Харківська, Сумська, Чернігівська, Луганська

і Донецька області, вивчає харківський історик Ю. Радченко. Він дійшов висновку, що основна маса місцевого цивільного єврейського населення була знищена протягом грудня 1941 – навесні 1942 рр. Військовополонених євреїв-червоноармійців вбивали восени 1941 р. і влітку 1942 р. Основними методами стали розстріли і застосування газу вагнів [10, с. 14-15].

Про дискримінацію єврейського населення Закарпаття у складі Угорщини, правові обмеження, особливо в економічній сфері йдеться у дисертаційному проекті І. Мазурка. Дослідник зазначає, що закарпатські євреї мали той же правовий статус, що і євреї Угорщини, а власне геноцид і відповідно його законодавче забезпечення розпочався лише після фактичної ліквідації суто гортиського режиму, окупації країни німецькими військами у березні 1944 р., приходу до власті нілашистів [5, с. 3, 12-13].

Тематика вирішення «єврейського питання» на українських землях, що знаходилися під контролем різних владних структур також представлена у дисертаційному дослідженні І. Тарнавського (підрозділ «Геноцид єврейського народу на окупованих українських землях, 1941-1944»). Історик зазначає, що на території дистрикту «Галичина» було створено 50 міських гетто, а загалом за роки війни було знищено 500 тис. євреїв. У РКУ гетто майже не було, окрім Волинської і Рівненської областей. До кінця 1942 р. «єврейське питання» було вирішено, загинуло близько 515 тис. осіб. У зоні військової адміністрації за час окупації, за неповними даними, у Сумській області було знищено 3 тис. євреїв, у Чернігівській – 4 тис., у Харківській – 12 500, у Луганській (Ворошиловградській) – 2 тис., у Донецькій (Сталінській) – 16 тис. Румунами було депортовано до Трансїстрії близько 200 тис. євреїв, де загинуло понад 100 тис. У Закарпатті масового знищення євреїв угорською владою не відбувалося. Вирішення «єврейського питання» розпочалося з окупацією Закарпаття військами вермахту. Євреїв зібрали в гетто, потім вивезли до концтаборів, в яких загинула більша частина людей. Загалом понад 104 тис. осіб [13, с. 23-24].

Отже, правове становище євреїв і вирішення «єврейського питання» в різних регіонах України, що перебували під угорською, румунською і нацистською владою значно різнилося. Євреї Закарпаття урівнювалися в правах з угорськими євреями. Їх ліквідація розпочалася навесні 1944 р. і проходила в рамках

«зачистки» Угорщини від єврейської присутності. Значна частина закарпатських євреїв загинула в концтаборах за межами краю. На українських землях під владою Румунії ліквідаційні акції проводилися до кінця 1942 р. Місцева адміністрація приймала депортованих євреїв з Північної Буковини, Бессарабії, Румунії, які, разом з місцевими, помирали в таборах і гетто Трансністрії, здебільшого від виснажливої праці, недоїдання і хвороб.

На території дистрикту «Галичина», РКУ і в прифронтовій смузі, що входили в німецьку окупаційну зону, правовий статус євреїв і методи їх знищення були фактично однаковими: більшість євреїв розстрілювалася на місцях або знищувалася вихлопними газами. Гетто створювалися в Галичині і частково в РКУ, і практично були відсутні в зоні військової адміністрації. Водночас донині відсутні спеціалізовані дисертаційні дослідження про становище євреїв Закарпаття у складі Угорщини, а також про Голокост в дистрикті «Галичина».

Джерела та література:

1. Винокурова Ф. Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Ф. А. Винокурова; Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – 19 с.
2. Гончаренко О. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941-1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Гончаренко; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
3. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941-1944): автореф. дис.. докт. іст. наук: 07.00.01 / М. П. Куницький; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 42 с.
4. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.05 / Ф. Л. Левітас; НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1997. – 21 с.
5. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. (історико-правове дослідження): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. О. Мазурок; Київський національний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2009. – 17 с.
6. Михальчук Р. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941-1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /

- Р. Ю. Михальчук; Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014. – 20 с.
7. Новосьолов О. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940-1944): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Новосьолов; Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
 8. Петрова А. Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941-1944): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. І. Петрова; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – К., 2012. – 18 с.
 9. Подольський А. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941-1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / А. Ю. Подольський; НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1996. – 18 с.
 10. Радченко Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території при фронтовій зоні (1941-1943 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. Ю. Радченко; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – 21 с.
 11. Сугацька Н. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941-1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Сугацька; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
 12. Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Суровцев; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
 13. Тарнавський І. Окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників в Україні в 1941-1944 рр.: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / І. С. Тарнавський; Донецький національний університет. – Донецьк, 2013. – 37 с.
 14. Тrepкачова О. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини у 1941-1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Оснат Тrepкачова; Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
 15. Хаджирадева В. Бессарабія напередодні та в роки Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. П. Хаджирадева; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 21 с.

Тарас Нагайко
(м. Переяслав-Хмельницький)

**ТЕМА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
У ВИДАННЯХ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОГО ЦЕНТРУ
УСНОЇ ІСТОРІЇ ДВНЗ «ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ».**

Розглянуто видавничий доробок навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Ключові слова: Друга світова війна, видання, джерела, публікація.

Consider publishing heritage Educational and Scientific Center of Oral History Perejaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University.

Keywords: The Second World War, publication, source publication.

Друга світова війна залишила по собі величезний емоційно-психологічний відбиток як у суспільній історичній ретроспективі, так і в «приватній» пам'яті її учасників та очевидців. Особливо цінним емпіричним матеріалом, з огляду на необхідність сьогодні зрозуміти мотиви, які рухали вчинками людей під час війни, виглядають джерела особового походження. До таких традиційно відносять щоденникові записи, мемуари, листи, нотатки, спогади (усні свідчення). Чимале значення вищеназвані джерела відіграють у вивченні локальних тем та сюжетів, з'ясуванні окремих обставин та подій, що мали вплив на загальний характер війни, запереченні штучних ідеологічних догматів та встановленні історичної правди. З-поміж перелічених видів джерел особливої ваги в останні роки набули усні наративи, що використовуються істориками війни для висвітлення повсякденних практик окремих категорій громадян – оstarбайтерів, військовополонених, дітей та підлітків. Важливе значення вони мають для розкриття аспектів, пов'язаних з т.зв. психотравматичною дією війни, її

морально-психологічними наслідками. Адже покоління, що її пережили є носіями унікального досвіду, який не може стерти ані час, ані будь-що інше. Виживання пересічної людини в екстремальних умовах воєнного лихоліття – це тема, яка тривалий час знаходилася на периферії історичного знання і не виступала об'єктом дослідницьких практик.

Тема Другої світової війни знайшла широке відображення у виданнях навчально-наукового центру усної історії, який було утворено 1 листопада 2005 р. при кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Тематика та сюжети військового періоду безпосередньо пов'язані з науково-дослідною діяльністю цього підрозділу. Зокрема, з 2007 р. на його базі було розпочато пошуковий проект «Окупаційний Переяслав очима свідків». У межах дослідження відбувся запис понад тридцяти інтерв'ю зі свідками нацистської окупації Переяслава-Хмельницького (1941-1943 рр.).

Наукова інтерпретація зібраних матеріалів отримала вираження через публікацію текстів інтерв'ю, написанні наукових статей та апробації у дисертаційному дослідженні «Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України)» (2009).

У 2007 р. при Центрі було започатковано наукове видання – історико-краєзнавчий альманах «Джерела пам'яті». Усі три його випуски (2007, 2010, 2013) тематично зосередились на відображенні подій Другої світової війни.

Зокрема, у першому випуску «Народжені для випробувань» [3] (2007 р.) представлено широку палітру різноманітних матеріалів. З джерел особового походження, в яких предметно висвітлено тему війни, що ввійшли до першої частини змісту, варто назвати наступні:

- історико-документальна повість Ольги Будугай «У тунелях таємничої Дори», присвячена батькові авторки, в'язневі чотирьох концентраційних таборів Дмитрові Савченку. До цього матеріалу дано супровідну статтю «Нові виміри історії про Дору», де висвітлюється нюанси попереднього редагування повісті;
- біографічна оповідь остарбайтерки Валентини (Хмари) Шавейко «Життя продовжується...»;

- матеріали шкільних конкурсних робіт, присвячених проблемі дослідження життя жертв нацизму;
- фрагменти інтерв'ю, записаних упродовж червня-липня 2003 р. під час комплексного усноісторичного дослідження з вивчення життя та побуту сільських мешканців Переяслав-Хмельницького району Київської області за період 1921-1945 рр., проведеного кафедрою історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Також у виданні були надруковані окремі матеріали виставки «Не думай, що війна була давно, забудеш – стане знову на порозі», присвяченої 60-й річниці перемоги над фашизмом у Другій світовій війні, яка відбулась в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди. З-поміж них – статті, інформації, біографічні оповіді, документальні відомості, фотодокументи із сімейних архівів, надані працівниками зазначеного навчального закладу про долю своїх рідних.

Окрему увагу привертають інші матеріали випуску, з-поміж яких протоколи допитів свідків та учасників ліквідаційних акцій, де розкрито реакцію місцевого населення на події Голокосту – розстрілу євреїв у с. Пятигори Тетіївського району Київської області, що стався у грудні 1942 р.

До другого випуску «Джерел пам'яті» «Остарбайтери: жива правда – живий біль» [2] (2010) увійшли матеріали, що висвітлюють проблему використання праці радянських громадян у Третньому Рейху. Зокрема, вийшли друком наступні публікації:

Одне з центральних місць з-поміж представлених матеріалів займають мемуари жителя с. Стовп'яг Переяслав-Хмельницького району Київської області Данила Хмельницького «Сторінки щоденника 1941-1947 рр. написані по пам'яті в 1988-1991 рр.», який, будучи остарбайтером, з 1943 р. по 1945 р. працював на шахтах німецьких міст. Окрім них до випуску увійшли рукописні спогади мешканців Переяславщини Івана Хрумала «У фашистських лабетах», Дмитра Чайки та спогади Петра Чайки «Ми були налякані і не знали, що буде з нами». Значне місце у випуску займають матеріали шкільних конкурсних робіт, підготовлені учнями шкіл Переяслав-Хмельницького району

Київської області для щорічних конкурсів, що проводяться Малою академією наук та Українським національним фондом «Взаєморозуміння та примирення». Їх тематика – доля громадян України, котрі постраждали від нацистських переслідувань.

3-поміж опублікованих матеріалів збірки звертає на себе увагу епістолярна спадщина переяславської родини Петрунь. Зокрема, це листи та листівки, написані одним із її представників, колишнім остарбайтером та емігрантом Олександром Петрунею, у яких йдеться про його життя закордоном (Німеччина, Бразилія, США), розкриваються аспекти, пов'язані з існуванням декількох поколінь цього роду, а також висвітлюються моменти, пов'язані з історичним минулим Переяславщини.

Зазначене видання вміщує також матеріали підготовлені до міжнародного проекту «Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау», започаткованого у 2006 р. за ініціативою муніципалітету міста Дахау (Німеччина). Це низка автобіографічних інтерв'ю, спогадів та листів, що розповідають про долі наших співвітчизників, які під час війни були вивезені на Захід як остарбайтери, а потім потрапили до концентраційного табору Дахау у фашистській Німеччині.

Заключну частину випуску склали поетичні твори жінок-остарбайтерів, мешканок Переяславщини, вірші та пісні, складені й записані ними під час перебування на примусових роботах.

У третьому випуску «Джерел пам'яті» «Та не дарма були ми на землі» [1] (2014 р.) побачили світ різножанрові та різночасові за своїм походженням матеріали, що охоплюють період Другої світової війни, переважна частина з них документи, спогади, листи, інтерв'ю походять з Переяслав-Хмельницького району Київської області. Зазначені джерела є унікальними пам'ятками, що закарбували атмосферу найбільшої мілітарної катастрофи в історії людства, через яку довелося пройти десяткам мільйонів людей – Другої світової війни.

Структурно випуск розділений на чотири розділи.

У розділі *«Щоденники, спогади, листи»* вперше було опубліковано щоденник мешканця с. В'юнище Переяславського району Київської області Михайленка Федора Федотовича (1905-1989). Він являє собою непересічне приватне джерело, що документально засвідчує унікальний досвід життя окремої людини, селянина, на тлі нацистського окупаційного режиму. Працюючи

рахівником громадського господарства, свої щоденникові записи автор вів безперервно, починаючи з 29 березня 1942 р. та довів їх до 19 вересня 1943 р. Використовував для цього «Книгу розрахунків з колгоспниками». Загальний обсяг записів складає 58 альбомних аркушів списаних з обох боків. Текст щоденника умовно можна розділити на дві основні частини. Перша – вступна, де описуються події з літа 1941 р. до 29 березня 1942 р. – дати початку ведення щоденникових записів. У ній автор описав події, безпосереднім очевидцем та учасником яких він був (навчання мобілізованих червоноармійців, військові дії (1-15 вересня 1941 р.), перебування в полоні (15 вересня – 5 листопада 1941 р.), життя в окупованому с. В'юнище (листопад 1941 р. – березень 1942 р.). Друга частина охоплює період з 29 березня 1942 р. по 19 вересня 1943 р. – час приходу радянської армії. Вона містить щоденні записи автора, які висвітлюють повсякденне життя людей в окупованому селі та довколишніх населених пунктах. Щоденникові записи позбавлені ідеологічної складової. Автор здебільшого акцентує увагу на господарських аспектах, фіксує примітні випадки з приватного життя.

Своєрідним продовженням щоденника Федора Михайленка виступає авторський рукопис «Спогади з днів війни. 1943 рік, 1944, 1945 року. Щоденник 1946 року». Значно менший за обсягом, він охоплює час з вересня 1943 р. по серпень 1944 р. та розповідає про життя автора після мобілізації на військову службу.

У випуску було опубліковано низку спогадів мешканців м. Переяслава-Хмельницького та Переяслав-Хмельницького району: Миколи Тарапона – «Спогади з життя», Володимира Недбайла – «Дитячі спогади про війну», Григорія Шевченка – уривок з біографічної повісті «Описи мого життя», Миколи Шевченка – «Спогади про війну», Тетяни Барабаш – «Та не дарма були ми на землі...», Ніни Лазенко – «Прокотилася по нас страшна чума...», а також спогади Любові Лушник, уродженки с. Кропивна Золотоніського району Полтавської (тепер Черкаської) області.

Окрему увагу звертають на себе матеріали з домашнього архіву учасниці партизанського руху на Переяславщині Меланії Василенко. Зокрема, документальні джерела (листи) розкривають тему допомоги цивільного населення військовополоненим.

Певну цікавість для вивчення нацистського окупаційного режиму на Переяславщині становлять й інші матеріали розділу. Зокрема, лист-спогад мешканця с. Козлів Переяслав-Хмельницького району Івана Остапенка про розстріл населення в м. Переяславі у 1943 р.

У розділі «Документи» опубліковано архівні матеріали – документи Виконавчого комітету Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих м. Переяслав-Хмельницький Київської області. Зокрема, акти про нанесені збитки та злодіяння, учинені німецькими окупантами у м. Переяславі-Хмельницькому під час нацистської окупації з 17 вересня 1941 р. до 22 вересня 1943 р., звернення місцевих священнослужителів. Також друкуються Матеріали «Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР» – 14 стенограм, що містять спогади учасників та свідків воєнного часу, зокрема мешканців м. Переяслава-Хмельницького та однойменного району Київської області записані у 1946 р. Зазначені документи містять цінний фактичний та статистичний матеріал, розкривають реалії господарського життя краю.

У розділі «Наукові публікації» вміщено спільну статтю доктора політичних наук та викладача кафедри політології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Бориса та Андрія Дем'яненків «70-річчя перейменування міста Переяслав: роздуми з приводу формування моделі українського радянського патріотизму». Зазначена публікація піднімає проблему ідеологічного міфу, як одного з ключових чинників здійснення контролю над громадсько-політичними настроями. Увага авторів акцентується на одному з ідеологічних конструктів радянського періоду, що негативно відобразився на долі української нації, формуванні її ідентичності.

У розділі «Інтерв'ю» подано матеріали зібрані у межах різноманітних пошукових проєктів. Зокрема, публікуються матеріали з фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» – бесіди з киянами очевидцями нацистської окупації. Подаються окремі інтерв'ю з архіву навчально-наукового центру усної історії при кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». З-поміж наведених матеріалів – розповіді респондентів з м. Переяслава-Хмельницького Київської області

та сіл Лутайка Гребінківського р-ну Полтавської та Кропивна Золотоніського р-ну Черкаської областей.

У 2009 р. побачила світ книга Данила Хмельницького «Пережите та забудьте» [5], у якій автор виклав у формі щоденника свої спогади про життя в рідному селі Стівп'яги під час нацистської окупації та перебування на примусових роботах на шахтах Німеччини. Видання явило собою літературно опрацьований варіант спогадів опублікованих у другому випуску «Джерел пам'яті».

У 2012 р. серію «Народна мемуаристика» відкрила публікація історико-документальної повісті Андрія Карпенка «Назустріч бурям» [4], що розповідає про події, пережиті автором у часи воєнного лихоліття 1941-1945 рр. У книзі на основі власних фронткових спогадів автором представлено низку сюжетів очевидцем і безпосереднім учасником яких він був.

До зазначеного огляду увійшли матеріали з п'яти видань Центру. До уваги не бралися окремі тематичні статті, а також матеріали польових досліджень, опубліковані в інших збірниках.

Джерела та література:

1. Джерела пам'яті : історико-краєзнавчий альманах / [ред. кол. : В. Коцур (голов. ред.), О. Лисенко, А. Коцур, Т. Нагайко (відповід. ред.) та ін.]. — Переяслав-Хмельницький : ФОП О. М. Лукашевич, 2014. — Вип. 3 : «Та не дарма були ми на землі...». — 250 с.
2. Джерела пам'яті : Історико-краєзнавчий альманах. — Корсунь-Шевченківський, 2010. — Вип. 2: Остарбайтери: жива правда — живий біль / [упорядник: Т. Ю. Нагайко]. — 457 с.
3. Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. — Тернопіль : Астон, 2007. — Вип. 1: Народжені для випробувань / [упоряд.: Т. Ю. Нагайко]. — 232 с.
4. Карпенко А.П. Назустріч бурям: Істор.-докум. повість / Андрій Петрович Карпенко; [упоряд. та коментар.: Т. Нагайко, О. Горбовий, І. Капась; ред. Т. Нагайко]. — Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2012. — 48 с. (Народна мемуаристика)
5. Хмельницький Д.М. Пережите та забудьте. «Сторінки щоденника 1941-1947 рр.» : [Мемуари] / Данило Хмельницький; [упоряд. та коментар.: Т. Нагайко, І. Капась, М. Ярмоленко; ред. Т. Нагайко]. — Переяслав-Хмельницький : СДК, 2009. — 263 с.

Володимир Подрига
(м. Полтава)

ВІРШІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ПЕРІОДУ 1941-1945 РОКІВ: ДО ПИТАННЯ СУБЛІМАЦІЇ СТРЕСУ У ТВОРЧИСТЬ

У статті автором розглядаються літературний доробок творчої молоді у період 1941-1945 років. Перебуваючи під впливом стресу, спричиненого звісткою про війну, нею написані вірші, у яких за допомогою засобів образності (епітетів, метафор), відповідного добору лексики, передали свою та народну ненависть до ворога, закликали до боротьби.

Ключові слова: творча молодь, вірші, війна, окупація.

The article deals with the literary heritage of creative youth for the period 1941-1945. Under the influence of stress caused by the news about the war, wrote poetry, which with the help of imagery (epithets, metaphors), selection of appropriate vocabulary, and gave his people's hatred of the enemy, called to fight.

Keywords: creative young people, poetry, war, occupation.

Період 1941-1945 років у національному письменстві ще мало вивчений, тому поза увагою літературознавців залишається низка імен творчої молоді, талант якої формувався в добу перемін. Тоді вона ставала на боротьбу з ворогом (Петро Артеменко), перебувала на примусових роботах (Петро Ротач, Герась Соколенко), співпрацювала з загарбниками (Ол. Колганов), намагаючись культурно самоствердитись в умовах нацистського поневолення нашої країни.

Звичайно, варто говорити й про радянське рабство, у якому розпочинали свою творчість ці початківці, однак покоління 1920-х, вже не сприймало своє буття як невільництво, адже було виховане в дусі покорі владі, мало риси радянської людини, яка забула про питомо національне, зростала на партійних ідеологемах, готуючись самовіддано та безмовно працювати, дбати про примарне майбутнє й щастя поневолених народів світу. І мало хто з них упродовж життя вивільнявся від накиннутих стереотипів

мислення, а ще менше тих, хто ставав супроти тоталітарної системи, жертвуючи особистим щастям, а навіть і життям.

Усі вище названі літератори (перелік можна продовжувати сотнями імен) як митці формувалися наприкінці 1930-х років, коли сталінський терор увійшов у завершальну фазу. Саме тоді вони публікували вірші в районних та обласних газетах. З початком подій Другої світової війни в Україні їхня творчість не припинилася. Потяг до прекрасного не згас і тоді, коли нацисти окупували їхні рідні місцевості (Полтавщину (Петро Артеменко, Ол. Колганов), Чернігівщину (Петро Ротач), Волинь (Герась Соколенко)), і тоді, коли перебували далеко за межами батьківщини (Петро Ротач, Герась Соколенко).

Поруч Петра Ротача, Герася Соколенка та багатьох інших початківців на примусових роботах в Німеччині трудилася юнь, для якої віршування стало розрадою в житті, адже потяг до творчості розпочався не в переддень випробувань, а в тяжких умовах неволі. Скажімо, переяславки Галина Коржик, Варвара Грицан створювали «наївні» вірші упродовж 1943-1945 років на чужині, куди були вивезені як оstarбайтери.

З'ясовуючи мотиви творчості літераторів-початківців, варто враховувати їхній психоемоційний стан, адже в умовах порушення природного способу буття, небезпеки, потерпаючи від безчинств окупантів, уболюючи за рідних, Україну, вони наважувалася писати вірші, що є свідченням не лише потягу до творчості, успадкованого від предків, а й процесу сублімації в римовані рядки приховуваних у підсвідомому емоцій, почуттів, спричинених неволею, важким матеріальним становищем, голодуванням, насиллям, скрутними умовами праці тощо.

Проблему сублімації у творчість тривоги, травмуючих подій життя, невіршених конфліктів, негативних емоцій, болючих почуттів, спогадів обґрунтував психоаналітик З.Фрейд у праці «Вступ до психоаналізу». Саме через призму його ідей і варто розглядати віршовану спадщину молодих літераторів 1941-1945 років.

Талановитим поетом був Петро Артеменко, який народився 2 травня 1918 року в с. Губське Лубенського району на Полтавщині. Після закінчення Ніжинського педагогічного інституту 1938 року викладав українську мову та літературу в Лубенському учительському інституті. Саме в цей час він писав

поезію, красензавчі нариси, брав участь у літературному житті Лубен тощо.

Війна стала стресором для цього митця, спричинивши нервову реакцію. Його сильна та вольова натура, зазнаючи негативного впливу зовнішньої події, мобілізувала приховану енергію воїна, спричинила активність. Він через хворобу не зміг воювати на фронті, а був учасником підпільної боротьби на Лубенщині, займався переважно агітаційною роботою серед селян, «писав листівки, вірші» [11, с. 6]. Шквал емоцій, що переповняли літератора, свідчать про стрес, який знайшов утілення у вірші «Смерть ворогам!», створеному під впливом звістки про напад нацистської Німеччини на батьківщину.

Саме цей твір засвідчує, що Петро Артеменко перебував у шоковому стані на момент його написання. Свою та народну лють, ненависть до ворога він передав за допомогою окличних речень: «Великий гнів мого народу / фашистських гадів спопелить! / Хто посягає на свободу – / Тому не жить!... / – Хто сіє вітер – бурю жне!» [1, с. 113]. У процитованих рядках криється віра літератора в перемогу співвітчизників над ворогом, а також вербально закодовано концепт «смерть» окупанта, увиразнений мовними кліше («спопелить», «не жить», «бурю жне»).

В образно-емоційних словосполученнях «фашистських гадів», «фашистів міднолобих», «собачими смертями» виявляється напружений психоемоційний стан митця, негативне ставлення до окупанта.

Проте злоба не засліпила Петра Артеменка. Його свідомість була ясна, він чітко уявляв криваву та не безнадійну, ситуацію, вірив у перемогу свого народу, закликав земляків ставати до бою: «А ми вперед, на бій за щастя! / А ми – незламна грізна рать. / Нас кличе правда до перемоги, / І нас – нікому не зламати!» [1, с. 113]. З цією вірою він потрапив у поле зору гестапо, був заарештований, а 5 квітня 1942 року розстріляний.

По-іншому склалася доля Ол. Колганова (псевдонім Олесь Сульський; дати народження та смерті невідомі), який брав участь у літературному житті Лубен другої половини 1930-х років, а після завоювання міста німецькою армією став співробітником газети, за що в післявоєнні роки був репресований.

Звичайно, як і кожний громадянин, він зазнав стресу від звістки про напад нацистської Німеччини на рідний край.

У його вірші «Хвилі народного гніву», написаному одразу після вторгнення інтервента на територію батьківщини, наслідки цієї реакції організму виявляються в мовних зворотах, інкрустованих лайливою лексикою («То знай, падлюко!»), ідіомах («зірвався з цепу (Гітлер. – В.П.)») [3]. У творі немає натяку на переляк автора, в ньому передано обурення, лють, зневагу до окупанта.

Юнак вірив у перемогу свого народу, тому зазначив: «Не знесуть наруги / Орлині люди на моїй землі» [3]; й додавав, що полчища Гітлера, як і війська Наполеона на початку XIX століття, будуть розгромлені. Звичайно, Ол. Колганов, як і Петро Артеменко, притуплював відчуття душевного болю, спричиненого реальними подіями, бажанням протистояти, уявною перемогою, й у такий спосіб намагався позбутися наслідків стресу.

В'язнем окупантів став волинський юнак Герась Соколенко, який народився на межі 1910-1920 років. Як зізнається в поезії «Матері», брав участь у діяльності українського руху опору ворогам («Ти узнаєш, що син твій, поет, / Взяв меча і пішов у повстанці» [10, с. 5]). Дивом урятувавшись від розстрілу завдяки старанням Уласа Самчука [5, с. 3], співпрацював з ОУН, однак був вивезений на примусові роботи до Німеччини, де кілька років трудився на цегельному заводі. Найімовірніше, життя молодого митця обірвалося наприкінці 1944 року.

Мешкаючи в період окупації на Волині, а також у тяжких умовах чужини, Герась Соколенко писав оригінальні вірші, частину з яких Леонід Полтава вмістив у збірку «Твори поета невідомої долі», що побачила світ коштом небайдужих українців США 1981 року.

Переборюючи труднощі життя, долаючи прояви стресів, а їх було чимало, негативні емоції та відчуття (передовсім смуток, ненависть, лють, безпорадність, страх, втому) поет перетворював у образи і мотиви творів, щоб внутрішнім ідеальним (уявним) протистояти зовнішньому жорсткому буденному (реальному), а також компенсувати недоотримані почуття любові, кохання, щастя.

Не вдаючись до аналізу всіх поезій, зазначимо, що в них жорстокі реалії того дня простежуються нечітко («Ти (мати. – В.П.) заплачеш...» [10, с. 5], «...спогадів сліди / Про братів замучених» [10, с. 6]), проте бурхливий ритм часу представлено виразними художніми образами мечів, ракет, потягів, уявного

бою, коней, співу повстанців («Забриняють ніжнотонно мечі...», «жар огнистих ракет...» [10, с. 5], «гримочуть поїзди» [10, с. 6], «Буде бій грозовий...» [10, с. 9], «І скачуть коні змилені» [10, с. 10], «Бадьорий спів лунає / Повстанців молодих» [10, с. 13]). Також образ стресу народу поет зумів передати в узагальненому висловлюванні: «І зітхне у сльозах Україна» [10, с. 5]. Дистанціюючись від жорстокої дійсності, він використав прийом героїко-ліричної тональності, яким увиразнив запал повстанців, їх молодечтво, віру в перемогу народу; ужив засіб пісенності з її життєстверджуючим оптимізмом; створив мотив любові, описи природи, що є ознаками сублімованого психоемоційного стану, спричиненого стресорами.

У вірші «Рум'яним шовком на дубах...» Герась Соколенко змалював образ щасливого закоханого ліричного героя (зі значною долею вірогідності варто говорити про автообраз), який тремтить від «щастя і кохання» [10, с. 24]. Звичайно, літератор, мешкаючи в робітничому баракові, існуючи впроголодь, тяжко працюючи на заводі, перетворив супутників дистресу (відчуття голоду, тривалої втоми) в оптимістичні художні образи (щасливого юнака, уявної коханої, чарівної природи з ознаками українського ландшафту (дуби, верби, акації)), викликаючи в ліричного героя, а через співпереживання його радості, й у себе, позитивні емоції, що свідчать про еустрес (приємний стрес). Читаючи цю поезію, не віриться, що вона написана остарбайтером.

Особливо виразно стресовий стан самотнього ліричного героя, який міркував над сутужним життям, розкривається в поезії «Синь очей під шовковими віями...». Автор майстерно передав момент психоемоційного напруження юнака зі зболоною душею. Мешкаючи на чужині, він намагається позбутися потрясіння, що настав від спогадів про кохану, не в спілкуванні з повіями чи алкоголі, а в згадках про матір та дитинство: «Буде в серці гроза, мов у кратері, / Та ні слова про це не скажу. / Над портретом любимої матері / Одинокий всю ніч просижу. / Нагадаю дитинства привітного / Неповторну далеку весну...» [10, с. 25]. Згадка про найдорожчу людину, минуле допомогли перебороти смуток, подолати важкий психоемоційний стан ліричного героя, який, задумавшись, врешті-решт заспокоївся у сні.

На чужині опинився й не менш талановитий юнак Петро Ротач (псевдонім П. Самотній). Він народився 24 січня 1925 року

в с. Слобідка Талалаївського району Чернігівської області. Після закінчення школи кілька місяців працював у редакції районної газети. У 1942 році примусово вивезений на працю до Німеччини, де в нелегких умовах продовжив писати вірші. Згодом навчався в Полтавському педагогічному інституті, працював учителем, старшим викладачем вузу тощо. Упродовж багатьох десятиліть він формувався як учений-енциклопедист, фольклорист, красзнавець, письменник. Помер видатний українець 13 червня 2007 року в Полтаві, де й похований.

Для віршів Петра Ротача 1941-1945 років притаманна мінорна тональність, спричинена не дійсністю, що зумовила стреси, а способом їхнього сприйняття, хліборобським типом свідомості, для носія якого війна, відірваність від рідного краю – катастрофа. Принагідно зазначимо: свідомість Герася Соколенка характеризується мілітарною складовою, що визначила активний супротив ворогові, тому його поезії переважно оптимістичні; у них особливе місце займають військові (мечі, ракети), чоловічі (коні) символи, об'єкти сили, потужності (потяг). Петро Ротач – нащадок хліборобів, тому в його творах наявні типові образи макроструктури сільського простору (село, сад), результатів праці рільників (груші, сливи, дині), об'єктів господарства (клуні).

У віршах «Незабутнє», «Сільське» автор сумує за загиблим товаришем, пригадуючи «бризки крові на стіні» [6], дядьком, який помер у «... в'язниці над Псьом», закатований окупантами [8]. Скупі повідомлення про реалії того жорстокого часу – образне втілення справжніх стресорів, що спричинили потрясіння в молодого митця, назавжди закарбувавшись у пам'яті та згодом сублімувавшись у віршовані рядки. Наслідки цього психоемоційного стану такі глибокі, що літератор нагадує про них за допомогою художніх засобів: епітетом («Штики сріблисті») характеризує знаряддя вбивства [6], метафорою («І садочок по ньому тепер / Сум снує...» [8]) акцентує на порушенні типового способу буття рільників, єдності людини праці та природи.

Мешкаючи на чужині, Петро Ротач мріяв про повернення до рідного села, тому в поезії охудожнив почуття любові до України, малої батьківщини. Дистанціюватись від сутужної реальності, зняти внутрішню напругу допомагав прийом спогадів, який літератор застосовував у поезії, зазначивши, що ліричний герой, повертаючись подумки в дитинство, юність, ще не втратив надії

на визволення. Однак він – мало дієвий, нічого не робить для свого порятунку, а лише чекає на слухний час.

Як і в поезії Герася Соколенка, у творах Петра Ротача чимало місця відведено змалюванню природи, передовсім українських садів. Створюючи їх художні образи, він позбувався проявів стресу, відновлював розтрачені сили, міцнів духом.

У віршах «Озовіться, гей!», «Сон» поет використав прийом сну, що свідчить про намагання втекти від реальності, тобто стресорів. Тому однією з прикметних рис художнього доробку Петра Ротача є дуальність зображення, завдяки якій сприймання жорстокого буття чужини збалансовується з баченням життя в рідному краї. Завдяки цьому прийому йому вдалося подолати стреси.

В аналізованих творах Герася Соколенка, Петра Ротача не створено цілісного образу підневільного життя на чужині, не опрацьовано мотиву брутального, зверхнього поводження німецьких роботодавців з українськими працівниками, зокрема й ними. Юнаки-митці мужньо трималися в несприятливих умовах, не нарікали на холод, голод, виснажливу працю, навіть здійснили спроби втекти з неволі.

Лише стреси зумовили в них потребу створити образи паралельних світів – чужини й рідного краю, – опрацювати мотив ностальгії за батьківщиною, рідними, розкрити болі й тривоги ліричних героїв, що мають чимало спільного з поетами.

Звільняючись з-під впливу стресу, Герась Соколенко виділив мовлене оптимістично-патріотичною тональністю, наділив ліричних героїв рішучістю, бойовим запалом. Поет самозаспокоювався, створюючи колискову, відтворюючи спогади про матір, кохану, природу рідного краю.

Натомість Петро Ротач надто болісно сприймав випробування долі. Увиразнивши вірші песимістичними та мінорними нотками, що свідчать про перебування в безвихідній ситуації, глибокому дистресі (негативному стресі), подолати який він намагався спогадами про минуле життя в рідному краї, згадками про природу. З огляду на зазначене, варто визнати, що поезія Петра Ротача значно стресогенніша, чим Герася Соколенка.

Літературна творчість переяславок Галини Коржик, Варвари Грицан – свідчення втілення вражень, почуттів, думок, що може бути визнана зразком «наївного» віршування. Не маючи належної

фахової підготовки, не знаючи законів версифікації, орієнтуючись за фольклорні пісенні зразки, власний смак, юнки написали низку творів, в яких за допомогою прийому римунання оповіли про перебування на примусових роботах у Німеччині, важку працю, тугу за рідним краєм, любов до України, сподівання на визволення тощо.

Першопричиною такої діяльності стали стресори: неволя, чужина, жорстоке поводження роботодавців з працівницями, несмачна їжа, відірваність від рідного краю тощо. Щоб позбутися негативних психоемоційних наслідків стресів, дівчата сублімували їх у творчість, в якій знайшли відображення потрясіння. Так, у вірші Галини Коржик «Туга в серці» опрацьовано мотив суму за Україною, селом, батьками, що є наслідком стресора відірваності авторки від свого краю, батьків, перевтоми від надмірної праці, фізичного й психічного виснаження [4, с. 428]. З твору у твір вона переносить думки про горьоване життя в рабстві, тяжку працю, безправність. Сподіваючись на закінчення неволі, повернення додому, юнка зазначила, що повинна коритись, бо така її доля, а також терпляче чекає, продовжуючи ненависну працю очищення каналів від намулу.

Звичайно, для вільнолюбної українки ні умови праці, ні ставлення господарів, ні несмачна їжа не спричиняли стільки душевних страждань (стресів), як неволя. Ось що про це пише Галина Коржик у творі «Думки про минуле»: «Але найдужче я страдаю / Тому, що не дома, / Бо нам на чужині / Несчастлива доля» [4, с. 429]. Для неї розрадою та звільненням від впливу стресу ставали листи з дому, а також спогади про минулі роки життя в селі, коли вона з подругами проводила вільний час у веселощах: «Я бачу хату ту веселу, / Де гулянка була... / Як діждемо неділі, Який же радісний той день! / Танцюємо, гуляєм, / співаємо пісень» [4, с. 429]. Авторка, перебуваючи під впливом еустресу, спричиненого звісткою про звільнення, створила вірш «Воля», у якому вустами ліричної героїні висловила сердечну радість: «Стрепенулась як пташка, / Крилами махну, / І на повні груди / Я тепер зітхну. / Діждала я щастя, / Більше не бажаю, / Бо я тепер вільно / Себе почуваю... Як радісно в серці, Що й не передати, / Коли ми зачули: / «Тут руські солдати»» [4, с. 431].

Варвара Грицан залишила віршовані твори, у яких описала події, що сталися під час перебування в Німеччині на важких

роботах. Основну увагу вона зосередила на таких стресорах: виснажлива праця, голодування найманих працівниць, які часто хворіли та падали від перевтоми. Стрес від побачених мук травмованої подруги знайшов своє втілення у рядках твору «Півроку в неволі». Самостійно даючи раду недужій, лірична героїня (авторка) зізнається в тому, що перебуває в стані напруги, адже їй «...так тяжко, дуже тяжко / Дивитись на муку...» подруги, за яку дуже «журилась» [2, с. 449]. У творі чітко окреслено й стресовий стан хворої, яка «... дуже тяжко / крізь сльози стогнала...» [2, с. 449].

Варто відмітити, що й психологічний стан невольниць був не кращий: вони перебували в постійному страхі за власне життя, здоров'я. Голодуючи, дівчата намагалися взяти потай з комори моркву, капусту. Також іноді прокрадалися в місто, сподіваючись придбати їжу. Проте це зробити було вкрай важко, а за такі дії можна було поплатитися позбавленням волі. У творі «Канцер» Варвара Грицан оповіла про перебування дівчат у місті. Унаслідок стресу, спричиненого небезпекою покарання, юнки намагалися руховою активністю позбутися його, тому авторка зазначила: «Біжимо – аж жарко» [2, с. 453]. Але справжнє потрясіння чекало їх тоді, коли німець покарав за порушення порядку ув'язненням: «Що було там – не питаєте. / З початку голосили... Матінок своїх гукали, / Плакали, співали. / Дуже жаль було терпіти, / Бо даром попали» [2, с. 453]. Зазнаючи постійних стресів, героїні віршів Варвари Грицан звільнялися від негативної енергії плачем.

У творах Галина Коржик, Варвари Грицан утілено реальне бачення життя українських оstarбайтерів у Німеччині, акцентовано на недолі дівчат, стресах, спричинених голодуванням, тяжкою працею, безправністю, відірваністю від рідного краю, батьків. Увага авторок зосереджена й на їх щасливому минулому, що було не лише тлом для показу сутужного життя на чужині, а й способом позбавлення стресу.

Отже, віршована творчість української молоді 1941-1945 років засвідчила, що в ній знайшли відображення потрясіння їхнього життя у вигляді художніх образів та мотивів. Для Петра Артеменка, Ол. Колганова, Герася Соколенка, Петра Ротача, Галини Коржик, Варвари Грицан війна стала найбільшим стресором, що змінила їхні долі. Петро Артеменко, Ол. Колганов, перебуваючи під впливом стресу, спричиненого звісткою про війну,

написали вірші, у яких за допомогою засобів образності (епітетів, метафор), відповідного добору лексики, передали свою та народну ненависть до ворога, закликали до боротьби. Перебуваючи на чужині Герась Соколенко, Петро Ротач, Галина Коржик, Варвара Грицан втілили у віршах приховувані в підсвідомому емоції, почуття, спричинені стресорами (голодуванням, небезпекою, нелегкою працею, безправністю, відірваністю від батьківщини та рідних).

Джерела та література:

1. Артеменко П. Поезії. / П. Артеменко – К.: Молодь, 1973. – 116 с.
2. Грицан (Комісарик) В. Альбом на згадку подрузі-сестриці Марусі Василівній / В. Грицан (Комісарик) // Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 2. – С. 448-456.
3. Колганов Ол. Хвилі народного гніву / Ол. Колганов // Червона Лубенщина: газета. – Лубни, 1941. – 28 червня. – С. 1.
4. Коржик Г. Із життя в Німеччині / Г. Коржик // Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 2. – С. 427-431.
5. Лехтер В. Життєпис Герася Соколенка / В. Лехтер // Соколенко Герась. Твори поета невідомої долі. – Нью-Йорк; Філадельфія: АДУК-ООЧСУ, 1981. – С. 3-4.
6. Ротач П. Незабутнє / П. Ротач // Пробоєм. – 1943. – Кн. 1. – С. 2.
7. Ротач П. Озвіться, гей! / П. Ротач // Пробоєм. – 1943. – Кн. 3. – С. 132.
8. Ротач П. Сільське / П. Ротач // Пробоєм. – 1943. – Кн. 1. – С. 3.
9. Ротач П. Сон / П. Самотній // Пробоєм. – 1943. – Кн. 4. – С. 193.
10. Соколенко Г. Твори поета невідомої долі / Г. Соколенко. – Нью-Йорк; Філадельфія: АДУК-ООЧСУ, 1981. – 38 с.
11. Ющенко О. Шляхами полум'яної юності / О. Ющенко // Артеменко Петро. Поезії. – К.: Молодь, 1973. – С. 5-11.

БОРОТЬБА УПА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ХУДОЖНІХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ У РОМАНІ В. ШОВКОШИТНОГО «БІЛИЙ КРЕЧЕТ»

У статті проаналізовано співвідношення історичної й художньої правди, доцільність використання авторської фантазії в романі В. Шовкошитного «Білий кречет». Показано методологію напрацювання джерелознавчої бази автором у розкритті теми діяльності УПА.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія, роман, В. Шовкошитний, історія, «Білий кречет», війна, документ.

Correlation of historical and artistic true is analyzed in the article, expedience of the use of author fantasy in V. Shovkoshytny's novel «White gerfalcon». It is shown the methodology of work of source study base is by an author in research on theme of activity of UPA.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army, novel, V. Shovkoshytny history, «White gerfalcon» war document.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про правовий статус і вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті», де Україну визнано спадкоємицею УНР, а армію ОУН-УПА та інші організації – борцями за незалежність. Історичну правду утвердили юридично, але задовго до торжества справедливості ці питання оприлюднювались у художніх творах як одному із способів збереження й ретрансляції героїчного минулого українського народу.

В українській літературі епічним полотном цієї тематики на початку XXI ст. представлений роман В. Шовкошитного із трилогії «Кров – свята» «Білий кречет», який вийшов друком 2013 р. у видавництві «Український пріоритет». У жанровому визначенні автор чітко позиціонує його як історичний роман.

У творі охоплено події 1937-1953 років на Наддніпрянщині, Поділлі, Поліссі, Волині й Галичині. Ідейно-тематична канва твору – боротьба УПА за визволення України в лихолітті Другої світової війни. Тлом подій стала війна тоталітарних імперій – нацистської Німеччини та радянського Союзу. В. Шовкошитний показав боротьбу вояків українських військових формувань УПА «Поліська Січ», Української Повстанської Армії, військових відділів ОУН Бандери та ОУН Мельника, україно-польське протистояння в Західній Україні.

Історизм художнього мислення письменника методологічно базується на трьох магістральних джерелах: архівні матеріали, дані усної історії та авторський вимисел. Треба зазначити, що автором віддано пріоритет історичному факту як теоретичному провідникові правди з минулого в майбутнє, задіявши при цьому вимисел як необхідну складову творчого процесу. З цього приводу В. Шовкошитний образно висловився приблизно так: факт в історичному романі – це літак, фантазія – бензин, автор заливаче бензин, і відбувається рух у часопросторі.

Метою даного дослідження є показати співвідношення історичної й художньої правди, доцільність та рівень використання авторської фантазії у творі, методологію напрацювання джерелознавчої бази.

В. Шовкошитний вибрав шляхи втілення правди історії в літературному творі, головний з яких – фактологічний: пратексти архівних матеріалів. Другий шлях – фактологічно-суб'єктивний: усна народна історія. Третій – образний: у словесній творчості відповідно до структури поняття категорії історизму реалізовано ідею твору за допомогою художніх тропів. Втіленню задуму сприяли авторські формотвори, тобто форми проєкції історичної правди, які синтезовані. Домінантним є документально-художній, де інтерпретація історичних подій автором збігається з об'єктивним ходом історії, але окремі моменти письменник підсилює художнім вимислом.

У передмові до трилогії В. Шовкошитного «Кров – свята» літературний критик Костянтин Родик ставить загальну проблему утвердження історичної правди щодо минулого України через руйнацію міфів, в основі яких злежана колективна пам'ять. Іншим чинником є окупаційна радянська ідеологія, що досягла рівня догми й у масовій свідомості багатьох людей не піддається

сумніву, навіть при відкритих архівах і свідченнях живих учасників тих подій. Дослідник схильний до думки, що «зрушення у колективній пам'яті здатна спричинити угрунтована на мітології белетристика».

В. Шовкошитний, переборюючи хиби інструментарію наукового впровадження історичних досліджень (несвоєчасне проведення тематично сконцентрованих конференцій, написання й видання монографій, повільне введення фактажу в шкільні підручники тощо), советській ідеологемі «вояки УПА – бандити/зрадники» в основу бестселера кладе контрверсію – «вояки УПА – герої України/патріоти». Письменник чітко термінологічно розкриває суть історичного моменту: «Чим далі від Волині й Галичини на Схід віддаляється совецько-німецький більшовицько-нацистський фронт, тим очевиднішим стає спорідненість обох цих сатанинських режимів, для яких Україна – лише об'єкт для грабунку й визиску матеріальних і людських ресурсів» [2, с. 178-179].

За свідченням самого автора для вибудовування історичної канви в романі «Білий кречет» ним було опрацьовано 34 томи «Літописа УПА», виданого в США, почерпнуто інформацію з документів німецьких архівів (м. Мюнхен, м. Гар), польських (м. Краків, м. Варшава), російських (м. Подольск – Центральний державний архів Великої Вітчизняної Війни). В. Шовкошитний стверджує, що у творі немає жодного видуманого бою, населеного пункту, історичної постаті. Письменник розлого використав усноісторичні джерела – інтерв'ювання безпосередніх учасників національно-визвольних змагань, що надало можливість максимально правдиво реконструювати події. В. Шовкошитному свої спогади надиктували: Василь Кук – останній головний командир УПА; Микола Лебідь – урядуючий провідник ОУН після арешту Революційного Проводу, перший керівник Служби безпеки ОУН; Микола Куделя – тричі в'язень (луцької тюрми за Польщі, за перших і других совітів).

Головний герой роману – Макар Мормиль, псевдо якого було Кречет, також реальна людина. З ним неодноразово зустрічався й говорив письменник: розповіді в деталях, цифрах, датах лягли в основу художнього твору. Зі слів В. Шовкошитного, справжнє прізвище прототипа головного героя Макара Мормиля його діти просили не оприлюднювати.

На сторінках роману змальовано конкретні історичні постаті: Ярослав Стецько, Микола Арсенич, Тарас Бульба-Боровець, Клим Савур.

Історична символіка (тризуб) і символіка художня (птах кречет з напіврозкритими крильми) вдало поєднані письменником у словесно-позиційному варіанті. Ілюстративно художник В. Петров подав цей ідейний сплав так: на зображення тризуба накладено зображення кречета. Кречет – ловецький вид соколів, в яких дуже великий розмір крил. Цей ловецький птах високого лету кидається на здобич і б'є її зверху. Ідейний задум можна пояснити таким чином: в Україні кречет – рідкісний залітний птах, як спершу були у співвідношенні до нацистського та радянсько-імперського масиву й повстанці. Кречет – вождь, символ мужності й безкомпромісної боротьби.

Сюжет роману «Білий кречет» – життєва доля Макара та Ельвіри на тлі світових подій: війна тоталітарних імперій і боротьба УПА з ними, «золотий вересень», великий терор в Україні. Варто сказати й про мікроісторію на фоні катастроф ХХ ст., тобто красназнавчий аспект твору. В. Шовкошитний веде розповідь, починаючи від рідних Поліг, яких на Переяславщині троє: Вергуни, Яненки та Чобітьки. У творі змальовано персонажі, прообразами яких є не тільки родичі письменника, а й односельці (що наводить на думку про родинну сагу в українському духовному вимірі). Хронотопічно в романі покрито такі сторінки української історії: спротив повстанських загонів Бульби-Боровця німецькій окупації, діяльність бандерівців та мельниківців, провокації Армії Крайової та мародерство червоних партизанів.

В. Шовкошитний фактично спростовує твердження, що УПА була створена восени 1942 р. На сторінках книги письменник документально доводить, що УПА «Поліська Січ» під рукою Бульби-Боровця розпочала активну діяльність на початку літа 1941 р. Автор не обходить стороною складних питань української історії Другої світової війни: розкриває мотиви й інтереси трьохстороннього конфлікту – українського, радянсько-імперського та німецького. Детально виписано причини україно-польського збройного зіткнення на Волині 1943 р., трагедії в Кортелісах. На морально-етичному рівні в історичному творі дано пояснення такому явищу як сервілізм, тобто прислужництво.

Хронікально-документальна наповненість твору дає підстави говорити про первинність історизму в романі «Білий кречет», а художня правда як резонуючий фактор підсилила емоційну складову твору. Прикметно, що в романі нараховується 16 витягів з документів, опрацьованих автором як в українських, так і в закордонних архівах. Подаючи їх інтертекстуально, В. Шовкошитний змінює парадигму розуміння української історичної науки: у контексті макровимірів (історія держав, великі й масштабні події тощо) мікровимірні аспекти висвітлює в антропологічному ракурсі.

Наприклад, інформацію «До гауптквартири німецької армії. 16.10.1942 р. вперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у велику банду приблизно тисяча чоловік під керівництвом Боровця та постійно отримують поповнення» В. Шовкошитний подає з посиланням – «Із донесення німецької поліції безпеки в Україні імперському керівнику СС і шефу німецької поліції в Міністерстві внутрішніх справ Райху 29 жовтня 1942 р.» [2, с. 157].

Наступний приклад: аргументи мовою фактів іншої протидіючої сторони. У романі виписано випадки мародерства червоних особового складу 12-го батальйону Сабурова. Як джерелознавче підтвердження цього указано на документ під грифом «Совершенно секретно» «Экз. № 3 НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР 23 января 1943 года № 110/б г. Москва» [2, с. 197-198].

Деталізовано у творі виписані сцени боїв, принципи збройних формувань, тактика й стратегія боротьби, побут та медичне обслуговування військовиків, механізми пропагандистської діяльності, конспіративні заходи, діяльність служби безпеки тощо. Виходячи з цього можна говорити про літописний характер роману «Білий кречет», де вперше белетризовано автор оповів про створення Олевської та Колківської республік, створення там української адміністрації, міліції, заміну совєцьких назв вулиць на українські, налагодження випуску самостійницької газети «Гайдамака» (за три місяці вийшло 10 випусків накладом близько 10 тисяч примірників), складні міжнаціональні питання з єврейською общиною тощо.

«...Загальноприйнятї в СРСР звинувачення УПА у співпраці з німцями... жодних документальних підтвердженнь:

укладання офіційних договорів, пактів або що – не мають [тому **на Нюрнберзькому процесі вони й НЕ ПОСТАЛИ як обвинувачені** в посібниці нацистам] [2, с. 295-296].

Людина в епіцентрі глобальних зрушень й оцінка тих подій з позиції безпосереднього їх учасника чи свідка – одне із джерел художнього документалізму, яким скористався В. Шовкошитний у роботі над трилогією. Фіксація фактажу відбувалась в рамках усної історії з інтенсифікацією співпраці з її живими носіями – свідками чи учасниками подій Другої світової війни.

Ні в анотації до книги, ні в тексті твору В. Шовкошитний не вживає термін «Велика Вітчизняна війна», тому що він як доктор філософії в галузі політології має чітке історичне мислення, в якому правильність дефініції базується на аналізі історико-документальних матеріалів. Постфактом є прийняття Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. пакета документів про декомунізацію, де сталінсько-пропагандистський термін «Велика Вітчизняна війна» замінено на історично коректний «Друга світова війна».

У романі взаємовиключний концепт «помста» (Ніколи не забудемо! Ніколи не простимо!) і «покаяння» виведено в площину морально-етичного вирішення з аргументом історичної правди в майбутньому, що підтверджує сучасне становище України на геополітичній карті світу і конкретно ситуація на Сході України.

Загалом роман В. Шовкошитного «Білий кречет» у контексті трилогії «Кров – свята» виконує компенсаторну функцію ретрансляції національної пам'яті, девіктимізує воїнів УПА з героїзацією їх діяльності в ракурсі національної боротьби. Первинність історичної правди превалює над авторським вимислом, що робить роман «Білий кречет» самостійним джерелом історичної інформації, наприклад, на уроках літературного краєзнавства, що введені у шкільні програми з української літератури. Тому сьогодні ревалентність твору на суспільний запит велика. За словами Костянтина Родика: «Білий кречет»... – самоідентифікація, пошук власного «Я» українців у хащах світової історії». Адаптація історичних даних у романі «Білий кречет» вивела твір на рівень літератури нон-фікшен, тобто літератури факту. Поліваріативність історичних правд у художніх інтерпретаціях В. Шовкошитним надає альтернативне розуміння поступу української історії, що матиме вплив на зміну в природі національних ідентичностей.

Джерела та література:

1. Лукінюк М. В. Руйнуймо міфи! Полемічні нотатки до українсько-російської історії з окремими фрагментами з дискусій автора в Інтернеті [Текст] / М. В. Лукінюк – К. : Український пріоритет, 2014. – 576 с.
2. Шовкошитний В. Білий кречет: історичний роман / В. Шовкошитний. – К. : «Український пріоритет», 2013. – 320 с.

УДК 94(477) «1939/1945»

Ольга Ісаєва
(м. Канів)

ОБОРОНА КАНІВСЬКОГО ПЛАЦДАРМУ ВЛІТКУ 1941 РОКУ

У статті розповідається про оборонні бої на Канівському плацдармі у липні-серпні 1941 року. Використовуються маловідомі документи із фондів Шевченківського національного заповідника та Клубу-музею ветеранів війни і праці міста Канева.

Ключові слова: Канівський залізничний міст, бронепоезд, Дніпровська військова флотилія, Тарасова гора.

The article deals with the defensive fights on the Kaniv bridgehead in July-August, 1941. The little known documents from the funds of the Shevchenko's National park and the Club-museum of the veterans of war and labour of town of Kaniv are used in the article.

Keywords: Kaniv railway bridge, armored, Dnieper Flotilla, Tarasova mountain.

З перших днів війни Канів зазнав бомбових ударів фашистської авіації, які були націлені на важливий стратегічний об'єкт – Канівський залізничний міст. В липні-серпні 1941 р. на берегах Дніпра відбулась одна з видатних битв початкового періоду війни – оборона Києва. Її оборонні рубежі простягалися від Коростеня (Житомирська обл.) до Канева. Тож по Канівській землі проходив лівий фланг оборонних рубежів Києва, який обороняли дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням генерала Ф. Я. Костенка, підсилені бронепоездом

№ 56 (командир старший лейтенант П. К. Іщенко) і кораблями Дніпровської військової флотилії. Для ліквідації Канівського плацдарму гітлерівське командування кинуло відбірну 94-ту мотопіхотну дивізію під командуванням генерал-майора Пфейфера і танки Клейста. Незважаючи на жорстокий опір червоноармійців, 15 серпня 1941 р. командування Південно-західного напрямку наказало військам відступати на лівий берег Дніпра [6, с. 50-64].

У 30-х роках ХХ століття Канів був селищем міського типу, районним центром Київської обл. УРСР; число жителів – 9 тис. Тут працювали пристань на правому березі Дніпра, МТС і паровий млин. У 7 км від міста на Чернечій горі (сучасна – Тарасова) похований Т. Г. Шевченко [8, с. 204]. Упродовж 1929-1933 років, у зв'язку із будівництвом залізниці, яка сполучала станції Миронівка (правий берег Дніпра) і Золотоноша (лівий берег Дніпра), в Каневі будуються залізничний вокзал і залізобетонний міст [7, с. 80]. Канівський залізничний міст був відкритий у липні 1932 р. Про цю подію писала місцева газета «Соціалістична перемога»: «Сьогодні через річку Дніпро сполучений Канів із Золотоношею залізницею, відкритий наскрізний рух через Дніпро з Канева до Золотоноши. До 1 січня 1933 р. зімкнути рейки Канева з Миронівкою!» [4, с. 62]. Влітку 41-го цей міст стає одним з найважливіших стратегічних об'єктів, який міг би забезпечити успішний наступ ворога.

22 червня 1941 р. на могилі Тараса Шевченка в Каневі було багато людей. Справжнім шоком для відвідувачів Тарасової гори стала звістка про початок війни. Із спогадів мешканки Канева Кисіль Олександри Филімонівни: «... було в музеї чимало людей. Цілий пароплав приїхав. Страшно й зараз згадувати той момент, коли оголосили, що почалася війна. Чоловік зо двісті було тоді в музеї. Як сказали – ужас, що було. Як заплакали люди, то музей загув увесь...» [2, с. 13]. Записи, залишені відвідувачами на сторінках Книги відгуків відвідувачів могили Тараса Шевченка, свідчать про готовність захищати від ворога рідну землю: «... до останньої краплі крові й останнього подиху захищати ... Батьківщину від фашистських варварів...» [13, с. 425] – запис датується 25 червня 1941 р. Мине лише місяць і в цій книзі будуть зроблені останні записи відвідувачів Тарасової гори. Нова Книга відгуків буде розпочата у квітні 1944 р., після звільнення Канева від гітлерівських загарбників.

Про оборону Канівського мосту у липні-серпні 1941 р. писав радянський дитячий письменник, а з перших днів війни – кореспондент газети «Комсомольская правда», Аркадій Гайдар у нарисі «Міст»: *«Прямой и узкий, как лезвие штыка, лег через реку железный мост. И на нем высоко, между водой и небом, через каждые двадцать-тридцать метров стоят наши часовые. Вправо по берегу за камышами ... спрятан прикрывающий мост батальон пехоты. На другом берегу на горе, в кустарнике, – артиллеристы-зенитчики. По мосту к линиям боя непрерывно движутся машины с войсками, оружием и боеприпасами. ... Протяжно воют «мессершмитты». Тяжело ревут бомбардировщики. Они бросаются на мост стаями. Их много – тридцать, сорок. ... И кажется, что уже нет силы, которая помешает им броситься вниз и швырять бомбы на самый центр моста, туда, где, прислонившись спиной к железу и сдвинув на лоб тяжелую каску, молча стоит часовая... ... Семьсот «самолетоналетов» сделал уже противник и более пяти тысяч бомб бросил за неделю в районе моста. ...»* [1, с. 294, 299-300].

Ціною великих втрат в живій силі і техніці ворогові вдалося відтіснити радянські війська до Канева. У бойових донесеннях 26-ої армії командуванню Південно-західного фронту повідомлялося про гарячі бої і величезні втрати фашистів на підступах до Канева: *«1-ый танковый батальон 23-го танкового полка 12-ой танковой дивизии атаковал противника и отбросил его на Бересняги. Батальон имел 20 танков «Т-34» и четыре «Т-26», занимая район роши 0,5 км южнее Куриловки. В 17 час. батальон получил устный приказ командира 23-го танкового полка – в 18 час. с исходного рубежа – западная окраина Козаровки – батальону совместно с пехотными частями, отошедшими за этот рубеж, атаковать противника в общем направлении: северная окраина Синявки, высота 128,7, отметка 29, отметка 5,5 с задачей подавить огневые точки и живую силу противника и обеспечить стрелковым частям восстановление первоначального положения фронта. После атаки сосредоточиться в сборном районе – восточная окраина Козаровки в готовности возвратиться в прежний район. В 18 час. 10 мин. батальон сосредоточился в Козаровке. По дороге Куриловка-Козаровка был обстрелян артиллерийским и минометным огнем из района 1,5 км, южнее Орловца. Командир батальона, оставив за себя начальника*

штаба и уточнив поле боя, прибыл на командный пункт командира полка, где доложил, что нашей пехоты нет, после чего командир полка, поставил задачу – атакой накоротке в направлении северной окраины Синявки, высота 128,9, отметка 29, отметка 5,5 подавить огневые точки и живую силу противника и сосредоточиться на восточной окраине Козаровки в готовности выхода на Куриловку. В 19 час. 20 мин. батальон атаковал противника в западном направлении с охватом флангов в клещи по два взвода. В 20 час 30 мин. после паузы начался интенсивный бой с пехотой противника, продолжавшийся до 24 часов. В результате атаки уничтожено: противотанковых орудий – 17, пушек 105 мм – 4, крупнокалиберных пулеметов – 11, огнеметов – 7, пулеметов – 29-30, бронированный тягач и бронемашина. К 4 час. 30 мин. батальон в составе 13 танков «Т-34» сосредоточился в Тростянце...» – з бойового донесення начальника відділу бронетанкових військ 26-ї армії полковника Лобанова в штаб Південно-західного фронту від 6 серпня 1941 р. (у донесенні вказані населені пункти Канівського району Черкаської області, розташовані на правому березі Дніпра) [14, с. 28-29].

Як згадувалося вище, для ліквідації Канівського плацдарму гітлерівське командування виділило спеціальну групу дивізій зі свого резерву під командуванням генерала Шведлера. На цьому напрямку наступали свіжі, повністю укомплектовані дев'ять дивізій, у тому числі мотодивізії СС «Вікінг». Ворог мав чітке завдання: відрізати 26-у армію від Дніпровських переправ, оточити і знищити до 12 серпня. Сили були нерівні: фашистів налічувалося 16 тис., а чисельність радянських військ не перевищувала 2 тисячі [11, с. 74-77].

Неоцінену допомогу бойовим підрозділам 26-ї армії надавав бронепοїзд № 56, який безперервно курсував уздовж лінії оборони. Бронепοїзд був у складі 56 полку 4 дивізії НКВС по охороні залізничних споруд, сформований 23 червня 1941 р. і дислокувався в м. Черкаси. 20 липня 1941 р. наказом командування Південно-західного фронту бронепοїзд переходить в розпорядження командування 26-ї армії, а з 1 серпня він захищає підступи до Канівського залізничного мосту. 14 серпня, в результаті ворожого авіанальоту, бронепοїзд було розбомблено, а особовий склад отримав наказ відходити на Лівий берег. За

період боїв в районі Канева бронепоезд знищив 30 мотоциклістів, до 700 чол. піхоти, 12 мінометів, 2 артилерійські батареї, 5 протитанкових знарядь, 5 бронетягачів, 2 бронемашини, 11 танків і один двомоторний ворожий бомбардировщик [3, арк. 19].

За заслуги перед Батьківщиною, стійкість і героїзм, проявлений при обороні стратегічної переправи через Дніпро в районі Канева, увесь екіпаж бронепоезда № 56 нагороджено орденами і медалями, більшість – посмертно. Із нагородного листа Васиновича Петра Івановича, старшого сержанта, старшого механіка паровоза бронепоезда 56 полку військ НКВС, 1917 р. народження: *«...Умело показывая пример дисциплины, героизма, мужества и отвагу несколько раз под ураганным огнем минометов и бомб врага под ст. Бородянка 16.7.41 г., там же 27.7.41 г. 10-12-13 августа под станцией Канев выводил бронепоезд из ловушки. 8.8.41 г. В течение 13 часов организовал и поднял под ст. Канев сбитую вражескими минами бронеплощадку с ж.д. полотна. 13.8.41 г. Осколком вражеской мины тов. Васинович был ранен, но получив перевязку, не бросил паровоз и только после потери сознания был направлен в госпиталь в село Лепляво (село Канівського району Черкаської області, лівий берег Дніпра), на 3 день ушел из госпиталя, но был возвращен медработником. За отличное техническое содержание паровоза, воспитание своих подчиненных, за проявленную отвагу, героизм и мужество в борьбе с фашистами, тов. Васинович заслуживает награждения правительством Союза Советских Социалистических республик орд. Красного знамени. ... Приказом ЮЗФ 314/н от 29.12.41 г. Награжден орд. Красного знамени...»* [9, арк. 1, зв.]. Командир бронепоезду Петро Кирилович Іщенко був нагороджений орденом Леніна.

У критичні хвилини на виручку захисникам Канівського мосту поспішали бронекатери «Смоленск», «Верный», «Передовой», які з Дніпровських вод обороняли підступи до мосту. Кораблі Дніпровської військової флотилії взаємодіяли з частинами 26-ї армії генерал-лейтенанта Ф. Л. Костенка, 37-ї армії генерала О. І. Лопатіна і 38-ї армії генерал-лейтенанта Д. І. Рябишева, намагаючись створити стійку оборону на рубежах Дніпра – від Києва до Кременчука. У складі Дніпровської флотилії були монітори «Левачев» і «Флягин», канонерські човни «Передовой», «Смольный», «Кремль», «Каганович», «Трудовой», «Белоруссия»,

«Верный», 2 тральщика, 2 плавучі зенітні батареї, сторожеві човни та ін. Також флотилія мала у своєму складі плавучу майстерню, баржі з продовольством і запасом палива [10, с. 70].

Безперервна кривава битва за Канівський плацдарм тривала з 13 до 16 серпня 1941 р. Ворог ніс величезні втрати в живій силі і техніці, але ніщо не могло зупинити його на шляху до переправи. Тому частини Червоної армії були змушені спішно переправлятися на Лівий берег. З телеграми командування Південно-західного фронту в Ставку Верховного Головнокомандувача від 16 серпня 1941 р.: *«Докладаваю обстановку на Юго-Западном направлении. Юго-Западный фронт. Последние три дня противник, поддержанный сильной авиацией и танками, вел непрерывные атаки против войск 26-ой армии, обороняющих Каневский плацдарм. В итоге боев наши войска понесли значительные потери и отошли непосредственно к Каневской переправе. Чтобы избежать окончательного разгрома и сохранить кадры войск, я вынужден был 15 августа разрешить 26-ой армии оставить правый берег Днепра. Одновременно указал командующему фронтом за счет освободившихся войск усилить оборону плацдарма у Черкасс. Таким образом в течение последней недели противник на большом протяжении подошел к р. Днепр и тем самым создал угрозу форсирования реки и выхода на важнейшие для нас направления...»* [14, с. 31].

Залізничний міст через Дніпро підірвали фахівці НКВС. Звичайно, такі дії дали можливість на певний час затримати ворожий наступ. Але зі знищенням мосту були кинуті напризволяще тисячі людей: поранені червоноармійці і цивільне населення, які намагалися переправитися на лівий берег Дніпра. Валки людей і техніки простягнулися від зруйнованого мосту до Пекарів (село Канівського району на Правому березі, в 7-ми км нижче Канева), вони стали легкою мішенню для ворожої авіації. Отже, ворогові вдалося захопити горбистий Правий берег, але переправитися через Дніпро було проблематично – на Лівому березі була зосереджена артилерія Червоної армії. Із спогадів канівчанина Танани Петра Федоровича (1917-2000), старшого матроса з канонерського човна «Верный», про проходження моніторів і човнів Дніпровської військової флотилії вверх по Дніпру після руйнування Канівського залізничного мосту і відходу червоноармійців на лівий берег Дніпра (мовою

оригіналу): «Подходим к Пекарям враг молчит идем дальше из Княжей горы (тут і далі вказані місцеві назви гір та урочищ – авт.) пулемет прострочил (нам указания из флагамена без приказа ни в коем случае не открывать огня). Весь зор комендоров и начальства и всех служб устремились на правый берег. Л/т Жигалов спрашивает меня где мы находимся! докладываю! ... находимся между Пекарями и Каневом – Княжа гора!.. С гос. заповедника пулемет. Молчим, терпим, вреда не приносят они палят в слепую. Шум колес кононеров, шум винтов мониторов, травля излишнего пара котлов создает в ночное время та еще на воде, можете представить себе. Враг растерял[с]я он не знает в чем дело, что за транспорт и куда он идет... Подходим к Бесарабии. Из кладбища Исковщины батарея б[ъ]ет прицельно из еврейского кладбища батарея б[ъ]ет. ... Под мостами в створ буквой П прошли благополучно почти все. За мостом между старым Днепром и Бобрицкой канавой «Смольный» крепко засел на мель (перед этим днем прошел сильный дождь и из пашеной и бобрицкой канавы натаскало илу). «Смольный» создал сильный шум он хотел сняться самостоятельно но ему не удавалось. Шум услышал враг и открыл огонь из батарей по нас. Из штаба, что на нашем фламане, а он находился наверняка на «Левачеве», приказали «Верному» помочь[ь] снять. «Верный» подошел задним ходом завели стальной трос и с силой на всю мощность рванули – «Смольный» сошел из банки. Враг огонь усиливал аж покуда мы не ушли к Григоровке (село Канівського району Черкаської області, в 30 км від Канева вверх по Дніпру). ... Хочу сказать, что полевая артилл[л]ерия свое сделала, что стояла в Леплявом. Когда начали делать пристрелку вражеские батареи, то наша полевая заговорила по-своему и началась дуэль, а тем временем мы поспешно удалились...» [5, с. 69-73].

Про гарячі серпневі дні 41-го розповідає лист червоноармійця 26-ї армії Грицика Олександра Феофановича. Звертаючись до дружини і дітей, він розповідає про сильний натиск ворога і смерть товаришів, але відступати нікуди – бійці обкопалися біля самого Дніпра. Звертаючись до своїх рідних, рядовий Грицик висловлював думки бойових побратимів: «...ніколи не була такою дорогою рідна земля. Все таке рідне: Дніпро, канівські поля, напоєні кров'ю... Ворог рветься до Канева. Тільки тепер зрозумів так глибоко ціну рідного краю. Вчора німець був біля

самого міста. Там ... могила Шевченка ... серце здригається, коли подумаєш, що ворог може топтати могилу поета, глумитися над нею...» [13, с. 425]. Цей лист так і не було відправлено, його знайшли лише через чверть століття, під час будівництва Канівської Гідроелектростанції.

У районі Тарасової гори фашисти з'явилися 21 серпня 1941 р. [12, с. 67]. З того часу і до 31 січня 1944 р. в Каневі господарювали окупанти.

Джерела та література:

1. Гайдар А. П. Собрание сочинений в четырех томах. Том третий // Отв. редактор Б. И. Камир. – М.: «Детская литература», 1964. – 407 с.; ил. – ШНЗ/КН-1903, А-1517.
2. За колючим дротом. Музей Тараса Шевченка в Каневі в роки німецько-фашистської окупації (1943-1944 рр.) // Упорядники: Р. В. Танана, О. В. Білокінь. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2008. – 104 с. – ШНЗ/КІМ-5277, Кн-83.
3. Записна книжечка машиніста бронепоезду №56 Васиновича П. І. Із фондів Клубу-музею ветеранів війни і праці, м. Канів. – КН-290, ІН-14. – 25 арк.
4. Зошит №3 [конспекти, нотатки, записи Сорокопуда І.І.] із вкладкою. 1968-1972. 195 с. – ШНЗ/КІМ-5207, А-3.
5. Зошит [спогади Петра Федоровича Танани] із вкладкою. 1978. 194 с. – ШНЗ/КІМ-5209. А-5.
6. Іщенко М. Є. Канівщина / М. Є. Іщенко, Л. Г. Мотов, І. І. Сорокопуд. – Дніпропетровськ: «Промінь», 1969. – 127 с.; іл.
7. Канів через плинстоліть: Путівник / Упор. Т. М. Мацієвська. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 120 с.; іл.
8. Малая Советская Энциклопедия. Первое издание переработанное. Том третий. Второй полутом: Исландия – Ковалик / Главный редактор Н. Л. Мещеряков. – М.: ОГИЗ РСФСР, 1937. – 528 с. – ШНЗ/КІМ-3673, КН-15.
9. Наградної лист Васиновича П. І. Із фондів Клубу-музею ветеранів війни і праці, м. Канів – КН-295, ІН-7. – 1 арк., зв. Копія.
10. Страшевич В. Б. Участь Дніпровського загону Пінської військової флотилії в оборонних боях липня-вересня 1941 р. В. Б. Страшевич // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. / Ред. кол.: В. М. Мельниченко (відповідальний редактор), В. М. Лазуренко, М. І. Борщ та ін. – Черкаси: «ВашДім», видавець ПП Дикий О.О., 2005. – 476 с.

11. Стрипко Т. О. Оборона Канівського плацдарму в серпні 1941 р. / Т. О. Стрипко // Велич подвигу народного: Тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси, 1995. – 174 с.
12. Танана Р. В. Музей Кобзаря у Каневі в роки фашистської окупації // Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941-1944): збірник наукових статей, документів та спогадів / Керівник проекту О. А. Воронкіна, упорядники: В. М. Мельніченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси: Вертикаль, 2013. – 366 с.; іл.
13. Тарахан-Бережа З. П. Святиня. Науково-документальний літопис Тарасової гори / З. П. Тарахан-Бережа. – К.: Родовід, 1998. – 544 с.
14. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Збірник документів та матеріалів / Укладачі: П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.

УДК 355. 4 (480: 430): (47-57) «1941/ 1944»

В'ячеслав Іванов
(м. Київ)

ВІЙСЬКОВІ ОПЕРАЦІЇ НІМЕЦЬКИХ ТА ФІНСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ЧАС «ВІЙНИ-ПРОДОВЖЕННЯ» (JATKOSOTA) У 1941-1944 рр. З РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ.

У статті аналізується проблематика вступу Фінляндії у Другу світову війну на боці країн «Вісі», очолюваного нацистською Німеччиною. Розкривається хід бойових дій на північно-західних територіях СРСР (Карелія, Інгрія, Лапландія тощо), взаємовідносини Німеччини та її «північного союзника» та завершення військової кампанії, вихід Фінляндії із війни та розрив альянсу з нацистською Німеччиною та блоком країн «Вісі».

Ключові слова: *нацистська Німеччина, Фінляндія, СРСР, Друга світова війна, операція «Барбаросса», гірськострілецький корпус «Норвегія», група армій «Північ», Заполяр'є, Карелія, Інгрія, Лапландія.*

The article analyzes problems of the Finland's accession into World War II on the side of the «Axis», led by Nazi Germany. Disclosing a progress of the fighting in the north-western territories of the USSR (Karelia, Ingria, Lapland, etc.), the relationship of Germany with its «northern ally» and the end of the military campaign, the output of Finland from the war and break the alliance with Nazi Germany and the «Axis» unit.

Keywords: *Nazi Germany, Finland, Soviet Union, World War II, Operation «Barbarossa», Mountain Corps «Norway», Army Group «North», Zapolyarye, Karelia, Ingria, Lapland.*

Рішення щодо проведення військової операції проти Радянського Союзу лідер нацистської Німеччини Адольф Гітлер прийняв в грудні 1940 р. Важливо, що в стратегічному плані широкомасштабного наступу проти комуністичного СРСР надавалося королівству Румунія та Фінляндській республіці [9, с. 140]. Цей план під кодовою назвою «Інструкція № 21» передбачав можливість спільного наступу німецьких та фінських військ у напрямку Мурманської залізниці та Ленінградської області [12, с. 397]. Військова мобілізація в країні почалася 9 червня 1941 р. і була завершена 15 червня. Президент країни Рюгі заявляв зокрема: «Если Советский Союз не начнет нападения в течение шести дней, то Финляндия начнет его». В результаті проведеної мобілізації, фінська армія нараховувала 470 тис. чоловік. Сухопутні сили складалися з 16 піхотних дивізій, 2-х егерських та 1-ї кавалерійської бригади, 3-х партизанських-диверсійних батальйонів та 16 окремих артилерійських дивізіонів. На їх озброєнні було близько 3,5 тис. гармат та мінометів, 86 танків і 22 бронеавтомобіля. Військово-повітряні сили мали 3 авіаційні полки, 307 бойових літаків, з них 230 винищувачів. Військово-морський флот складався з 80 кораблів та катерів різних типів, розташованих у Фінській затоці, а також сил та засобів берегової оборони, малися 336 гармат [8, с. 17].

У самій Фінляндії думки щодо вступу країни у війну на боці нацистської Німеччини розділилися. Відомий фінляндський політик, депутат Сейму Вяйне Войонмаа писав: «Даже Маннергейм, с которыми у него был длительный разговор, уверен в помощи Германии и не боится войны. Паасикиви же рисовал ужасные картины: как задыхается наша экономика, голодает

народ, недовольны рабочие и как в подобной обстановке нельзя с успехом воевать. Он указал на то, сколь опасно пытаться справиться с таким положением силами полиции, ибо это легко может привести к нежелательной интервенции. И я сделал вывод, что в таких условиях он лично не очень-то верит в победоносную войну»» [5, с. 15].

Згідно з планом «Барбаросса» для захоплення радянських територій в Заполяр'ї і Карелії була створена спеціальна група армій військ. На території Норвегії, окупованій нацистами ще у 1940 р. та Північній Фінляндії – від Варангер-фіорду до містечка Суомуссалми розгорнута окрема німецька армія Норвегія під командуванням генерал-полковника Н. Фалькенхорста, яка безпосередньо підкорювалася не фінляндському керівництву, а верховному командуванню збройних сил Німеччини (ОКВ). До її складу входили 3 армійські корпуси (33, 36 та 70-й), гірськострілецький корпус «Норвегія» та 160 окремих берегових батарей [8, с. 17]. «К июлю 1941 г. белофинны перед фронтом дивизии сосредоточили кавбригаду, 5-ю пд, 11-ю пд, 8-ю пбр, до двух погранбатальонов и в районе Туповаара (северо-западнее Корписелькя) в резерве 163-я пд немцев, прибывшая из Норвегии» [7, с. 75].

Наступ військ коаліції почався 29 червня 1941 р. Використовуючи 1,5 годинну артилерійську підготовку та нальоти 120 бомбардувальників, Фалькенхорст перейшов у наступ [11, с. 133-141]. Сили радянської 14-ї армії намагалися стримати наступ нацистів та їх союзників, оскільки німці прагнули захопити стратегічну важливий Мурманськ – форпост радянської влади та геополітичний центр Півночі СРСР. Важкі бої тривали з перемінним успіхом до 7 липня, коли почався 2-й наступ німецьких військ на Півночі СРСР [6, с. 234-253]. В Карелії фінський наступ почався 1-14 липня 1941 р. До початку серпня хоча у важких боях радянські збройним силам завдано серйозного удару, розгромити війська Ребольської групи Червоної армії та перерізати Кіровську залізницю в районі станції Кочкома фінським військам не вдалося [8, с. 1-32, 39-40]. Як писав В. Войонмаа 30 червня 1941 р. у своєму щоденнику: «Финляндия – в состоянии войны с Советским Союзом. Она ведется под названием «оборонительной», но на деле это – несомненно агрессивная война... Речь идет о полном участии в крестовом походе Германии... Все это означает, что

Финляндия находится в военном союзе и связана общей судьбой с Германией, она является целиком и полностью державой «оси» и на полном ходу скатывается к гитлеризму» [5, с. 40-41].

На грудень 1941 р. радянсько-німецько-фінський фронт займав території від р. Західна Лица (60 км західніше Мурманська), за системою річок та озер (90 км західніше Кандалакші), 40 км західніше Лоухі, 10 км західніше Ухти, Ругозеро, станція Масельська, Повенець, Онезьке озеро, р. Свир. Незважаючи на успіхи німецьких та фінських військ – частини Червоної армії втримали Кольський півострів та п-ва Середній та Рибачій, Мурманськ та військово-морську базу Полярний. Завдяки цьому війська 14-ї армії та Північний фронт забезпечили свободу дій Північного флоту в Баренцевому морі, плавання кораблів на Північному морському шляху, збережені важливі контакти з союзниками з антигитлерівської коаліції – Великобританією та Сполученими Штатами Америки. Наступ нацистських та фінських військ зупинений на р. Свир, коаліції не вдалося прорватися в цьому напрямку до Ленінграду (хоча, як підкреслювали деякі дослідники, Фінляндія за задумом головнокомандувача збройними силами, К. Г. Маннергейма, і не ставила собі подібну задачу, хоча і виконувала домовленості з нацистами). Завдяки цьому східний берег Ладозького озера збережений частинами Червоної армії і тим самим організація підвозу через нього необхідних запасів для жителів блокадного міста та військ Ленінградського фронту збережена [2, с. 160-172]. Як загадував сам К. Г. Маннергейм: «В конце уходящего года на всех фронтах армия достигла назначенных ей стратегических целей и перешла к обороне. Шестого ноября 1941 года армейские корпуса на Карельском перешейке получили приказ разработать план строительства линии обороны между Вammelсуу на Финском заливе и Тайпале на Ладожском озере, так называемой линии ВТ, проходящей в тылу главной оборонительной линии. А 11 ноября такой же приказ был отдан войскам на Олонецком перешейке, где за оборонительными укреплениями должны были также быть выставлены артиллерийские батареи по линии реки Свирь. Приказ о строительстве оборонительных укреплений на перешейке Масельга был отдан в начале 1942 года. Вскоре работы по строительству оборонительных сооружений на трех перешейках шли полным ходом» [12, с. 376].

Поразка німецьких військ під Москвою у грудні 1941 – січні 1942 р. привела до спроби наступу навесні і влітку 1942 р. Ці наступи обернулися невдачею і частини Червоної армії зосередилися на обороні Кольського п-ву, захисті Мурманська, Кандалакші, Беломорська, Архангельська. Хоча задача поставлена фінляндським військовим керівництвом виконана була – м. Выборг узято, більших успіхів військова машина нацистської Німеччини та Фінляндії не досягла. «...Финский народ мечтал о том, чтобы как можно скорее вернуть Выборг и Карельский перешеек» [12, с. 350]. Оборона характеризувалася обмеженою глибиною та невеликим оперативним простором, але її слабкості компенсувалися розвинутою системою оборонних споруд, а також пристосуватися до важливих кліматических умов, що заважали масове застосування танків та артилерії. За півтора року війни частини і з'єднання Карельського фронту змогли не тільки пристосуватися до важких кліматичних умов півночі, але виробити особливі тактичні прийоми, що дозволяло їм розраховувати на успішне виконання поставлених оборонних завдань. Але для наступу сил бракувало, тому на 1942 р. фронт стабілізувався і став позиційним 1944 р. [3, с. 26, 28].

Перелом у 1943 р. під Сталінградом та Курском підвів підсумок альянсу Німеччини та Фінляндії. В результаті наступальної операції з 9 червня по 30 червня 1944 р. війська Карельського фронту прорвали оборону фінів (2-го і 6-го армійських корпусів), вивели з ладу понад 22 тис. солдатів і офіцерів, захопили гармати та міномети, снаряди та інше військоове майно. Війська досягли кордону Юостзеро, Койкарі, Пряжа, Великі Гори, Прикордонний Кондуш [10, с. 379-401; 11, с. 144-147]. Фінські війська залишили Петрозаводськ, очистили р. Свир, південну ділянку Кіровської залізниці та Біломорсько-Балтійського каналу [1, с. 52-53]. 9 липня радянськими військами була зроблена остання спроба прорвати оборону фінів – під прикриттям димової завіси радянські частини форсували ріку Вуоксу та захопили невеликий плацдарм на іншому березі. Фіни організовували контратаки, однак плацдарм не був знищений, хоча і не був розширений. До 20 липня продовжувались спроби радянських військ форсувати річку в інших напрямках і збільшити плацдарм, однак безуспішно. Фінляндія відстояла свою незалежність, але вийшла з нацистського блоку і 19 вересня

1944 р., у Москві було підписано перемир'я між Фінляндією та СРСР [4, с. 160-169].

Отже, як ми бачимо військовий альянс нацистської Німеччини та Фінляндії привів останню у коаліцію блоку країн Вісі. Вступ країни у війну проти Радянського Союзу був зумовлений політичними обставинами (анексійна локальна радянсько-фінляндська війна 1939-1940 рр., відторгнення Лапландії, Карелії від Фінляндії, спроба приєднання країни до радянської сфери впливу. Але з початком війни, вступом країни у гітлерівський блок держав, з 25 червня 1941 р., змінилися цілі політичного керівництва країни і з національно-визвольної війни вона перетворюється в загарбницьку, де однією з ідей було створення т. зв. «Великої Фінляндії». Поразка нацистів, складний соціально-економічний стан та дипломатична ізоляція призвели до еволюції керівництва Фінляндії та виходу країни з гітлерівської коаліції держав. Таким чином, на літо-осінь 1944 р., внаслідок військової кампанії в Заполяр'ї та Карелії, хоча збройні сили Фінляндії зупинили наступ Червоної армії, але загроза втрати національного суверенітету і очевидність згубності союзу з нацистською Німеччиною привели до виходу країни з війни і укладання перемир'я 19 вересня 1944 р.

Джерела та література:

1. Бартеньев Т. Тридцать лет добрососедства (к истории советско-финляндских отношений) / Т. Бартеньев, Ю. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1976. – 256 с.
2. Барышников Н. И. Финляндия во второй мировой войне / Н. И. Барышников, В. Н. Барышников, В. Г. Федоров. – Л.: Лениздат, 1989. – 336 с., ил.
3. Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. Книга вторая. Перелом / Отв. ред. В. А. Золотарев, Г. Н. Севостьянов. – М.: Наука, 1998. – 502 с., ил.
4. Вехвіляйнен О. Фінляндія в другій світовій війні: між Німеччиною і Росією / Олі Вехвіляйнен; [пер. з англ. Є. Лохіної]. – К.: Темпора, 2010. – 247 с.
5. Войонмаа В. Дипломатическая почта / Вайнэ Войонмаа; [пер. с фин. и комм. С. В. Зайчикова]. – М.: Прогресс, 1984. – 284 с.
6. Зимке Э. Немецкая оккупация Северной Европы. 1940-1945 / Эрл Зимке; [пер. с англ. Е. А. Каца]. – М.: Центрполиграф, 2005. – 416 с. – (За линией фронта. Мемуары).

7. Карелия в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Документы. Материалы / Отв. ред. К. А. Морозов, Д. С. Александров. – Петрозаводск: «Карелия», 1975. – 448 с. с ил.
8. Карельский фронт в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Военно-исторический очерк / Отв. ред. А. И. Бабин. – М.: Наука, 1984. – 359 с.
9. Крестовый поход на Россию: Сборник статей / Ред. - сост. М. Чернов. – М.: Яуза, 2005. – 480 с. – (Война и они).
10. История ордена Ленина Ленинградского военного округа / Отв. ред. Ф. Ф. Викторov. – М.: Воениздат, 1974. – 613 с.
11. Маннергейм К. Г. Воспоминания / К. Г. Маннергейм; [пер. с англ. Ю. В. Лобода, В. В. Лобода]. – Минск: Попурри, 2012. – 512 с. + 16 с. вкл.
12. Мировая война 1939–1945 годы. Сборник статей / [пер. с нем. А. А. Высоковского и А. И. Дьяконова]. – М.: Иностранная литература, 1957. – 538 с.
13. Саломая Э. Вовлечение Финляндии во вторую мировую войну в качестве союзницы фашистской Германии / Э. Саломая // Вторая мировая война: материалы научной конференции, посвященной 20-й годовщине Победы над фашистской Германией: в 3 кн. / [Ин-т истории Акад. наук СССР; гл. ред. кол.: А. М. Самсонов (гл. ред.), Е. А. Болтин, П. А. Жилин и др.]. – М.: Наука. – (Вторая мировая война в исследованиях, воспоминаниях, документах). – Кн. 1: Общие проблемы / [ред. кол. кн.: В. Л. Израэлян (отв. ред.), Р. М. Илюхина, А. В. Карасев и др.]. – 1966. – 438, [2] с.

УДК 930.2: 908: 94 (477.54) «1942»

Олена Дьякова
(м. Харків)

БОРОТЬБА ХАРКІВСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У 1942 РОЦІ

Метою даної статті є висвітлення діяльності харківських партизанів у 1942 р.

Ключові слова: Партизанський рух, загін, наступ.

The purpose of this article is to highlight the activities of the Kharkov guerrillas in 1942

Keywords: Partisan movement, squad, offensive.

Діяльність партизан у роки Великої Вітчизняної війни мало важливе значення у протистоянні з німецькими окупантами. На загарбаній ними українській землі боролись як спеціально залишені партизанські загони, так і сформовані за ініціативою місцевого населення. Також народні месники діяли і в Харківській області.

Ця тема певною мірою висвітлювалась у науковій літературі. Поверхове висвітлення даної теми пов'язано, перш за все із тим, що влітку 1942 року на Харківщині Червона Армія зазнала великої поразки, у результаті чого лінія фронту пересунулась аж до Волги. Висвітлюючи бойові дії 1942 року на Харківщині, історики, краєзнавці відзначали участь у них і харківських партизанів. Перш за все про участь месників згадувалось у загальних працях, присвячених історії України [6; 12], воєнним діям на її території та взагалі у Радянському Союзі [4; 5]. Важливою для дослідження даної проблеми є робота Ю. І. Зінченко «Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине» [3]. Утім слід зазначити, що аналізуючи взаємодію партизанських загонів із червоноармійськими частинами, історик лише обмежився констатацією окремих фактів. Так, описуючи Барвенківсько-Лозівську операцію, учений певним чином звернув увагу лише на участь партизанів у боях та звільнення деяких населених пунктів. Натомість про воєнні дії того року згадується побіжно, хоча вони мали важливе значення у подальшому розгортанні війни. Велике значення для розкриття досліджуваної теми мають публікації місцевих істориків і краєзнавців. Першочергово слід назвати доробки істориків Є. В. Дягілева, І. Я. Мірошнікова, М. І. Старовойта, журналістів Ю. О. Зінченка, М. Ф. Кукси, В. Т. Мілюхи, краєзнавців П. А. Галагана, О. Т. Довбні, Л. Строкова та ін. Завдяки їм було збережено багато свідoctв про події на Харківщині в роки війни. За їх ініціативою у 1960-1970-х рр. було надруковано багато спогадів учасників тих подій [8; 10; 11]. Серед праць, що стосуються безпосередньо подій на Харківщині, слід виділити публікацію К. Є. Науменка [9]. У ній докладно відображено процес формування, описано структуру барвінківських партизанських загонів, звернено увагу на бойові дії цих загонів. Утім, у цей час діяли інші партизанські загони, діяльність яких залишилась поза увагою дослідників.

Слід відзначити, що у порівнянні з іншими окупованими регіонами України, Харківщина мала свої особливості: природні

умови (невелика кількість лісових масивів як основних місць дислокації партизанських сил); воєнно-стратегічне положення (підпорядкованість регіону виключно військовому командуванню вермахту), напруженість бойового протистояння сторін (за два роки на території області 17 місяців проходила лінія фронту, 7 населених пунктів звільнялись чотири рази, 30 – тричі, 115 – двічі, 56 – один раз); наявність основних транспортних магістралей (сполучення із Москвою, Донбасом, Кавказом); економічне значення (великий і потужний промисловий, транспортний і науковий центр); ідеологічні принципи (перша столиця України); тривалість окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) тощо.

Організація партизанських формувань на Харківщині відбувалась влітку-восени 1941 року – напередодні окупації області гітлерівцями. Коли частина області восени 1941 року була захоплена німцями, багато партизанських загонів діяла разом із червоноармійськими підрозділами. Так, уже у вересні 1941 року нововодолазькі месники були долучені до 294-го полку [14, ф. 69, оп. 1, спр. 583, арк. 28], з жовтня Савинський загін № 51 діяв разом із 411-ю стрілецькою дивізією [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 101], Дворічанський, Печенізький – із 47-ю гвардійською стрілецькою дивізією, Вовчанський – із 76-ю гвардійською стрілецькою дивізією [5, с. 30-31; 15, ф. П-2, оп. 31, спр. 4, арк. 60] тощо. Підпорядкування партизанських формувань армії було вигідним для обох сторін. Військове командування отримувало людей, що добре знали місцевість і яких можна було використовувати для розвідки та диверсійних рейдів у ближніх ворожих тилах. Для партизанських командирів така ситуація була зручною тим, що більшість загонів, залишившись без продовольчих баз, була поставлена на централізоване постачання в армійські підрозділи.

Після успішного наступу взимку 1941-1942 рр. Червоної Армії під Москвою Державний Комітет Оборони (ДКО) вирішив закріпити успіх. Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) прийняла рішення силами Південного і Південно-Західного фронтів провести Барвенківсько-Лозівську операцію. Її метою було оточити та ліквідувати вороже донбасько-таганрозьке угруповання армії «Південь» [1, с. 400]. Операція тривала з 18 до 31 січня 1942 р. в умовах суворої зими (до -30°) та глибокого снігу (товщина покріву досягала 80 см).

Ще напередодні наступу армійське командування наказало партизанам активізувати дії у ближньому тилу ворога. Партизанські загони Барвінківського, Вовчанського, Печенізького, Зміївського (№ 65), Старосалтівського та інших районів Харківщини здійснювали розвідку, псували телефонний зв'язок, мінували дороги, нападали на німецькі підрозділи і штаби, знищували склади із продовольством та боєприпасами. У диверсіях на ворожих комунікаціях особливо відзначився Близнюківський загін (командир – В. А. Сулима). Зокрема, 13 січня його бійці настільки вміло провели замикання телефонних дротів між Лозовою і Слов'янськом, що німці не могли знайти місце псування лінії до самого відступу 27 січня 1942 р. [14, ф. 69, оп. 1, спр. 582, арк. 32]. Харківський загін Д. В. Донцова визначив та передав координати вогневих точок противника, які були знищені у ході артилерійського удару [14, ф. 69, оп. 1, спр. 583, арк. 29].

Під час наступу радянських військ партизани брали активну участь у визволенні рідних районів. Зокрема, вже 6-8 січня 1942 р. зміївські партизани (командир – Я. А. Брехунець) звільнили хут. Коробів й утримували його до приходу регулярних частин [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 107]. У визволенні районів області брали участь також загони барвінківських, сахновщинських і близнюківських месників [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 13-14; спр. 4, арк. 75]. На території Ізюмського і Барвінківського районів воювали донбаські партизанські загони під командуванням М. І. Карнаухова, Г. А. Іщенко, І. Г. Чапліна [1, с. 125].

Після визволення частини Харківської області 38 партизанських загонів було реорганізовано у винищувальні батальйони, а чимало партизанів влилося до лав Червоної Армії. Весь командний склад загонів і декого із бійців (особливо похилого віку) було направлено на відновлення радянської влади у визволених райцентрах і селах. Лише поодинокі сутички з гітлерівцями продовжували здійснювати групи та загони Балакліівський (командир – В. Д. Растоптаний), Чугуївський (командир – В. П. Півень), Зміївський № 66 (командир – І. С. Любченко), Печенізький (командир – І. Г. Білоконь), Шевченківський (командир – О. П. Федоров).

Однак навіть під час успішної для радянських військ операції трапився прикрий випадок зради. 24 лютого 1942 р. командир Савинського загону № 51 А. Ю. Гармаш разом із

поплічниками Лавровим і Вороною завів більшу частину загону у хут. Россохатовку Бугайовської сільради, де, попередньо роззброївши партизанів, видав їх гітлерівцям. 13 месників стали його жертвами. 11 із них були розстріляні німцями. Лише двом вдалося врятуватися [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 103]. Загін припинив своє існування.

У березні 1942 р. загинули майже усі партизани Кегичівсько-Зачепилівського загону. Виконуючи завдання командування 6-ї армії, месники вийшли в с. Залінійне Сахновщинського району, де натрапили на ворожий каральний загін із 350 солдатів і поліцаїв. У нерівному бою загинуло 13 бійців партизанського загону, троє були схоплені і закатовані, і лише двом партизанам вдалося вижити, перепливши річку Оріль.

Отже, у зв'язку з наступом радянських військ у січні-березні 1942 р. і визволенням частини Харківської області більшість партизанських формувань було розпущено.

Спираючись на матеріали звітів партизанських командирів, авторка підрахувала, що до травня 1942 р. на Харківщині діяли 42 місцевих загони і групи. Крім харківських, на сході області ще діяли донбаські загони: Горлівський (командир – Д. Є. Шевелєв), Краснолиманський (командир – Г. А. Іщенко-Галайда), Артемівський (командир – І. Г. Чаплін), Слов'янський (командир – М. І. Карнаухов); на півночі – Микоянівський загін (командир – М. І. Проскурін), сформований у Курській обл. [2, арк. 70].

Події травня 1942 р. кардинально вплинули на весь подальший хід війни. За місяць до цього було вирішено продовжити визволення України. І 12 травня радянські війська розпочали наступ, а 18-го – німці перейшли у контрнатуп.

На початку наступу було заплановано перекинути в німецький тил 19 добре підготовлених партизанських загонів, загалом 336 осіб [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 4, арк. 159-160]. Однак через щільність ворожої оборони перейти лінію фронту змогли не всі. Зважаючи на це, партизани вимушено діяли на лінії фронту.

12 травня Зміївський загін № 65 (командир – Я. А. Брехунець) брав участь у боях за звільнення сіл Суха Гомольша, Велика Гомольша, Клеменівка, Козачка і Таранівка. Наступного дня партизанські групи Сахновщинського і Красноградського районів зайняли райцентр Сахновщину, с. Гришівку, радгоспи «20 років

Жовтня» та «1-е Травня». 15 травня сахновщинські партизани (командир – О. К. Кондратьєв) разом із частинами 270-ї стрілецької дивізії (командир – З. Ю. Кутлін) визволили села Огіївку, Дар-Надежда, Гаркушине.

У цей же день гітлерівці завдали удару по 9-й армії (командувач – генерал Д. І. Рябишев) силами одинадцяти дивізій з району Краматорська. Операція набула характеру зустрічного бою. З кожним днем обстановка ставала все більш критичною і 23 травня велике угруповання Червоної Армії опинилось в оточенні.

Щоб поліпшити ситуацію на лінії фронту, оперативне управління Генштабу Червоної Армії ще 18 червня 1942 р. видало розпорядження стосовно дій партизанів п'яти областей України, зокрема Харківської. Передбачалося завдавати ударів по залізничних мостах на магістралях стратегічного напрямку. Треба відзначити, що через об'єктивні причини з цим завданням, партизани не впорались (насамперед через велику кількість гітлерівських військ).

У такій ситуації в тил ворога 20 і 22 травня були направлені два партизанські загони, відповідно Нововодолазький (командир – С. О. Либа) та Ворошиловградський ім. М. С. Будьонного (командир – Герой Радянського Союзу І. Й. Копьонкін), а також група краснокутських месників. 23 травня за лінію фронту відправився Ізюмський загін № 2 ім. Хрущова (командир – О. М. Сало). Відновив свою діяльність Барвінківський загін (командир – М. К. Бородін). Діяти партизанам в умовах хаосу, пов'язаного з оточенням і відступом радянських військ, було надзвичайно важко, але вони намагалися завдавати шкоди ворогу та допомагати оточенням. Так, 20 травня Липецька партизансько-диверсійна група (командир – І. Н. Парнюк) вивела з ворожого тилу 177-й полк 176-ї стрілецької дивізії [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 128].

30 травня бійці об'єднаного Ворошиловградського імені С. М. Будьонного і Нововодолазького загону визволили майже 200 радянських військовополонених у таборі, розташованому у с. Литвинівка Валківського району [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 97].

У результаті весняно-літньої воєнної кампанії 1942 р. Рух Опору на Харківщині зазнав відчутних втрат. Припинили

існування 25 загонів. У ході тяжких, нерівних боїв значні втрати поніс командний склад: загинув С. О. Либа (Нововодолазький загін), пропали без вісті Я. А. Брехунець (Зміївський загін № 65) і Д. В. Донцов (загін НКВС); у полон потрапили Герой Радянського Союзу І. Й. Копьонкін (Ворошиловградський загін ім. Будьонного), О. К. Кондратьєв (Сахновщинський загін), Я. І. Пузіков (Старовірівський загін). Вдалося вижити лише останньому, інші загинули. Психічно захворів командир Зміївського загону № 66 І. С. Любченко [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 111].

Незважаючи на терор з боку окупантів, влітку 1942 р. на Харківщині залишилися Ізюмський № 2 ім. Хрущова (командир – О. М. Сало), Барвінківський (командир – М. К. Бородин), Балаклійський (командир – О. П. Вербицький) загони. І хоча за умов, що склалися, їх диверсії були поодинокими, все ж таки ворог відчував їх присутність. Месники нищили його живу силу, поліцаїв, старост, дезертирів, підривали мости, транспорт, мінували шляхи сполучення тощо [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 80, 90, 93-94, 128, 132, 136-137, 142-143]. Не змирились з розгромом нововодолазькі партизани. Частина їх приєдналася до Вовчанського загону ім. Щорса (командир – І. А. Шепелев) [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 39, арк. 39, 61 зв.].

У цей же час відбувались зміни і у підпорядкуванні партизанських загонів. Виникла потреба створити спеціальний орган, який сприяв би розгортанню спротиву загарбникам у їхньому тилу, оперативно керував би вцілілими партизанськими формуваннями, надавав би їм практичну допомогу. 30 травня 1942 р. ДКО прийняв постанову «Про створення Центрального штабу партизанського руху при Ставці ВГК». Його очолив П. К. Пономаренко. Цим же документом при Військовій раді Південно-Західного напрямку створювався Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі із Т. А. Строкачем. У зв'язку із цим рішенням харківські загони юридично перейшли в підпорядкування опергрупи УШПР. Однак відступ радянських військ з України призвів до того, що зв'язку між новоствореним керівництвом та існуючими загонами не було. Останні діяли на свій страх і розсуд [7, с. 107]. 5 вересня 1942 р. Нарком оборони СРСР Й. В. Сталін підписав наказ № 189 «Про завдання партизанського руху». У ньому наголошувалося на подальших

шляхах розгортання Руху Опору на окупованій гітлерівцями території.

Відступ Червоної Армії ускладнив умови партизанських дій. Німці та їх поплічники у пошуках партизанів й оточенців-червоноармійців робили засідки, прочісували місцевість. Відсутній був і будь-який зв'язок із Великою землею. Багато хто впав у розпач. Опинившись у глибокому тилу, віч-на-віч із ворогом, що завдав дошкульних ударів, деякі партизани не вбачали сенсу в подальшій боротьбі. Розпач від поразки пригнічував людей. У цей час мали місце лише поодинокі збройні виступи партизан. Зокрема, у документах було зафіксовано невдале намагання ізюмських партизанів на чолі з О. М. Салом підірвати залізничний міст через річку Ізюмець. Охорона виявила сміливців, відкрила вогонь, і партизани змушені були відійти [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 108, арк. 4]. Того ж дня група ізюмських партизанів у лісі зустріла 8 людей у червоноармійській формі. З'ясувалось, що вони дезертирували і добирались додому. Усіх їх було розстріляно [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 108, арк. 3]. Але наскільки об'єктивною була інформація про дезертирство, сказати важко. На той час у таких справах ретельно не розбиралися, вирок же виконувався негайно. Дані кроки, виправдані в умовах війни, мали і пропагандистське підґрунтя: про них дізнавалися і розуміли, що чекає на тих, хто не тільки допомагає окупантам, а й просто припинив із ним боротьбу.

У серпні 1942 р. на Харківщину було направлено дві групи кількісним складом 19 осіб [14, ф. 69, оп. 1, спр. 583, арк. 88]. За даними німецького командування, тоді ж у районі Вовчанська було скинуто ще 40 парашутистів [13, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 196, арк. 73]. Сюди ж у вересні було перекинуто 3 загони у складі 33 бійців [14, ф. 69, оп. 1, спр. 584, арк. 2]. У жовтні на територію області було перекинуто ще 4 загони загальною кількістю 49 осіб [14, ф. 69, оп. 1, спр. 584, арк. 2] на чолі з І. А. Шепелевим, М. В. Синельніком, Д. К. Лещенком (всі з Вовчанського району), Юрченка (Куп'янський район). 4 листопада було перекинуто групу Є. Н. Толмаха у складі 11 осіб (мали воювати в Борівському і Савинському районах). Однак із 8 загонів діяло лише 3. Із загонами І. А. Шепелева, М. В. Синельніка і Д. К. Лещенка радіозв'язок підтримувався лише до кінця листопада, з іншими ж налагодити його УШПР взагалі не зміг.

Згідно з довідками УШПР, партизанських загонів, груп і диверсійних груп у Харківській області на 15 жовтня 1942 р.

не було виявлено [14, ф. 69, оп. 1, спр. 583, арк. 88]. Проте це не означає, що загонів не було. Ізюмський загін № 2 ім. Хрушова діяв у своєму районі, Печенізький – у своєму, а також Старосалтівському, Вовчанському, Чугуївському і Вільховатському; Шевченківській – у своєму, а також Куп'янському і Дворічанському; Барвінківський – також у своєму та в Борівському, Ізюмському районах Харківської області, Червонолиманському Донецької та Сватівському районі Ворошиловградської областей [9, с. 87].

Три загони Вовчанського району було переправлено на окуповану Харківщину в ніч з 4 на 5 жовтня 1942 р. 27 листопада німці та місцеві поліцаї зненацька напали на партизанський табір у Старицькому лісу. Багато месників було вбито. Залишки загонів наступного дня об'єдналися в один загін під командуванням І. А. Шепелева і до його розформування (у листопаді 1943 р.) діяли спільно.

Сумна доля спіткала і Борівський загін (командир – Є. Н. Толмах). 1 листопада 1942 р. група із 12 осіб була перекинута на батьківщину. Серед них виявилися два зрадники які допомогли районній поліції розшукати і знищити месників. Проте секретар підпільного райкому партії П. А. Журавльов зумів сформувати нову партизанську групу (29 осіб) під командуванням О. Чепурного. Вона діяла до визволення Борівського району, тобто до лютого 1943 р. [15, ф. П-2, оп. 31, спр. 2, арк. 91].

На 1 грудня 1942 р. на Харківщині діяло 9 загонів, чисельністю 103 осіб, але зв'язок з УШПР мали лише три [14, ф. 69, оп. 1, спр. 583, арк. 80].

Таким чином, 1942 рік став випробувальним в історії боротьби харківських партизанів. Узимку вони зазнали радості перемог, а влітку – біль нищівної поразки. Не дивлячись на розгром, харківські месники, що вижили після Харківської битви, намагались протистояти окупантам та їх поплічникам. Їх служіння Вітчизні й сьогодні є прикладом відданості своїй Батьківщині.

Джерела та література:

1. Гречко А. А. Годы войны / А. А. Гречко. – М. : Воениздат, 1976. – 574 с.
2. Дьякова О. В. Рух Опору на Харківщині у період нацистської окупації: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Дьякова – Харків, 2012. – 312 арк.

3. Зинченко Ю. И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине, 1941-1944 / Ю. И. Зинченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 186 с.
4. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: В 6 т. Т. 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) / [авт.: П. П. Андреев и др.]. – М. : Воениздат, 1961. – 681 с.
5. История Второй мировой войны (1939-1945 гг.). В 12 т. Т. 5. Провал агрессивных планов фашистского блока / [авт.: В. П. Морозов и др.]. – М. : Воениздат, 1975. – 511 с.
6. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / [редкол.: В. І. Клоков (відп. ред.) та ін.] – К. : Наук. думка, 1977. – 536 с.
7. Кентій А. Війна без пощади і милосердя : партизан. фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.
8. Коваленко А. В. Народные мстители / А. В. Коваленко // В боях за Харьковщину : воспоминания участников Великой Отечеств. войны. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Х., 1973. – С. 120-126.
9. Науменко К. Є. Партизани Барвінківщини : воен.-іст. нарис / К. Є. Науменко. – Х. : САГА, 2007. – 188 с.
10. Пурич Г. П. Не знаючи страху / Г. П. Пурич // Плем'я комсомольське : зб. спогадів з історії Харк. комсом. орг. (1918—1968 рр.). – Х. : Прапор, 1968. – С. 168–171.
11. Сыров Ф. К. Все силы на разгром врага / Ф. К. Сыров // В боях за Харьковщину : воспоминания участников Великой Отечеств. войны. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Х., 1973. – С. 76-80.
12. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. У 3 т. Т. 1. Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.) / під ред. І. Д. Назаренка (голова) та ін. – К. : Політвидав України, 1967. – 558 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
14. Российский государственный архив социально-политической истории.
15. Державний архів Харківської області.

Олена Жам, Олена Калінович
(м. Переяслав-Хмельницький)

ЕВАКУАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ ЦИБЛІВСЬКОЇ МАШИННО-ТРАКТОРНОЇ СТАНЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 РР.)

У статті розглядається історія евакуації сільськогосподарської техніки машино-тракторних станцій с. Циблі Переяславського району Київської області в роки німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.). Приділено увагу питанням підготовки до евакуації, етапам її проведення та реевакуації.

Ключові слова: сільськогосподарська техніка, машинно-тракторна станція, Переяславський район, окупація, евакуація, колгосп, тракторна бригада.

The article discusses the history of the evacuation of agricultural machinery machine-tractor stations of Pereyaslav district, Kyiv region in the years of Nazi occupation (1941-1943). Attention is paid to the issues of preparation for evacuation, the phases of its implementation and the re-evacuation.

Keywords: agricultural machinery, machine-tractor station, Pereyaslav region, occupation, evacuation, farm, tractor brigade.

Напередодні війни 1941-1945 рр. 76 колгоспів Переяславського р-ну Київської обл. обслуговувало три машинно-тракторні станції (МТС): Циблівська, Переяславська, Студениківська.

Циблівська МТС була організована у 1935 р., розташовувалася в с. Хоцьки Переяславського р-ну. Зі спогадів бригадира Циблівської МТС Федора Павловича Мисюри відомо, що 1936 р. у Циблівській МТС було 30 тракторів ЧТЗ, 8 комбайнів «Комунар» і 2 комбайни «Сталінець», 18 молотарок [4]. Напередодні війни технічний парк Циблівської МТС значно зріс. Вже нараховувалося

60 тракторів, 20 комбайнів, 22 молотарки, 9 автомашин. МТС була повністю обладнана всім необхідним для проведення капітального ремонту тракторів і сільськогосподарських машин. У свою чергу, своєчасний ремонт техніки забезпечував успішне виконання сільськогосподарських робіт. У цей час Цибілівська МТС обслуговувала 19 колгоспів Переяславського р-ну, працівники станції постійно перевиконували план робіт, обслуговуючи територію площею 19 532 га: удобрювали поля, піднімали пари, орали на зяб. Цибілівська МТС мала великий штат працівників, який включав: директора, двох заступників, старшого агронома, 6 дільничних агрономів, 4 механіки, 20 комбайнерів, 22 машиністів, 120 трактористів, поділених на 14 тракторних бригад. Основу тракторного парку складали трактори ЧТЗ і комбайни «Комунар» [3].

3 липня 1941 р. в країні оголошена евакуація до глибокого тилу країни установ та колгоспного майна. В Переяславському р-ні до повномасштабної евакуації приступили наприкінці серпня 1941 р. Евакуації сільськогосподарської техніки МТС із сіл Переяславського р-ну передував форсований збір і обмолот врожаю зернових культур. Урожайність зернових у 1941 р. у районі видалася порівняно високою (25-30 ц з га). Комбайнери працювали, не покладаючи рук, збираючи врожай з площі до 40 га за один робочий день. Збір урожаю зернових продовжувався в Переяславському р-ні до останніх днів відходу Червоної армії. Свідок тих подій, завідуючий Переяславським райземвідділом Ю.М. Остріцький пригадував: «З перших днів косовиці мусили прискореними темпами збирати і молотити зернові. Колгоспники працювали на полі в умовах періодичного, а іноді і систематичного обстрілу авіації ворога. Причому, здебільшого ворожа авіація скидала бомби на сільськогосподарську техніку, зокрема, комбайни» [1]. Директор Цибілівської МТС І.І. Гринєць пригадував, що комбайни працювали безперервно в надзвичайно складних умовах, не зупиняючи роботу навіть під час нальотів фашистської авіації. Навіть коли загарбники вийшли до Дніпра в районі Канева-Ржищева і знаходилися за 10-12 км від лінії фронту, працівники МТС продовжували роботи на території прифронтової полоси. Серед них: Назар Кондас, Олександр Баран, Борис Шинкаренко [3].

Із наближенням фашистської армії постало питання про підготовку евакуації. Відповідальним за проведення евакуації

с/г техніки всіх МТС Переяславського р-ну було призначено керівника Київського обласного земельного відділу тов. Соколова. На 27 серпня 1941 р. призначене засідання бюро Переяславського райкому партії на якому були розглянуті питання евакуації. На засіданні бюро керівники МТС Переяславського р-ну отримали завдання рушати в Білгород. Місцем збору учасників евакуації призначене с. Пологи-Яненки Переяславського р-ну, на збір відводилось два дні – 28-30 серпня 1941 р. [3].

Із трьох машинно-тракторних станцій Переяславського р-ну більш-менш успішною була лише евакуація Циблівської МТС. Чимало важливої інформації про евакуацію Циблівської МТС отримуємо зі спогадів старшого механіка, а з 1944 р. – директора Циблівської МТС І.І. Гринця: «З початком війни МТС збирала хліб нормально, як це потрібно було. Всі комбайни, трактори працювали безперебійно. Ще в мирних умовах керівництвом МТС був заготовлений резерв трактористів у кількості 48 чоловік: 10 з них – за рахунок навчання жінок без відриву від виробництва, а решта, 38 чоловік, пройшли стаціонарні курси по підготовці трактористів. У перший день після нападу фашистів 93 робітники Циблівської МТС були покликані до армії. З них: 63 трактористи (зі 120), 18 комбайнерів (із 20), 12 машиністів (із 22). Всі мобілізовані особи були направлені до спеціальних підрозділів у якості шоферів і танкістів. Тих, хто пішов воювати, замінили робітники з числа резерву – 48 осіб, переважно, жінки й пенсіонери з колишніх працівників МТС. На них було покладене складне та відповідальне завдання – забезпечити збір урожаю. Ще до початку офіційної евакуації керівництво Циблівської МТС розпочало підготовчі роботи: були своєчасно запаковані в ящики запасні частини до техніки, необхідні для поточного ремонту в дорозі, відібрані найкращі станки, устаткування, інструменти, перевірені і відремонтовані сільськогосподарські машини, кінні вози. Для евакуації Циблівської МТС було відібрано 74 особи із числа бригадирів, трактористів, механіків, комбайнерів, серед яких 17 – жінки [3]. Бригадир Циблівської МТС Ф.П. Місюра також докладно описав, як проходила підготовка до евакуації Циблівської МТС: «Незважаючи на початок війни, МТС продовжувала працювати до 29 серпня 1941 р. За цей період встигли скосяти колоскові й деяку частину обмолотити. Залишилось незібраним переважно просо. 29-30 серпня 1941 р.

було оголошено про евакуацію на Схід. Для евакуації МТС спеціально відібрали людей, переважно дівчат. У моїй бригаді були майже всі дівчата [4].

Місцем збору тракторного парку Цибілівської МТС було визначена Оскальчена Дібровка на околиці с. Пологів-Яненок. 1 вересня виїхали по маршруту через с. Жорнокльови, м. Драбів, м. Пирятин, м. Лохвицю, м. Гадяч, с. Веприк, с. Петрівку, м. Охтирку, с. Гайворону до м. Белгорода (Росія). В м. Лохвиці Полтавської обл. сталася вимушена кількаденна зупинка, пов'язана із ремонтом і заправкою техніки. Тут до працівників Цибілівської МТС приєднався ешелон із Яготинської МТС. Вранці 10 вересня колона виїхала з м. Лохвиці, взявши з собою запас пального 17 тонн. Рухалися повільно: в цей час йшли великі дощі і на дорогах утворилася багнюка, по 55 км в день, через кожні 150 км робили зупинку. У районі м. Лохвиці колона мало не потрапила в оточення, а в м. Гадячі Полтавської обл. – зазнала сильного бомбардування. Далі маршрут пролягав через мм. Шебекіно та Новий Оскол Белгородської обл. до м. Острогоржська Воронежської обл. Міст через Малий Дінець, – згадував Ф.М. Місюра, – «...був поганеньким і не витримав би наших тракторів, тому повернули на м. Харків, але в дорозі з'ясувалося, що місто вже зайняли окупанти. Доїхали до с. Малої Таволжанки, переправились через Малий Дінець і вирушили на м. Острогоржськ. Через Дон переправилися поромом (хоча був і міст, але ним не користувалися, щоб не пошкодити). Усього на лівий берег Дону 30 жовтня 1941 р. було переправлено 29 тракторів ХТЗ і 10 тракторів «Універсалів», 39 автомашин і 43 особи. Чимало сільськогосподарської техніки (16 тракторів, 14 моторів, що підходили до вантажних автомобілів) дорогою були передані частинам Червоної армії, а працівники, які їх обслуговували, – мобілізовані на службу» [3]. Коли ешелон стояв у м. Острогоржську Воронежської обл., 15 осіб (відомі прізвища – Ващенко, Ніколаєнко, Балагута, Войцик) вирішили повернутися додому. У цей час серед учасників евакуації пройшла чутка, що зі Сходу на Радянський Союз нападатиме Японія і для тих, хто переправився через Дон, уже не буде жодної можливості повернутися до України. Більшість осіб, що залишили евакуаційний ешелон, примкнули до лав відступаючої Червоної Армії. Лише одиницям вдалось пробратися в рідні краї, серед

них – Ніколаєнко і Войчик. На жаль, невідомо, як склалася їхня подальша доля.

Переправившись через Дон, 14 грудня 1941 р. прибули до м. Хренового Новоусманського р-ну Воронежської обл. Тут пробули до початку весни. За зиму при 35-40-градусному морозі було відремонтовано трактори. Жили в тракторних будках. Дирекція місцевого кінного заводу надала приміщення для ремонту, де був встановлений токарний станок, за відсутності двигуна станок приводили в рух руками таким чином: мотор від трактора ХТЗ був встановлений шпильками донизу, в маховик і колінвал закладали рукоятку, на маховик надівали пас для трансмісії. Катастрофічно не вистачало комплектуючих. Тому весною 1942 р. була направлена автомашина назад до м. Острогоржська, де були раніше закопані в ящиках мотори до комбайнів «Сталінець», «У-5». Частина з цих моторів була передана місцевій МТС, а два були повернуті при реєвакуації до с. Хоцьок). До початку весняних польових робіт у 1942 р. тракторний парк був повністю відремонтований і включений до складу тракторного парку Семеново-Олександрівської МТС.

При Семеново-Олександрівській МТС працівники Циблівської МТС працювали до 7 липня 1942 р. У зв'язку із наближенням лінії фронту до Дону був отриманий наказ про подальшу евакуацію вглиб країни за маршрутом: Хреново-Талове-Новохоперськ-Балашово. Кінцевий пункт призначення – Безимянський р-н Саратовської обл.

14 серпня 1942 р. приступили до роботи в Кіровській МТС Безимянського р-ну. (об'єднаний парк Циблівської і Кіровської МТС нараховував 151 трактор). Основне населення Безимянського р-ну складали колгоспники, евакуйовані з Чернігівської та Ворошиловградської обл., а також переселенці з м. Києва і навіть м. Москви. У Безимянському р-ні працювали до завершення польових робіт, із початком заморозків 6 листопада 1942 р. приступили до ремонту техніки своєї і Кіровської МТС.

Під час роботи в Безимянському р-ні працівники Циблівської МТС показали високі результати роботи. Ф.П. Місюра пригадував: «Керівник політвідділу Кіровської МТС відмітив, що люди, відірвані від сім'ї й домівки, зробили більше, ніж Хреновська МТС». Під час перебування у Безимянському р-ні спеціалісти Циблівської МТС організували курси трактористів, лише Ф.П. Місюра підготував 30 молодих спеціалістів із місцевих [4].

22 вересня 1943 р. Переяславський р-н був звільнений від окупації. Були підведені підсумки втрат, заподіяних окупантами сільському господарству району. Збитки, нанесені МТС Переяславського р-ну склали 4 млн. крб. [2].

На початку весни 1944 р. повернулися з евакуації працівники Циблівської МТС. Директор Циблівської МТС І.І. Гринєць згадував: «31 грудня 1943 р. нами було одержано наказ про реевакуацію Циблівської МТС до звільнених районів України. 7 січня виїхали в Україну з залізничної станції в Безимянському р-ні Саратовської обл., зберігши повністю тракторний парк, всіх евакуйованих (46 осіб) і навіть із приростом – за час евакуації народилося 6 дітей. 22 лютого ми приїхали на станцію «Переяславську» в повному складі тракторів, станків, устаткування» [3]. Бригадир Циблівської МТС Ф.П. Мисюра згадував: «Восени 1943 р. жили в очікуванні звістки про реевакуацію. Добиралися до Переяславської станції 4 місяці (з грудня 1943 р. до березня 1944 р.). Лише в Харкові стояли 16 діб. Під Каневом ще гриміли гармати, як ми вже були вдома. Робота переяславчан за Волгою була високо оцінена керівництвом. Під час евакуації відзначилися: Кириченко Павло Ничипорович (бригадир 1-ї тракторної бригади), Кузьменко Василь Михайлович (бригадир 5-ї тракторної бригади), трактористи – Одинець Маруся, Мазур Ганна, Рибак Тетяна» [4].

У Музеї хліба НІЕЗ «Переяслав» експонується трактор ХТЗ 15/30 (інв. №ПХІМ-3566), на якому Т.Ф. Рибак у вересні 1941 р. виїхала з с. Хоцьок Переяславського р-ну в евакуацію до Саратовської обл. і повернулася назад у березні 1944 р., пройшовши своїм ходом 2 800 км. Після повернення на Переяславщину трактор працював до 1949 р. У 1962 р. був переданий до Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, а в 1984 р. – до Музею хліба. У 1982 р. Т.Ф. Рибак передала до музею знаряддя для ремонту техніки, які були з нею в евакуації: ключі гайкові (інв. №Е-2924, Е-2925), долото (інв. №Е-2923), плоскогубці (інв. №Е-2926), молоток (інв. №Е-2927). Свої знаряддя для ремонту техніки передали й інші працівники Циблівської МТС, які були в евакуації. Г.І. Дегтяр, колишній бригадир тракторної бригади, передав кусачки (інв. №Е-3594) і молоток (інв. №Е-3593). Колишній механік Циблівської МТС А.К. Федоренко передав: молоток (інв. №Е-3602), розвідний ключ (інв. №Е-3603), плоскогубці (інв. №Е-

3604), зубило (інв. №Е-3605), ключ гайковий (інв. №Е-3606), щуп (інв. №В-700) [5].

Таким чином, евакуація с/г техніки із території Переяславського р-ну багато в чому виявилася невдалою. Із трьох МТС, що діяли в Переяславському р-ні на початку війни, вдало пройшла евакуація лише Циблівської МТС. Історія евакуації Переяславської та Студениківської МТС буде висвітлена в подальших наших дослідженнях.

Джерела та література:

1. Гак Д.В. Стенограма спогадів завідуючого Переяслав-Хмельницького райземвідділу (старшого агронома Циблівської МТС) Остріцького Юрія Миколайовича від 20.07.1946 р. // Особистий архів М.І. Жама.
2. Лішук Н.Н. Стенограма спогадів Голови Переяслав-Хмельницького Райвиконкому тов. Батрака Петра Івановича від 19.07.1946 р. // Особистий архів М.І. Жама.
3. Гак Д.В., Лішук Н.Н. Стенограма спогадів директора Циблівської МТС Гринця Івана Івановича від 9.07.1946 р. // Особистий архів М.І. Жама.
4. Гак Д.В., Лішук Н.Н. Стенограма спогадів бригадира тракторної бригади Циблівської МТС Місюри Федора Павловича від 9.07.1946 р. // Особистий архів М.І. Жама.
5. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні групи «ПХІМ», «Е», «В».

УДК 94(477)«1941/1945»

Сергій Губський
(м. Київ)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА БОРОТЬБА ОУН І УПА НА КИЇВЩИНІ (М. ФАСТІВ І ФАСТІВСЬКИЙ РАЙОН) В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1945 РР.) ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ

У статті висвітлюється боротьба підпілля ОУН і боївков УПА на Фастівщині в 1941-1945 рр. за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД) проти гітлерівського і

сталінського режимів, зокрема майже невідома громадськості збройна боротьба відділів УПА на цьому терені. Подані історіографічні праці, присвячені даній проблематиці.

Ключові слова: боротьба, Друга світова війна, Україна, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, Фастів, підпілля, історіографія.

Struggle of OUN underground and UPA subdivisions in Fastiv province for creation of Ukrainian Independent Sobor State against Hitler and Stalin regime especially almost unknown to community armed struggle of UPA divisions on this territory. Historiographic works of this article are devoted to these problems.

Keywords: struggle, World War II, Ukraine, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurrectional Army, Fastiv, underground activity, historiography.

Боротьба української держави за свою незалежність та територіальну цілісність після анексії путінською Росією Криму та розв'язаної неї війни на Донбасі переконливо доводять, що гарантом збереження власної державності є міцна і боєздатна національна армія, оснащена сучасними складовими матеріально-технічного забезпечення (зброєю, спорядженням, продуктами харчування і т. д.), в якій присутній високий патріотичний та моральний дух і яка відчуває велику допомогу свого народу у захисті власної землі. Події Другої світової війни та участь у ній українського народу, який поніс у цьому протистоянні величезні людські і матеріальні втрати сприяють відродженню нашої історичної пам'яті, змушують замислитись над складними, часом драматичними сторінками боротьби нашого народу за власну державність, дають поштовх пошуку шляхів України в утвердженні власної моделі розвитку в сучасному глобалізованому світі поч. ХХІ ст. і, особливо, в час загрози самому існуванню українській державності з боку мілітаризовано-шовіністичної Росії. 70-річчя перемоги держав антигітлерівської коаліції та закінчення Другої світової війни в Європі в травні 1945 р. знову й знову змушують нас замислитись над тим, якою дорогою ціною дісталась перемога над нацизмом народам світу.

У цьому зв'язку необхідно знати і пам'ятати про героїзм та жертви українського народу в боротьбі за свою справжню свободу

та незалежність, оскільки територія України перед Другою світовою війною була розділена і входила до складу декількох держав: СРСР (квазідержавне утворення УРСР), Польщі (Східна Галичина і Закарпаття), Чехословаччини (Закарпаття) і Румунії (Буковина і Південна Бессарабія). У травні 1945 р. боротьба за незалежність України не припинилась. Її ще близько 10-ти років організовано вели проти сталінського СРСР Організація Українських Націоналістів (ОУН) і Українська Повстанська Армія (УПА). Але ще до недавнього часу і сучасна українська громадськість та й зрештою частина науковців вважали, що діяльність ОУН та УПА, в основному, концентрувалась на Західній Україні, а в Наддніпрянщині, Південній та Східній Україні діяльність організованого націоналістичного підпілля та загонів УПА мала обмежений і незначний вплив на події, що там розгортались. Проте ці уявлення не відповідають дійсності. На всій території сучасної України й частині українських етнографічних земель борці за українську державність вели нерівну, жертовну й безкомпромісну боротьбу проти всіх поневолювачів України – польських шовіністів, німецьких нацистів, радянських комуністів та інших загарбників. Після відновлення Україною незалежності в 1991 р. поступово, а останніми роками все активніше науковці ліквідовують «білі плями» історії українського національно-визвольного руху 40-х – 50-х рр. XX ст. на схід від річки Збруч.

Історіографічні праці, присвячені суспільно-політичному становищу на Київщині, зокрема, у м. Фастові та Фастівському районі після початку війни націонал-соціалістичної Німеччини проти Радянського Союзу 22 червня 1941 р. і захоплення цих територій німецькими військами у липні – вересні 1941 р., боротьбі комуністичного підпілля і прорадянських партизанів проти німців і їх союзників у липні – 1941 – поч. 1944 рр., боротьбі націоналістичного підпілля і загонів УПА проти гітлерівського «нового порядку» і сталінської комуністичної влади за самостійну українську державу в липні 1941 – кінці 1940-х рр. можна розділити на декілька груп.

До першої можна віднести наукові праці та збірники документів, видані в роки існування СРСР [8; 19; 28]. У цих роботах зібраний великий фактичний матеріал, подано багато статистичних даних щодо кількості населення, промислових підприємств, колгоспів, адміністративно-територіального устрою Київщини і т.д.

Також розкривається організаційна діяльність КПРС по створенню в Києві та області, в т.ч. і на Фастівщині комуністичного підпілля і прорадянських партизанських формувань, показані різноманітні форми їх діяльності, зокрема, збройна боротьба проти німецьких військовослужбовців і допоміжних сил поліції та різноманітні форми спротиву, спрямовані на зрив економічних планів нацистських загарбників. У книзі «Непокоренная земля Киевская» подано змістовні таблиці з даними про період окупації Києва і районів Київської області німецькими військами та їх союзниками в 1941-1944 рр., перераховані комуністичні партійні органи, організації та групи, прорадянські з'єднання партизанських загонів і партизанські загони, що діяли в м. Києві та Київській області (включаючи м. Фастів та район) в 1941-1944 рр. [19, с. 194-246]. Проте, матеріал в радянських виданнях поданий однобічно, з точки зору вигідному керівництву Компартії, мало сказано про військові причини, які призвели до захоплення німцями значної території УРСР вже в перші місяці війни, нічого не сказано про страшне голодоморне винищення і нищівні сталінські репресії проти місцевого люду, через які значна частина населення була незадоволена радянською комуністичною владою у 1941 р. і мала певні сподівання на німців у плані покращення життя і припинення репресій. Про представників українського визвольного руху теж або нічого не говорилось, або тільки як про колаборантів і німецьких прислужників.

Другу групу складають наукові праці, розвідки, спогади безпосередніх учасників тих подій – українських підпільників з Похідних груп ОУН і вояків УПА та українських дослідників-науковців написані й опубліковані на еміграції в др. пол. 40-80-х рр. XX ст. та на поч. 90-х рр. XX ст. уже в незалежній Україні. Вони поділяються на два напрямки, що сформувалися в еміграційній історіографії, в рамках яких визначається ідейна приналежність авторів – промельниківський і пробандерівський, які виникли після розколу Організації Українських Націоналістів в 1940 р. [1-3; 11; 14; 18; 23; 31; 32]. Між представниками обох гілок ОУН часто складалися непрості, насторожені, а то й ворожі стосунки, що в такий складний і драматичний для України час іноді мали трагічні наслідки і дуже шкодили справі консолідації й активної співпраці всіх українських незалежницько-державницьких сил в боротьбі за створення самостійної української держави.

Про один з таких випадків розповідає у своєму спогаді «Перша київська похідна група ОУН» зі збірника «На зов Києва» член мельниківської похідної групи К. Радзевич, що прибула до Фастова після його зайняття німецькими військами в липні 1941 р. За словами автора, комендант української поліції міста, бандерівець Я., зробив брехливий донос, що вони більшовицькі диверсанти. Членів похідної групи було заарештовано німецькою польовою жандармерією, але по дорозі до комендатури були з'ясовані всі незрозумілі деталі і їх відпустили [18, с. 123-124].

Зі здобуттям Україною незалежності почали з'являтися спочатку окремі невеликі, а потім об'ємніші і ґрунтовніші праці сучасних українських дослідників про боротьбу підпілля ОУН і загонів УПА на Великій Україні, в т.ч. і на території Київської області. Вони, умовно, складають третю групу джерел. До таких робіт, насамперед, варто віднести змістовні дослідження В. І. Сергійчука [26; 27], А. М. Русначенка [25], В. М. Даниленка [4], І. К. Патриляка [20-22], Ю. І. Щура [33], О. Денищука [5], І. В. Ковальчука [9], підготовлені на опрацьованому значному масиві невідомих до того часу архівних документів та дисертації О. Л. Ходановича [29], Ю. І. Щура [34], І. В. Ковальчука [10], а також томи видання «Літопис УПА. Нова серія» [12; 13]. В цих роботах досліджуються передумови формування та військово-політичної діяльності Похідних груп ОУН в 1941-1943 рр., створення націоналістично-самостійницького підпілля та його боротьба проти гітлерівського режиму. Також показано напрями, форми, методи діяльності осередків ОУН стосовно формування збройних загонів та розкрито особливості розгортання збройного опору німецьким окупантам і тактики бойових дій на Великій Україні, зокрема на території Житомирської та західних районів Київської областей (в т.ч. і на Фастівщині).

Однією з перших публікацій в незалежній Україні про підпілля ОУН в Фастові була стаття про молодого фастівського хлопця, поета Андрія Кравця-Кравченка («Жука»), який ставши членом підпільної ОУН разом з побратимами боровся за українську державу. Підпільники друкували й розповсюджували антинімецькі й антикомуністичні листівки, вели роз'яснювальну роботу серед населення, здійснювали саботаж на промислових підприємствах, перешкоджали вивозу молоді на роботу до Німеччини. На початку жовтня 1943 р. А. Кравця-Кравченка було

тяжко поранено за нез'ясованих обставин і через деякий час він помер у лікарні. Проте залишились його вірші, які і сьогодні кличуть до боротьби за краще майбутнє України [7, с. 98-109].

Великий інтерес і наукову цінність у справі розкриття маловідомих сторінок діяльності підпілля ОУН та загонів УПА безпосередньо на території м. Фастова та Фастівського району мають праці місцевих дослідників і науковців – А. Древецького, Є. А. Мондзелевського, Л. Г. Чиговської та інших [6; 15-17; 24; 30].

Після початку війни 22 червня 1941 р. німецькі війська разом з мадярськими та словацькими частинами взяли Фастів в оточення 19-20 липня і 22 липня захопили місто [15, с. 3]. І вже в перші дні в ньому несподівано для людей з'явилися агітатори з синьо-жовтими нарукавними пов'язками, а також розклеєні на парканах листівки «За що бореться ОУН», відозви ОУН до українських селян і робітників разом будувати підвалини самостійної української держави. Оскільки багато людей вже вважали, що СРСР більше не буде, то ці листівки знайшли чималий відгук, особливо серед молоді. Прибулих ОУНівських агітаторів фастівчани сприймали як представників влади самостійної України, і уважно їх слухали [15, с. 3]. 25-26 липня 1941 р. Фастівщина вже мала нову владу, обрану на скликаними ОУНівцями загальноміських і районних зборах. Також було створено українську добровільну народну міліцію для запобігання фактам мародерства. Представниками влади люди обрали патріотів України – головою міської управи лікаря К. Сілецького, головою районної управи І. Петрашенка, начальником міліції І. Ланового. Німецькі військові, бачачи антикомуністичні настрої населення спочатку не перешкоджали цим процесам, не зачіпали ні вивішені синьо-жовті прапори, ні самостворені мешканцями органи місцевого самоврядування. Вони ще не знали який буде устрій на цих територіях, її цікавили фронтові питання [15, с. 3]. Німецьку армію у липні – серпні 1941 р. велика кількість місцевого населення, незадоволеного радянською владою через примусову колективізацію, голодомор та масові репресії сприймала нормально і часто в багатьох селах району влаштовувались заходи публічної «подяки німецькій армії-визволительці від більшовизму» [15, с. 3]. Після відмови керівництва ОУН(б) відкликати проголошений у Львові 30 червня 1941 р. Акт відновлення української держави, гітлерівці розпочали

арешти та ув'язнення керівництва та членів ОУН. 20 серпня 1941 р. А. Гітлером було озвучено рішення про створення Райхскомісаріату «Україна» з центром у м. Рівному. Тоді ж у Василькові і Фастові відбулися масові арешти членів ОУН. На українську землю прийшов новий окупант. З колишнього Фастівського і сусідніх районів утворено окремий Фастівський гебітскомісаріат, який проіснував до грудня 1941 р. Потім він став частиною Васильківського гебітскомісаріату, значно більшого за розмірами території [15, с. 3].

Після початку німецьких репресій у Фастові створюється і активно діє підпільна організація ОУН. Її керівниками були П. Онищенко («Богдан»), В. Косовський, Є. Чередниченко («Сталий»). Підпілля мало розгалужену мережу, налічувало більше сотні чоловік. До його складу на Фастівщині належали як місцеві жителі, так і прибулі в 1941 р. ОУНівці-західняки та німісцеві східняки. Глибоко законспіровані осередки ОУН успішно проводили свою роботу в Клехівці, Кожанці, Веприку, Великій Снітинці, Великій Мотовилівці, Пришивальні, Малій Офірні, Дідівщині, Волиці, Фастівці, Мотовилівській Слобідці, Півнях, Паляниченцях та інших селах [17, с. 4].

У 1943 р. ОУН(б) стала лідером українського самостійницького підпілля концентруючи навколо себе його діяльність. Відповідно до вироблених на III-й конференції і III-му Великому зборі ОУН положенні бандерівці перейшли до активного формування власних військових сил і збройної боротьби за незалежну українську державу. Наприкінці весни та влітку 1943 р. діючі на терені Волині і Полісся створені загони Української Повстанської армії були реорганізовані. Для повстанських загонів визначилися чіткі межі їхньої діяльності, створювалися групи УПА, однією з яких була група або військова округа (ВО) «Тютюнник», яка розповсюдила свою діяльність на територію Житомирської та північно-західні райони Київської областей. На цих теренах були створені військові округи: Андрушівська, Бердичівська, Житомирська, Звягельська (Новоград-Волинська), Овруцька і Фастівська. У середині травня 1943 р. командиром групи «Тютюнник» став Ф. Воробець («Олекса Глід», «Верещака»). Основною формою тактики українських повстанців у ВО «Тютюнник» був рейд. Із травня 1943 р. відділи УПА розпочали великі рейди Правобережною

Україною, зокрема територією Житомирської і західних районів Київської областей. Ці рейди з незначними перервами тривали до листопада 1943 р., коли частини Червоної армії звільнили Київську і перший раз частину Житомирської областей. Поряд із рейдуючими формуваннями УПА на території ВО «Тютюнник» діяли місцеві упівські боївки, які узгоджували з ними свої дії [10, с. 13].

Таким чином, у 1943 р. діяльність бандерівської ОУН на теренах військової округи «Тютюнник» відзначалася значною політичною і військовою активністю. Влітку 1944 р. групи УПА – Північ «Заграва», «Турів» і «Тютюнник» переформовані і реорганізовані у з'єднання груп «33» («Завихост») і «44» («ЗГ», «44») [33, с. 149].

Якщо брати конкретно суть питання щодо діяльності загонів УПА на Фастівщині, то тут слід звернутися до джерел супротивних сторін. Ці джерела однозначно підтверджують діяльність загонів УПА на Фастівщині. У листопадовому номері журналу «До зброї» за 1943 рік – офіційному виданні політичного відділу УПА, що розповсюджувалося націоналістичним підпіллям у ті часи по всій Україні в описі подій за жовтень 1943 р. зазначається: «У Берестейщині і Кобринщині грабіжницькі відділи червоних намагаються проводити мобілізацію, починаючи з 1905 р. народження, але населення втікає перед ними, а самооборона й повстанчі загони розбивають їх при кожній нагоді. Те саме в Сарненщині й Столинещині. Матеріальний і моральний стан більшовицьких «отрядів» дуже незavidний. Голі, босі, голодні. Пиячать, грабують кожний на власну руку, б'ються між собою. Командний склад – парашутисти, прислані з Москви, а бійці – це різношерста наволоч та втіклі кримінальні злочинці. Ці банди повстали перед собою одну ціль – це грабунок і розбій. На Поліссі йдуть постійні бої повстанців з цими так званими «партизанами». У Коростенському, Андрусівському, Фастівському районах загони УПА розбили кілька більшовицьких відділів, здобули зброю, підводи з награбованим майном, багато амуніції. В боях червоні втратили кількaсот убитими й раненими. З українськими повстанчими загонами червоні не люблять зустрічатися, бояться...» [17, с. 4].

Серед німецьких джерел увагу привертає архівний звіт-донесення спецслужб абверу «Схід» за 13.07.1943 р., де говориться

про активні партизанські дії загонів УПА в районі Фастова, їх командирами німецька розвідка називає ОУНівців А. Кравця, А. Устинова, В. Поліщука і П. Біловуса. Саме загін останнього, як свідчать радянські архівні документи, активно діяв на Фастівщині і Васильківщині у травні – жовтні 1943 року. Згодом у 1944-1947 рр. на Фастівщині за іншими архівними відомостями діяли вже декілька інших загонів УПА [17, с. 4]. Цікаві дані наводить відомий фастівський історик і дослідник Є. Мондзелевський. Працюючи в архіві СБУ він виявив папку з матеріалами діяльності загонів УПА – Північ з повним титульним переліком їх на ній. Ця архівна папка мала назву: «З'єднання північних груп «УПА – Північ» (групи «Турів», «Заграва», «Західна»; загони: ім. Богуна, «Січ», «Полтавський», «Фастівський», ім. Остапа, ім. Б. Хмельницького та військова округа «Заграва») [17, с. 4].

Безпосереднє створення загону УПА на теренах Васильківського гебітскомісаріату почалася у травні 1943 р., коли на Васильківщину і Фастівщину з волинського штабу УПА – Північ від командира Кліма Савура прибув спеціально призначений крайовий військовий провідник «Антон». У співпраці з активом Васильківського окружного проводу ОУН «Антон» відразу приступив до заснування на теренах краю «відділу УПА». Першим його керівником призначили тодішнього голову Фастівської районної ОУН В. Кравченка, а місцем формування загону визначили урочище Вовчий Яр між селами Клехівка і В. Снітинка Фастівського району. До його складу було закликано увійти всіх розконспірованих місцевих членів ОУН, всіх українських поліцейських, які могли зі зброєю залишити лави поліції, а також всіх переслідуваних українських оstarбайтерів, що не бажали виїжджати з України. ОУНівська агітлітература закликала українців регіону приєднуватись до УПА. Агітлістівки, що розкидались стверджували, що УПА готує збройне всеукраїнське повстання, яке підніме у період найбільшого військового зіткнення Червоної Армії з німцями на території України та їх обопільного знекровлення в боях між собою [16, с. 33].

Після повернення Червоної армії і радянської влади 7-8 листопада 1943 р. до м. Фастова на багатьох парканах і стінах було розклеєно значну кількість ОУНівських листівок-відозв до радянських солдат. Це неабияк розлютило командування

ЧА і на контрольованій ним частині району відразу почалася активна робота відділу контррозвідки «СМЕРШ» 3-ої гвардійської танкової армії з перевірки хат і збору свідчень за період німецької окупації [16, с. 33].

Як свідчать архівні документи цього періоду, на території Київської області відділами «СМЕРШ» 1-го Українського фронту у січні – лютому 1944 р., в основному, було викрито і припинено діяльність більшості підпільних організацій ОУН, створених в області ще в 1941 р. Це стосувалося і Фастівщини [16, с. 33].

У травні 1944 р. органи НКДБ Київщини отримали інформацію про те, що за наказом Проводу ОУН і штабу УПА – Північ на терени Київської області стали масово проникати рейдові групи УПА з Полісся і Волині з метою організації в регіоні підпільної антирадянської агітаційно-пропагандистської роботи, налагодження зруйнованої повальними арештами протягом листопада 1943 – лютого 1944 рр. низової сітки ОУН в області. Ці події дали початок майбутньої діяльності боївків ОУН – УПА під проводом «Палія», «Нестора», «Радченка» на теренах Фастівщини, частини інших на території суміжних районів Київської області. Ці групи реорганізувалися з тих прибулих відділів УПА поліських військових округ «Заграва» і «Турів», що прийшли на допомогу крайовій ВО «Тютюнник» (якою, як вже згадувалося, в регіоні командував Федір Воробець – «Олекса Глід», «Верещака»). Свої відозви він часто підписував як командир «УПА – Схід», хоча створити її окремо від «УПА – Північ» не вдалося. У цьому зв'язку органам НКДБ Київщини було дуже важко встановити чітку структуру загонів УПА, а архівні документи та дослідники найчастіше вказують, що фастівським загonom боївків УПА в цей час керував командир Степан Коваль («Юрій Рубашенко», «Чорнота»), який до того воював на Рівненському Поліссі [16, с. 33]. Дії прибулих у травні – червні 1944 р. повстанців УПА на Фастівщині тільки посилили розшукову роботу органів НКДБ, так як було ясно, що без місцевих зв'язків, вони знаходиться тут не могли. Знову розпочалося дорозслідування місцевої мережі ОУН у 1941-1943 рр., розшуки людей, що були причетні до ОУНівської діяльності або мали знайомства з викритими членами ОУН. Арештам не перешкоджали і німецькі авіабомбардування Фастова як важливого залізничного вузла. Але незважаючи на це, до літа 1947 р. УПівські боївки не давали спокою органами НКДБ

на Фастівщині і Васильківщині. В ніч з 11 травня на 12 травня 1947 р. з поїзда на вузькоколіїці Васильків-I – Васильків-II невідомими були всюди розкидані листівки-відозви УПА до людей, внаслідок чого на Васильківщину і Фастівщину було відправлено додаткові розшукові опергрупи обласного управління НКДБ для виявлення та знешкодження «підпільних бандитських боївок і бойовиків». Одна з них 8 червня 1947 р. «напала на слід» керівника однієї з діючих у лісах Фастівщини і Васильківщини боївок УПА «Марка» в с. Плесецькому поблизу Борової, внаслідок чого він загинув у бою разом з своїм охоронцем «Сидором» [16, с. 34].

Всі ці вищенаведені факти свідчать про те, що для УПА Фастівщина була далеко не чужим тереном.

Таким чином, подальші дослідження боротьби підпілля ОУН і загонів УПА на Фастівщині в 40-х рр. XX ст. за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД) проти гітлерівського і сталінського режимів допоможуть глибше розкрити маловідомі широкій громадськості України факти про цю сторінку українського національно-визвольного руху, сприятимуть об'єктивному та незаангажованому висвітленню складних та суперечливих сторінок історії Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Бедрій А. ОУН і УПА / А. Бедрій. – Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто, 1983. – 64 с.
2. Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї» / В. Верига. – [2-ге вид., випр.]. – Торонто, 1991. – 208 с.
3. Городиський З. Українська Національна Рада: Історичний нарис / З. Городиський. – К.: Вид. Дім «KM Academia», 1993. – 144 с.: іл.
4. Даниленко В. М. Діяльність ОУН на Київщині: записки «Кобзаря» / В. М. Даниленко // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 103-122.
5. Денишук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів: хронологія подій / О. Денишук. – Рівне: ППДМ, 2008. – Т. 2: Галичина і Східна Україна. – 2008. – 216 с.
6. Древецький А. Володимир Іванович Косовський / А. Древецький // Прес-музей. Інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею. – 1996. – № 6. – С. 41-42.
7. Зірницею запломенів на небосхилі (про Андрія Кравця-Кравченка та його вірші) // Наш клич: Квартальник Спілки Української Молоді м. Києва. – Ч. 1-2 (2-3). – 1992. – С. 98-109.

8. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Сб. документов / Под ред. П. Т. Тронько; Ф. И. Ильин, М. Д. Коломойский, О. С. Кременчугская-Мурай и др. (сост.). – К., 1963. – 736 с.
9. Ковальчук І. Діяльність структур ОУН на території Житомирської та західних районів Київської областей у 1942 році / І. Ковальчук // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 5. – С. 91-98.
10. Ковальчук І. В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН і УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941-1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Ковальчук; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – 20 с.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
12. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. Документи і матеріали. – К.; Торонто, 1999. – 724 с.
13. Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. 1942-1952 рр. – К.; Торонто, 2011. – 1160 с.
14. Мірчук П. Українська Повстанська Армія: 1942-1952 / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – 319 с.
15. Мондзелевський Е. Війна якою вона на Фастівщині була насправді / Е. Мондзелевський // Фастівський вісник. – 2011. – № 15. – 8 травня. – С. 3.
16. Мондзелевський Е. Про загони УПА на Фастівщині / Е. Мондзелевський // Інформаційний бюлетень Всеукраїнського братства ОУН – УПА. – 2013. – № 51. – Жовтень. – С. 31-34.
17. Мондзелевський Е. Про навмисно не згадувану боротьбу УПА на Фастівщині / Е. Мондзелевський // Фастівський вісник. – 2011. – № 15. – 8 травня. – С. 4.
18. На зов Києва: Український націоналізм у II-й Світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів / Науково-дослідний інститут ім. О. Ольжича, Дослідна фундація ім. О. Ольжича у ЗСА; Зред. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. – Передрук вид. 1985 р. – К.: Дніпро, 1993. – 540 с.
19. Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага. 1941-1944 / Ред. кол.: Л. И. Павленко (предс.) и др.; Автор кол.: В. Н. Немятый (рук.) и др. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 251 с.
20. Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939-1960-х рр. / І. Патриляк; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 509 с.

21. Патриляк І. К. Пропагандистська діяльність ОУН на Київщині у 1942 р. (за матеріалами німецьких спецслужб) / І. К. Патриляк // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – № 103. – С. 22-25.
22. Патриляк І. К. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля на території генерального комісаріату «Київ»: у світлі документів німецької поліції безпеки і СД (квітень – листопад 1942 р.) / І. К. Патриляк // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202. Ч. 2. – С. 97-101.
23. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни / Г. Полікарпенко. – [4-те вид., доп.] І.-Б.м., 1951. – 148 с.
24. Прес-музей. Інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею. – 2002. – № 18-19. – 99 с.
25. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / А. М. Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – 520 с.
26. Сергійчук В. І. ОУН – УПА в роки війни: нові документи і матеріали / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с.
27. Сергійчук В. Український здви́г / В. Сергійчук. – К.: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства, 2004. – Кн. 5: Наддніпрянщина. 1941-1955. – 2005. – 833 с.
28. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы. 2-е изд., доп. / Сост. Д. Ф. Григорович (рук.) и др.; Гл. ред. кол.: В. И. Юрчук (предс.) и др. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 518 с.; Т. 2. – 511 с.; Т. 3. – 510 с.
29. Ходанович О. Л. Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук / О. А. Ходанович; Нац. акад. оборони України. – К., 2006. – 19 с.
30. Чиговська Л. Г. «Я любив її, мою Вкраїну, й життя свого для неї не жалів» / Л. Г. Чиговська // Прес-музей. Інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею. – 1995. – № 4-5. – С. 26-30.
31. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958. – 370 с.
32. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. – Львів, 1991. – 35 с.
33. Щур Ю. І. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955): монографія / Ю. І. Щур; Східноукр. дослідн. центр «Спадщина». – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 200 с.
34. Щур Ю. І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Ю. І. Щур; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

Віта Дмитренко
(м. Полтава)

СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ВЕРБУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ РЕЙХУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

У статті проаналізована історія створення вербувальних органів Рейху на окупованих територіях. Розглянута їхня структура та повноваження. Простежено зміни, яких зазнавали ці органи упродовж свого функціонування. Досліджено взаємини між військовою та цивільною адміністрацією у питаннях вербування східних робітників.

Ключові слова: вербувальні органи, окуповані території, східні робітники, Третій Рейх

The paper analyzed the history of the Recruitment of the Reich in the occupied territories. Their structure and authority considered. Tracked changes are subjected to these agencies for its operation. The relationship between the military and civil administration in matters of recruitment eastern workers investigated.

Keywords: recruiting agencies occupied territories, eastern workers, the Third Reich.

Із встановленням окупаційного режиму на завойованих територіях німецька влада вводила в дію інструкції та директиви щодо використання робочої сили з окупованих областей, у тому числі й з України. Однією з них була «Політика і управління людьми на Україні» (призначена тільки для службового використання). У ній обґрунтовано необхідність німецького управління та постійного нагляду за українськими робітниками з метою інтенсифікації їхньої праці. Це пояснювалося тим, що «... українець ухиляється від роботи. Робота для нього є незручністю, а не потребою» [13, арк. 14]. Тому в серпні 1941 р. керівник Міністерства окупованих територій Сходу А. Розенберг видав розпорядження «Про обов'язкову працю в окупованих східних областях» [8, с. 28-29], яке стосувалося переважної

більшості мешканців (за винятком євреїв) окупованих східних областей віком від 18 до 45 рр. Усіх безробітних зобов'язували зареєструватися на біржі праці для отримання роботи. За неявку карали відданням під суд, штрафами, арештами [7, с. 53] і навіть розстрілом [7, с. 39]. Ця директива започаткувала формування системи примусової праці на окупованих територіях.

На окупованих землях поступово створювали органи вербування робітників для Рейху. Вони поділялися на загальнонімецькі та місцеві (українська адміністрація) органи влади.

Питаннями зайнятості іноземців в економіці Німеччини займалися безпосередньо Рейхсміністерство праці й економіки (нім. Reichsarbeitsministerium), Рейхсміністерство озброєнь і боєприпасів (нім. Reichsministerium Bewaffnung und Munition), ділова група працевикористання відомства з чотирирічного плану (нім. Arbeitsgruppe des GBA bei der Vierjahresplanbehörde), численні німецькі об'єднання та господарські групи, а також окремі підприємства [3, с. 12]. Питаннями, що стосувалися умов перебування українців у Німеччині опікувалися також Робоча комісія з питань іноземців при РСГА (утворена 3 грудня 1941 р.), яка відала ідеологічною сферою життя іноземців, і Центр з планування (утворений 4 квітня 1942 р.), окреме управління якого займалося прийняттям заявок на робочу силу та розподілом її між галузями й регіонами [9, с. 162].

Згідно з директивою Г. Геринга, починаючи з 7 листопада 1941 р. організація праці робітників із СРСР була покладена на «ділову групу трудового використання». Її організаційним керівником Г. Геринг особисто призначив міністеральдиректора В. Мансфельда, котрий на початку 1942 р. став уповноваженим з використання робочої сили.

Після невдачі місії В. Мансфельда (він не виконав плани переміщення робочої сили зі Сходу до Німеччини) 21 березня 1942 р. декретом А. Гітлера створено «Імперське бюро з використання робочої сили» (нім. Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz (GBA) на чолі з Ф. Заукелем [2, с. 219]. Його призначили Генеральним уповноваженим з використання робочої сили з надзвичайними повноваженнями та з безпосереднім підпорядкуванням особисто фюреру. До обов'язків Ф. Заукеля входило регулювання умов праці й заробітної плати робітників, які працювали на території Третього Рейху. Відомство Генерального

уповноваженого з використання робочої сили визначалося як орган уповноваженого з чотирирічного плану [10, с. 194].

27 березня 1942 р. Г. Геринг видав розпорядження щодо повноважень Ф. Заукеля. Згідно з ним Генеральний уповноважений мав право давати розпорядження командуючим військам і керівникам цивільної адміністрації окупованих територій з усіх питань, пов'язаних з іноземною робочою силою. Ф. Заукель відразу ж приступив до їхньої реалізації. Так, уже 2 квітня 1942 р. він надіслав телеграму рейхскомісарові Е. Коху, в якій прохав його призупинити й обмежити лише завданнями, що мали безпосереднє воєнне значення, «власне використання робочої сили» [14, арк. 23]. Оскільки це суперечило інтересам військової влади на захоплених територіях, то вже 24 квітня 1942 р. розпорядженням Верховного головнокомандування Вермахту повноваження представників Генерального уповноваженого з використання робочої сили обмежували: вони повинні були здійснювати свою роботу через воєнно-економічні органи на місцях.

Проте уже наприкінці вересня 1942 р., як зазначає німецький історик Н. Мюллер, «... очевидно у результаті скарг Заукеля», А. Гітлер знову розширив його повноваження: Генеральний уповноважений міг тепер призначати центральних уповноважених, підконтрольних лише йому [6, с. 220-221].

Уже восени 1941 р. на території РКУ почали діяти так звані вербувальні комісії. Їх створювали при біржах праці, підпорядковуючи Ф. Заукелю. Вербувальні комісії формували лише з німців. До них входили представники вермахту, Міністерства праці й гестапо [9, с. 230]. Інколи до складу комісій включали ще й представників «замовників», які шукали необхідних спеціалістів. Вербувальні комісії повинні були тісно співпрацювати з місцевими службовцями, котрі відповідали за успішне рекрутування, а також з міністерством із питань східних регіонів та штабом із питань економіки [12, арк. 2]. Спочатку вербувальні комісії набирали лише кваліфікованих робітників для роботи на шахтах і заводах Рурського басейну, а пізніше і в інші галузі господарства. Комісії організовували також приймальні табори, у яких проходив медичний огляд [13, арк. 19].

У кожному обласному, районному центрі та в містах створювали вже згадані «арбайтсамти», які обліковували

працездатне населення, боролися з безробіттям, організовували робочі місця. До осені 1942 р. в Україні відкрили 110 бірж праці [15, с. 65].

Біржі праці регулярно через окупаційну пресу публікували оголошення, що запрошували безробітних добровільно з'явитися на біржу праці, де «... щодня можна дістати роботу за зарплату» [11, с. 2]. Особливо на біржі праці зобов'язували реєструватися фахівців – слюсарів, водопровідників, електромонтерів, шклярів, пічників, бляхарів та мулярів [4, с. 4].

Незабаром біржі праці розпочали кампанію примусової реєстрації безробітних. Ці ж установи відповідали й за відправку робітників до Німеччини з РКУ. Біржі праці не мали власних виконавчих органів. Їм допомагали охоронні підрозділи та служба порядку, тобто місцева допоміжна поліція.

Відповідальність за вербування українських робітників лежала на місцевих адміністративних органах – комісаріатах, комендатурах, міських і районних управах, які організовували депортацію цивільного населення за допомогою поліції, жандармерії тощо і складалися переважно з місцевих жителів [2, с. 220]. Німецька окупаційна влада визначала кількість, а районні, міські та сільські старости формували списки завербованих. Терміни вербування й кількість робочої сили просто повідомляли «зверху». Старости також повинні були вести облік тих, хто відмовлявся від роботи. Вони ж відповідали за доставку завербованих до збірних пунктів.

Українська допоміжна поліція також була одним із органів вербування. Спочатку органи місцевої поліції контролювали виконання трудової повинності, а з серпня 1942 р. – допомагали при депортаціях (супроводжували людей до збірних пунктів, брали участь у «виловлюванні» ухильників від трудової повинності тощо) [1, с. 152]. Українська допоміжна адміністрація ще й укладала списки і видавала допомогу родинам оstarбайтерів.

До процесів вербування населення долучилися й військові органи, про що свідчить спеціальний наказ Головного командування сухопутних військ від 10 березня 1942 р. [6, с. 224], а 25 квітня 1942 р. останнім було роз'яснено, що «з боку усіх воєнних інстанцій повинна надаватися усяка підтримка комісіям з мобілізації, а також організаціям, які керують використанням робочої сили і перебувають у віданні Генерального уповноваженого з використання робочої сили» [5, с. 160].

Таким чином, система органів вербування робочої сили формувалася поступово, була доволі складною й громіздкою. Іноді в ній перетиналися інтереси двох сторін – бюро Ф. Заукеля, який намагався одноособово вирішувати питання, пов'язані з використанням робочої сили в Третньому Рейху, й домагався виконання поставлених ним завдань, та військової адміністрацією, що прагнула повноцінно використовувати наявні місцеві трудові ресурси для виконання поставлених перед нею задач. Згадана система не мала чіткої структури, оскільки включала велику кількість різних органів влади, незважаючи на спеціально створений для цих цілей інститут – Імперське бюро з використання робочої сили. Проте, всупереч складності апарату, означена структура органів вербування робочої сили була ефективною в умовах окупації і в цілому виправдала себе.

Джерела та література:

1. Айкель М. «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей у 1941-1944 рр. / М. Айкель // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139-160.
2. Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944-1953 гг.) / А. Ф. Бичехвост. – Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. – 534 с.
3. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 304 с.; іл.
4. Голос Полтавщини (м. Полтава). – 1941. – 2 листопада.
5. Липский В. «Люби меня при всякой доле»: [Документальная повесть] / Владимир Липский, Богдан Чалый. – Минск: Беларусь, 1989. – 221 с.
6. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко / Под ред. А. Юденкова. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.
7. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – 80 с.
8. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1963. – 488 с.
9. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на

- Родине / П. М. Полян. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 896 с.
10. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. и с предисл. П. А. Жилина. – М.: Воениздат, 1987. – 302 с.
 11. Українське слово (м. Київ). – 1941. – 8 жовтня.
 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ Ф. Р-3206, оп. 2, спр. 6. Наказ рейхскомісара України про святкування 1 травня на Україні. повідомлення про напад на німців партизанського загону в районі Кобрин. Телеграми уповноважених по вербуванню робочої сили в Німеччину, про транспортування людей з України і Білорусії, 2-27 квітня 1942 р. 64 арк.
 13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ) (далі ЦДАГО України). Ф. Р-166, оп. 3, спр. 147. Інструкції бывших немецких властей по обложению налогами населения, использования рабочей силы оккупированных областей Украины, 1941-1943 гг. – 77 арк.
 14. ЦДАГО України. Ф. Р-1, оп. 70., спр. 22. Справки, акти та інші матеріали про звірства німецько-фашистських загарбників в Україні, 19 липня 1942 р. – 16 вересня 1943 р. – 86 арк.
 15. Möller N. (Hrsg). Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941-1944). – Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1991. – 660 s.

УДК 94:277.4(477) «1941/1944»

Оксана Висовень

(м. Переяслав-Хмельницький)

**СТАНОВИЩЕ ВІРНИХ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ
ХРИСТІЯН-БАПТИСТСЬКОЇ ЦЕРКВИ
В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ
В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ 1941-1944 рр.**

Стаття присвячена становищу вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-1944 рр. Доведено, що головною причиною послаблення у релігійних питаннях з боку

радянських органів влади стала необхідність мобілізації всіх сил та засобів (у тому числі і духовно-релігійних) задля перемоги в затяжній і кровопролитній війні проти німецького окупаційного режиму. Проте, коли окуповані території було звільнено тоталітарний режим знову розпочав репресії щодо вірних ЄХБ. Найактивніших та найстійкіших членів ЄХБ було заарештовано або розстріляно, інших попри їхні пацифістські переконання відправлено на передову, а у кращому випадку на роботу в медчастини.

Ключові слова: Євангельські християни баптисти, нацистський окупаційний режим, тоталітарна система, патріотичні почуття.

The article is devoted position of faithful the Evangelic khristiyan-baptistskoy church in the period of the nazi of occupation mode in Ukrainian earth 1941-1944s. It is well-proven by us, that main reason of poslablennya in religious questions from the side of soviet organs of power was become by the necessity of mobilization of all forces and facilities (including spiritually religious) for the sake of victory in the protracted and sanguinary war against the German of occupation mode. However, when the occupied territories were exempt the totalitarian mode again began repressions in relation to faithful EKB. More active members of EKB were arrested or shot up, other without regard to their pacifist persuasions are sent on front-rank, and in the best case on work in medchastini.

Keywords: *Evangelic christians-baptists, nacistskiy of occupation mode, totalitarian system, patriotic senses.*

Становище вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-1944 рр. є важливою та актуальною проблемою сучасної української історичної науки. Зазначимо, що в радянський період її головним чином вивчали з позицій антирелігійних та гостро критичних. Це робилося з метою атеїстичного виховання молоді та показу шкідливості альтернативних віровчень науковому комунізму. Тому такі праці мали бути переконливі, до них залучалася церковна періодика та низка документів архівів [6; 5; 7]. Важливим напрямком радянської історіографії стало те, що окремі автори спеціально досліджували історію баптизму

та євангельського християнства (В. Подоляк, Ю. Поліщук, Л. Митрохін) та окреслювали український вимір аналізованих процесів. Окрему увагу заслуговує лише публікація унікальної праці з історії євангельського руху в СРСР [3], вихід якої став можливим лише в період кризи радянської політичної системи. Отже, радянська історіографія накопичила значний, хоча і суто фрагментарний матеріал про становище Євангельської християн-баптистської церкви XX ст. Водночас науковий аналіз цієї проблеми був неможливим у межах існуючої політичної системи. У роки української незалежності дослідники використовують нові наукові підходи щодо вивчення становища вірних ЄХБ у XX ст. Новим етапом у вивченні історії протестантизму здійснили В. Любащенко [4], Ю. Решетніков, С. Санніков [9]. Велику роль у поглибленому вивченні окремих аспектів цієї теми відіграли представники церкви ЄХБ [1; 2]. Важливою подією в цій галузі стала монографія С. Савинського з історії євангельсько-баптистського руху та низки інших авторів [11; 12; 14; 8].

Таким чином, не дивлячись на відсутність комплексних наукових праць з історії становища вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-1944 рр. попередніми дослідниками було зібрано надійний теоретичний фундамент для вивчення цієї проблеми.

У зв'язку цим, мета наукової статті полягає в аналізі спеціальної літератури, що дає змогу комплексно дослідити становище вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-1944 рр. Відповідно до мети визначено такі завдання: оприлюднення маловідомих фактів про причини змін у ставленні до вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-1944 рр. з боку радянських органів влади; показати, яким було відношення нацистів до вірних ЄХБЦ в період їхньої окупації України.

Об'єктом дослідження є становище вірних євангельської та баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-1944 рр. Предметом є факти та події, які показують зміни у становищі вірних ЄХБ в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941-

1944 рр. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1941-1944 рр., коли українські землі знаходилися під владою німецького нацистського режиму. Географічні межі статті пов'язані з територією УРСР, яка на той час була у складі СРСР. Дослідження виконано з дотриманням принципу історизму, який є надзвичайно важливим для показу суспільно-політичної ситуації в період німецько-нацистської окупації, та зміни у ставленні карально-репресивних органів правлячих режимів до вірних ЄХБ в період 1941-1944 рр. Також у дослідженні були застосовані порівняльно-історичний, структурно-системний методи тощо.

Отже, в 1930-х рр. узурпувавши владу в СРСР Й. Сталін почав мріяти про світове панування, тому разом з іншим претендентом на гегемонію – Адольфом Гітлером в 1939 році розв'язав Другу світову війну. Спочатку була знищена Польська держава, а землі Західної України і Західної Білорусі приєдналися до СРСР, через деякий час така ж участь чекала і на країни Прибалтики й Бессарабію (Північну Буковину) тощо. Але згодом А. Гітлер випередив Й. Сталіна і наніс йому випереджувальний удар, який мало не став для останнього смертельним. Так, розпочалася німецько-радянська війна 1941-1945 рр., яка за свідчення вченого О. Субтельного призвела до загибелі щонайменше 5,3 млн. чоловік, або один із кожних шести мешканців України загинув у цій бойні, 2,3 млн. українців було вивезено для примусової праці до Німеччини, цілком чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл у наслідок чого безпритульними лишилися близько 10 млн. чоловік [13, с. 590].

Негаразди воєнного лихоліття сприяли пробудженню і відновленню в людей релігійних почуттів та віри в Бога. Першими це намагалися використати на свою користь нацисти, які не забороняли відновленню релігійного життя на окупованих ними територіях. Потім на це звернули увагу і комуністи, зрозумівши, що необхідно мобілізувати всі сили, засоби (у тому числі і духовно-релігійні) задля перемоги в цій затяжній і кровопролитній війні. Щоб показати свою «турботу» за віруючих в тому ж 1941 року був закритий Союз войовничих безбожників і його журнал «Безбожник». Також влада тимчасово припинила переслідування віруючих протестантських громад, яких за окремими даними, на той час було арештовано починаючи з

1929 року приблизно 25 тисяч, це передусім були українці, білоруси та росіяни [2, с. 113]. У свою чергу Євангельські віруючі не залишилися в стороні від всенародного лиха. Так, у травні 1942 р. лідери євангельсько-баптистського руху, яких тоталітарна система ще не встигла знищити, звернулись до віруючих з патріотичною відозвою [10, с. 348]. У цьому листі містився погляд на війну віруючих цих конфесій: «Небезпека для Євангелія велика. Дорогому для всіх християн імені Христа Німеччина бажає протиставити ім'я кривавого фюрера. Хай кожен брат і кожна сестра виконає свій борг перед Богом і перед Батьківщиною. Будемо ми, віруючі, кращими воїнами на фронті і кращими працівниками в тилу! Улюблена Батьківщина повинна залишитися вільною» [9, с. 97].

На піднесеному патріотизмі протестантів влада вирішила здійснити свої вузько визначені наміри. З одного боку, націлити віруючих на перемогу над окупантами, з іншого їм потрібні були контрольовані християни. Адже тоталітарна система неможлива без тотального контролю над своїми членами, тому, що без нього вона ніщо, вона – фікція. Саме тому й створювалися колгоспи, радгоспи, творчі спілки (письменників, композиторів, художників, архітекторів тощо) та інші об'єднання з метою постійного стеження, відстеження і на придушення вільнодумства й інакомислення. Зрозумівши, що релігію як духовну альтернативу комуно-більшовицькій ідеології не викоринити, комуністи вирішили підпорядкувати під себе процес релігійно-духовного відродження, і очолити його. Співробітники ідеологічних і каральних органів розпочали свої вояжі по таборам де перебували репресовані служителі євангельських християн-баптистів. Після довготривалих розмов деякі з них давали підписку про згоду на об'єднання протестантських релігійних організацій за умови співробітництва з партійними, радянськими і каральними органами комуністичного режиму. Задля цього була створена в травні 1942 року в Москві Тимчасова рада євангельських християн і баптистів. В її склад увійшло чотири представники від кожного союзу: від баптистів – М. І. Голяєв, Н. А. Льовінданто, П. І. Малін, Ф. Г. Патковський; від євангельських християн – М. А. Орлов, Я. І. Жидков, А. В. Карев, А. Л. Андреев. І. А. Голяєв входив до складу цього органу на початку його роботи, але незабаром, в тому ж 1942 року, помер [9, с. 98]. Зрештою восени 1944 р.

лідери євангельських християн і баптистів провели нараду, на якій було прийнято рішення про об'єднання двох протестантських церков в єдиний союз євангельських християн-баптистів, а у 1945 р. до нього були приєднані християни віри євангельської (п'ятидесятники). Найвищим органом якого стала Всесоюзна Рада Євангельських Християн-Баптистів (ВРЄХБ) [1, с. 10-11]. Пізніше Г. К. Крючков (один з чільних лідерів оновленого протестантського руху) так прокоментував ці події: «Якщо би братство в той час могло зрозуміти, що відбувається, воно молило би про захист і не допустило би такої підміни. Але народ Божий, не розуміючи цього, зі слезами радості дякував Богу за свободу зібрань, не відаючи, що це була не перемога братства, а перемога над братством. Отже, ми бачимо, що ВРЄХБ, як союз, не має божественного походження. Ідея його організації була замислена у кабінетах органів, які вели боротьбу з церквою, а її втілення в життя розпочалося ще в таборах військового часу» [1, с. 11].

Водночас на окупованій території об'єднання баптистів та євангельських християн проходило стихійно, незалежно від керівництва. Це сприяло різкому збільшенню кількості віруючих та новоутворених громад. Переважно громади збільшувалися за рахунок віруючих, репресованих в тридцяті роки, які тепер повернулися до Церкви, також масово зверталися до Бога і невіруючі налякані жорстокістю світової війни. Як уже зазначалося, сприяла цьому і окупаційна нацистська влада, яка намагалася проводити щодо протестантів досить лояльну політику. Поширеними стали випадки, коли нацисти надавали віруючим кращі будинки для проведення постійних богослужінь. Зокрема, «у Дніпропетровську об'єднаній громаді віруючих, яка налічувала понад вісімсот чоловік, був наданий Будинок культури, що знаходився в центрі міста. Ці процеси логічно вели і до організаційного об'єднання союзів. Задля цього наприкінці 1942 року відбувся з'їзд в Дніпропетровську. На нього з'їхалися представники громад баптистів та євангельських християн з усієї України. За даними делегатів на той час в Східній Україні налічується 713 баптистських громад, які налічують 32 тисячі членів. На цьому з'їзді було утворено Дніпропетровське Всеукраїнське об'єднання євангельських християн-баптистів. Рада об'єднання знаходився в Дніпропетровську. Головою цього об'єднання був обраний Данило Данилович Шаповалов (1909-

1980), в останні роки свого життя до 1978 року здійснював служіння старшого пресвітера по Харківській області і помер в 1980 році при загадкових обставинах. Секретарем об'єднання був обраний Олексій Гнатович Бордовський. Об'єднання почало видавати журнал «Молодий виноградник». Він виходив у рукописному вигляді. Його друк планувалося налагодити в Новомосковську (Дніпропетровська область), але в зв'язку з наближенням фронту це не було здійснено. Також в Новомосковської друкарні були надруковані пісенники, однак вони не були переплетені. Щоб врятувати тираж, віруючі забрали його навіть в не переплетеному вигляді. У 1943 році відкрилися курси регентів. Наступний з'їзд в 1943 році у зв'язку з наближенням фронту і поголовної евакуацією населення не було можливості провести в Дніпропетровську, тому він відбувся у Кіровограді» [9, с. 98-99].

Повернення радянської влади принесло з собою масові арешти серед віруючих і мобілізацію в Червону Армію. З цього приводу вдалою виглядає теза з праці Ю. Решетнікова: «Прийшли німці, дали свободу, прийшли наші, молитовні будинки закрили, братів заарештували», – цю фразу можна часто почути від віруючих старшого покоління [9, с. 99]. Оскільки деякі віруючі дотримувалися послідовних пацифістських переконань, нерідкими були позбавлення їх волі або навіть розстріли за відмову служити в Червоній Армії. Багато віруючих, не відмовляючись служити в армії, заявляли про свої релігійні переконання і відмовлялися від зброї. Хоча зазвичай це закінчувалося спрямуванням їх до складу медчастин, частин зв'язку, служб тилу. Проте були й віруючі, які проходили службу безпосередньо в діючій армії, і бачили свій обов'язок у звільненні своєї Батьківщини від німецьких окупантів.

Водночас після остаточної перемоги над нацистською Німеччиною багато віруючих ЄХБ на місцях були в ейфорії і мали надію на переродження радянської влади, хоча б у питаннях свободи совісті. Але й тут прийшло розчарування, ось що згадує про цей період церковного життя відомий релігійний дисидент Г. Вінс: «через кілька місяців після реєстрації влада викликали на бесіду керівних братів і зажадали припинити молитви за в'язнів, не згадувати про них у проповідях, а також припинити біблійні молодіжні зібрання. Представники від влади прямо сказали: – У в'язницях сидять вороги народу, вороги радянської

влади! Хтось із братів боязко заперечив: – Але у в'язницях сидять і наші брати-віруючі! Вони не політичні, а сидять за віру в Бога, і ми повинні про них молитися! Тоді уповноважений з релігійних культів заявив: - За подібні антирадянські розмови про ваших братів-в'язнів ми маємо право сьогодні ж відібрати у вас молитовний будинок і реєстрацію! Брати замовкли, а уповноважений продовжував давати вказівки: припинити поїздки проповідників церкви по селах, не організовувати нових церков. «Ви що, місіонерською діяльністю зайнялись? Нові церкви вирішили створювати?! Це заборонено! Перестаньте молодь залучати в ваші ряди! Молодь – наша, радянська!» Незабаром через рік в церкві була заборонена християнська робота серед молоді, включаючи і розбір Біблії, майже припинилися поїздки проповідників по селах» [2, с. 139-140]. Це спонукало багатьох вірних ЄХБЦ у післявоєнний період працювати в підпіллі та продовжувати свою релігійну діяльність нелегально.

Таким чином, негаразди воєнного лихоліття сприяли пробудженню і відновленню в людей релігійних почуттів та віри в Бога. Першими це намагалися використати на свою користь нацисти, які лояльно ставилися до відновлення релігійного життя на окупованих ними територіях. Потім на це звернули увагу і комуністи, зрозумівши, що необхідно мобілізувати всі сили, засоби (у тому числі і духовно-релігійні) задля перемоги в кровопролитній війні. Задля цього співробітники ідеологічних і каральних органів розпочали свої поїздки по таборам де перебували репресовані служителі євангельських християн-баптистів щоби спонукати їх на об'єднання протестантських релігійних організацій за умови співробітництва з каральними органами комуністичного режиму. Проте з відновленнями радянської влади на окупованих територіях становище вірних Євангельської християн-баптистської церкви різко погіршилося. Практично все керівництво Всеукраїнського об'єднання було заарештовано. Арештам підлягали і рядові члени євангельсько-баптистських громад. Зрештою віруючим як і іншим громадянам України стало зрозуміло, що перемога СРСР у війні не принесла бажаної свободи, оскільки сутність тоталітарної системи залишилася незмінною, і тому найстійкіші вірні ЄХБ готувалися до нового протистояння з комуно-більшовистською ідеологією, продовжуючи відстоювати головні постулати своєї конфесії.

Джерела та література:

1. 20 лет по пути возрождения. Слово на юбилей председателя Совета Церквей ЕХБ Г.К. Крючкова // По пути возрождения. – М., 1989. – С. 10-11.
2. Винс Г. П. Тропою верности / Г. П. Винс. – 2 изд., перераб и доп. – СПб.: Библия для всех, 1997. – 308 с.
3. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М : Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 623 с.
4. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні / В. І. Любашенко. – К. : Поліс, 1996. – 350 с.
5. Калиничева З. В. Социальная сущность баптизма. 1917-1929 гг. / Зоя Васильевна Калиничева. – Л. : Наука, 1972. – 140 с.
6. Клибанов А. И. Религиозное сектантство и современность: социологические и исторические очерки / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1969. – 272 с.
7. Лялина Г. С. Баптизм: иллюзии и реальность / Галина Сергеевна Лялина. – М. : Политиздат, 1977. – 175 с.
8. Парасей А. Ф. «Бедная, бросаемая бурей...» : исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви АСД в Украине / А. Ф. Парасей, М. А. Жукалюк. – К. : Джерело життя, 1997. – 340 с.
9. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса : Богомыслие, 2000. – 246 с.
10. Руденко А.А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка СРСР / А. А. Руденко // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 340-360.
11. Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917-1967) / С. Н. Савинский. – СПб. : Библия для всех, 2001. – Ч. II. – 422 с.
12. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. – Одесса : Богомыслие, 1995. – 128 с.
13. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. / О. Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 1993. – 720 с.
14. Франчук В. И. Просила Россия дождя у Господа / В. И. Франчук. – Мариуполь : Предприятие «Газета «Приазовский рабочий», 1999. – 295 с.

Оксана Докаш
(м. Чернівці)

**ФОРМУВАННЯ КОМАНДИРАМИ ТА
ПОЛІТПРАЦІВНИКАМИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
ТИМЧАСОВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ
ТАКТИКИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Розкриваються ідеологічно-пропагандистські передумови підготовки вступу Червоної армії в південно-східні воєводства Другої Речі Посполитої 17 вересня 1939 р. та інституційно-процедурні механізми формування й функціонування під контролем армійських офіцерів та політпрацівників тимчасових органів влади та управління Західної України, які повинні були підготувати й очолити процес включення краю до складу СРСР.

Ключові слова: Друга світова війна, Західна Україна, Червона армія, тимчасові органи влади та управління.

In the article the author tries to reveal the ideological advocacy training prerequisites joining the Red Army in the south-eastern province of the Second Commonwealth September 17, 1939 and analyzes the institutional and procedural mechanisms of formation and functioning under the control of army officers and political workers temporal government and management bodies of Western Ukraine, which had to prepare and lead the process of incorporating the edge of the USSR.

Keywords: World War II, Western Ukraine, the Red Army, temporary government and management bodies.

Вступаючи на західноукраїнські землі, що були насильно включені до складу відновленої Польської держави та зазнавали чи не тотальної дискримінації як її відсталі «південно-східні креси», радянська влада розраховувала на підняття тут збройного повстання. Так, у листівці-відозві командувача Українського фронту С. Тимошенка від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з

літаків, йшлося: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів» [8, с. 31-32].

Згодом у радянській історіографії метою визвольного походу Червоної Армії проголошувався захист трудящих Західної України від фашистського поневолення і створення умов для здійснення корінних революційних перетворень [9, с. 30] .

Щоб розвантажити, потік військовополонених і посилити моральний розлад польських частин, 23 вересня нарком К. Ворошилов надіслав наказ командуванню Українським фронтом відпускати по домівках військовополонених селян-українців, мобілізованих на території Західної України, а вояків-чехів звільняти, взявши розписку про те, що вони не воюватимуть проти СРСР [14].

Радянська партійна пропаганда, так би мовити, гарячими слідами, прагнула переконати громадян СРСР в тому, що червоні війська під час виконання визвольної місії продемонстрували чудову згуртованість, дисциплінованість, високу свідомість, викликаючи захоплення всіх трудящих звільнених земель: «Навіть жодного яблука не зірвали, – говорили мешканці Західної Білорусі та Західної України, захоплено зустрічаючи своїх визволителів» [1, с. 27] .

У багатьох галицьких та волинських містах і селах із наближенням Червоної армії були зведені тріумфальні арки, прикрашені квітами і синьо-жовтими прапорами, але, наприклад, «коли перші советські солдати ввійшли до Нараєва, ситуація пояснилася. Український прапор було здерто і замінено на червоний прапор» [12, с. 154].

Основна ж частина населення Західної України зайняла переважно очікувальну позицію, що пояснювалося не лише впливом радянської пропаганди, а й соціально-економічними та суспільно-політичними умовами існування за попереднього режиму. Значна частина легальних політичних партій та організацій сподівалася на мирне співіснування з новою владою.

Підтримали радянську владу насамперед члени КПЗУ, що вийшли із підпілля. Оскільки серед них, а також серед чиновників, прибулих зі східних областей, було багато євреїв, то серед західних українців, як і серед поляків, почали зростати антисемітські настрої. Однак незабаром у радянському режимі розчарувалося й багато місцевих комуністів, особливо після масових арештів за

підозрою у троцькізмі та іншій «контрреволюційній діяльності» [15].

Ще напередодні приходу радянських військ колишні члени КПЗУ в містах і селах Галичини та Волині почали створювати революційні комітети. Вчорашні політичні-в'язні комуністи – закликали до активних збройних дій проти польською війська та жандармерії. Так, Золочівський ревком на Львівщині очолив відомий письменник - комуніст С. Тудор [13, с. 186-187].

У Луцьку, Любомлі, Ковелі та інших населених пунктах ревкоми почали створювати загони червоної гвардії [8, с. 35]. Проте такої «самодіяльності» з боку найбільш налаштованих прорадянських сил західноукраїнського регіону, які рік перед тим залишилися без розпущеної Комінтерном Комуністичної партії Західної України як складової Комуністичної партії Польщі, нова влада не могла дозволити, оскільки завдання формування апарату нових органів влади та управління покладалось на політичні органи Червоної армії.

На тлі розгортання репресивно-каральної практики органів НКВС роль політорганів Червоної армії в організації тимчасових органів влади та управління не мала такого виразного щодо місцевого населення конфронтаційного характеру, зокрема через агітаційно-пропагандистські, нерідко «українізаторські» заходи вони «допомагали» в їх формуванні на рівні міс, містечок та сіл. Наприклад, 34-ї кавалерійській дивізії було доручено «допомогти в створенні місцевого управління» в м. Теревовлі, Рогатині, Ходорові, Бірчі та селянських комітетів в 55 селах [7, с. 26].

Упродовж перехідного періоду владу на місцях повинні були здійснювати тимчасові органи, створення яких ініціювалося у зверненні від 29 вересня 1939 р. командувача Українського фронту маршала С. Тимошенка – обласні (воєводські), міські, повітові тимчасові управління та селянські комітети. 3 жовтня 1939 р. в колишніх південно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої було утворено обласні тимчасові управління: Львівське, Станіславське, Тернопільське і Луцьке. З організацією обласних тимчасових управлінь в колишніх воєводствах тимчасові органи народної влади Західної України набули такої будови: обласні тимчасові управління в межах колишніх воєводств; тимчасові управління міст і повітів; повітові і волосні з'їзди селянських

комітетів, що скликалися за рішеннями тимчасових управлінь; селянські комітети волостей; селянські комітети сіл [2, с. 63]. Якщо останні складали переважно із місцевих селян-бідняків, то вищі щаблі тимчасового управління очолювали надіслані зі Сходу партійні, комсомольські та радянські керівники. Так, Військова рада Українського фронту 3 жовтня затвердила Луцьке обласне тимчасове управління на чолі з одним із секретарів Київського обкому КП(б) У В. Бегмою [8, с. 37-38].

Починаючи з кінця вересня 1939 р. в усіх містах Західної України створювалась озброєна робітнича гвардія з підпорядкуванням тимчасовим управлінням, а селами – озброєні селянські дружини, які підпорядковувались відповідним селянським комітетам, при цьому перша одночасно виконувала функції судів, виявляла і вилучала зброю, виловлювала офіцерів польської армії, колишніх поліцаїв, осадників та інших ворогів нового порядку [3, с. 106-107].

Поряд із виконання цих основних функцій, «повітові Тимчасові Управління, а особливо Селянські Комітети повинні рішуче покращити своє керівництво клубами та хатами-читальнями і допомагати селянам ліквідовувати політичну і культурну відсталість» [10, с. 1]. 3 15 листопада 1939 р. відділ агітації та пропаганди при Львівському обласному Тимчасовому Управлінні почав організувати семінари для агітаторів міста і села без відриву від виробництва, якими мало бути охоплено 1,5 тис. агітаторів за радянський суспільний лад у місті Львові та 10,5 тис. в повітах та селах Львівщини [5, с. 1].

Тимчасові управління однозначно мали декоративний характер, оскільки за спиною діяли військові політоргани. Саме вони й організовували скликання Народних Зборів [16, с. 22-23]. Хоча з ініціативою про скликання Українських Народних Зборів та організацію Комітету для їхнього проведення до інших тимчасових органів влади звернулося Львівське тимчасове управління [4, с. 1], але затверджений він був постановою Військової ради Українського фронту для проведення вже Народних Зборів Західної України. Уже 7 жовтня було опубліковане «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України» [8, с. 39]. Промовистим є той факт, що попри існування Комітету з підготовки до Народних Зборів, рішення про визначення дня голосування 22 жовтня 1939 р.

та скликання самих Зборів 26 жовтня того самого року було ухвалене Військовою радою Українського фронту [11, с. 3].

Проте тимчасові органи влади та управління, фактично сформовані політорганами Червоної армії та переважно укомплектовані прибулими партійними цивільними та військовими працівниками, не могли вирішувати питання державного устрою та суспільного ладу краю. Тому, ще не встановивши повного контролю над Західною Україною, радянське керівництво приступило до юридичного оформлення її нового статусу. Детально розроблений план дій в цьому напрямі був затверджений 27 вересня 1939 р. у Москві на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Й. Сталіна. Цей план передбачав скликання 26 жовтня того ж року у Львові Народних Зборів Західної України, які повинні були вирішити питання про входження Західної України в СРСР, про спрямування нової влади, про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію поміщицьких земель [6].

Таким чином, в реалізації стратегічних планів сталінського тоталітаризму з розширення сфери впливу в розпал Другої світової війни вагому роль відігравало завдання якнайшвидшого опанування територією Західної України за підтримки чисельної лояльної більшості серед домінуючого українського населення та формування під контролем своїх військових командирів та партійних працівників тимчасових органів влади й управління на місцях, які мали організаційно забезпечити інкорпорацію краю до загальносоюзного політико-правового простору.

Джерела та література:

1. Алексеев П. Партийно-политическая работа на фронте / П. Алексеев // Партийное строительство. – 1939. – № 19 (октябрь). – С. 27-31.
2. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України Українською РСР [Текст] / Б. М. Бабій. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – 195 с.
3. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР в довоєнний період [Текст] / В. Л. Варецький. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – 298 с.
4. Відозва // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 9 (4 жовтня). – С. 1.
5. Дніпровий А. Семінар для агітаторів / А. Дніпровий // Вільна Україна. Орган Тимчасового Управління м. Львова. – 1939. – № 42 (12 кистопада). – С. 1.

6. Когут І. Організація публічного простору врядування у Львові в радянську добу [Електронний ресурс] / І. Когут. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008_2/fail/Kogut.pdf.
7. Крушельницький А. В. Воссоєдинение Западной Украины с Советской Украиной: Сентябрь-ноябрь 1939 г. / А. В. Крушельницький, И. М. Нечаев // Советские архивы. – 1979. – № 3. – С. 23-28.
8. Кучерепа М. М. Волинь: 1939-1941 рр. [Текст] / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
9. Нариси історії Львівської обласної партійної організації [Текст] / Авт. кол. : Д. А. Яремчук та ін. – Львів: Каменяр, 1980. – 386 с.
10. Повсякденно керувати культурно-масовою роботою на селі // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. – 1939. – № 64 (10 грудня). – С. 1.
11. Про день виборів // Вільна Україна. Орган Політичного Управління Українського Фронту. – Львів, 1939. – № 12 (6 жовтня). – С. 3.
12. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах [Текст] / Ш. Редліх / Переклад з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 325 с.
13. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20-50-ті роки ХХ ст. [Текст] / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко; Національна академія наук України, Інститут історії України, Інститут української археографії. – К. : Наукова думка, 1994. – 349 с.
14. Сорока Ю. Західноукраїнські землі на початковому етапі Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням / Ю. Сорока // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 34. – С. 4-8.
15. Сорока Ю. Населення Західної України у 1939-1941 рр.: депортації, заслання, вислання [Електронний ресурс] / Ю. Сорока. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.Image_file_name=PDF/eine_2002_12_6.pdf
16. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. ХХ ст.) : моногр. [Текст] / Б. О. Ярош. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1999. – 194 с.

Олена Скларова
(м. Київ)

**ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНО-
НЕЗАЛЕЖНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ПІВНІЧНО-
СХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1941–1945 РР.)
ЗА СТВОРЕННЯ САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ.**

У статті висвітлюються питання маловідомих широкому загалу сторінок боротьби українських патріотів за незалежність України в Сумській та Чернігівській областях УРСР (1941–1945 рр.). Увага акцентується на регіональній специфіці цієї боротьби та її формах.

Ключові слова: визвольна боротьба, українська держава, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія.

This article highlights the issues of little-known pages of Ukrainian patriots' struggle for independence of Ukraine in Sumy and Chernihiv regions of USSR (1941–1945). The focus is on regional specifics of this struggle and its forms.

Keywords: Liberation struggle, ukrainian state, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army.

Ситуація в сучасній Україні доводить необхідність духовної консолідації суспільства, посилення соборницької ідеології. Подолання антиукраїнських стереотипів, які десятиліттями нав'язувались суспільству, особливо тих, що стосуються протиставлення «Схід-Захід», зближення, єднання українців є однією з передумов збереження та зміцнення державності. Завдання науковців – не протиставлення окремих регіонів нашої країни, а дослідження особливостей, відмінностей їх суспільно-політичного, культурного, духовного розвитку.

В силу багатьох причин проблема національно-визвольних рухів, і зокрема під час Другої світової війни, виходила за площину суто наукових пошуків. Надто суперечливими, а часто й трагічними, і не лише для українців, були ці події. Особливо це

стосується ОУН та УПА, які відіграли вагомий роль в організації спротиву як німецьким, так і радянським військам, але в історіографії оцінювались по-різному. Довгий час предметом наукових зацікавлень в цих дослідженнях були західні області України. Боротьба в східних та північних областях досліджувалась частково та епізодично.

Історіографічна база з дослідження національно-визвольних рухів часу Другої світової війни є дуже обширною. За кордоном та за часи незалежності в Україні було видано ряд збірників архівних матеріалів, документів, спогадів, що містили дані і про північні області України [14; 13; 3]. Окремі збірки присвячені регіонам або областям нашої держави. Особливо відмітимо збірку документальних матеріалів Г. Івануценка, де зібрані документи радянських органів влади, що є цінним, а в деяких випадках і єдиним джерелом для вивчення діяльності учасників національно-визвольних змагань окремо взятого регіону [7; 8]. Що стосується досліджуваної автором проблеми, то вона висвітлена як в узагальнюючих працях щодо національного спротиву в 1941-1945 рр. авторів А. Русначенка, І. Патриляка, А. Кентія, тощо, так і регіональними дослідженнями [11; 9; 10; 5]. Питанням діяльності ОУН та УПА на Чернігівщині присвячено ряд досліджень С. Бутка, Т. Демченка, на Сумщині – Т. Івануценка [1; 2; 4].

Запропоноване дослідження стосується в основному діяльності ОУН (б) та УПА, діяльність ОУН (м) в досліджуваному регіоні була менш помітною.

Зазначимо, що одним з найважливіших стратегічних завдань визначених в програмових документах ОУН (б), яке лишалося незмінним, була боротьба за єдину самостійну соборну українську державу. На думку дослідника В. Сергійчука, ще задовго до початку війни ОУН планувала діяльність і на тій частині території України, що входила до складу СРСР, «особливо ретельно її плануючи на Наддніпрянщині» [14, с. 7]. Для цього організовувались похідні групи. Так, за інформацією про розподіл учасників Північної похідної групи ОУН в липні 1941 року 6 осіб направлялося в Чернігів, 2 – в Суми [8, с. 26].

Ось як оцінює тактику використання похідних груп ОУН в центральних і східних землях американський професор Джон Армстронг «Український націоналізм був єдиним

антикомуністичним рухом, який міг вести широку пропаганду в Східній Україні під німецькою окупацією... він був досить гнучким, щоб пристосувати свою програму до соціальних вимог, які вкоренилися в східноукраїнському населенні внаслідок советського досвіду... кадри, що її могли передавати, були наполовину зформовані, але основна маса залишалася незацікавленою» [14, с. 12]. Нерозуміння та несприйняття населенням східних областей ідеології інтегрального націоналізму у 1941-1942 рр. стало одним з чинників у перегляді окремих ідейних положень та демократизації політичної програми ОУН у 1943 році.

У Галичині проводились акції для допомоги похідним групам на Східноукраїнських землях. Є відомості про те, що в Чортківській окрузі ОУН створювались «Національні українські комітети помочі для східної акції». Вербувались люди для діяльності на сході, збирались прапори, книжки, продукти тощо [11, с. 69]. Підтвердженням є і планування заходів Волинською ОУН по створенню відділів в Східній Україні [7, с. 19] «Підготувати пропагандивний матеріал, пристосований передусім до потреб Осередніх і Східних Українських земель, а також до відповідних середовищ з розв'язкою актуальних питань, як робітниче питання, селянське питання, боротьба за Українську Державність, розуміння української націоналістичної революції і збройного зриву, вивчення всеукраїнської політичної організації та нашої політичної концепції; питання нової провідної верстви, виховання молоді» [7, с. 20].

Після початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. на окупованій німцями території ОУН намагалася використовувати всі легальні засоби боротьби за власну державність: допомога в створенні органів української влади, господарських органів, української поліції, друкованих видань, організації та функціонуванні просвітницьких установ тощо. Члени похідних груп ОУН вели патріотичну пропаганду серед населення, влаштовувалися до місцевих окупаційних установ, органів самоврядування, допоміжної поліції, створювали громадські організації («Січ», «Просвіта» тощо). Активно використовувалась періодичні видання («Українське Полісся», «Голос Охтирщини», «Сумський вісник» тощо), в яких до початку репресивних дій німців відкрито проголошувались цілі майбутнього українського

державного будівництва. Свідченням цього є «Звіт Оунівця Бондаренка про події на Сумщині», який відзначає відновлення українського життя після «відходу більшовиків: організовано «Просвіту», українську газету, українці посіли багато урядів. Документи НКВД також підтверджують створення «Просвіт»: у м. Лебедин до складу цієї організації входило 37 осіб, ціль – створення самостійної української держави [7, с. 42].

У серпні-вересні 1941 року на Наддніпрянщині почалися репресії нацистів на український самостійницький рух. З цитованого вище звіту Бондаренка дізнаємося про закриття «Просвіти», обмеження українського шкільництва тощо [14, с. 52].

У кінці 1941 – поч. 1942 рр. зі зміною ситуації на радянсько-німецькому фронті – поразки німецьких військ під Москвою та наступу радянських військ, оформленням антигітлерівської коаліції тощо – сталися зміни в програмових документах та тактиці українського визвольного руху. На II конференції ОУН (б) в квітні 1942 року визначено, що всі майбутні поступки німців – чи то культурні, господарські, адміністративні, чи автономічні – вважались тактичним маневром, щоб витворити оманливі сподівання і відвернути маси від боротьби за УССД. [11 40]. Основним фронтом вважався антинімецький. Що стосується сходу, то основним завданням було згуртування провідного активу і творення організаційної мережі, виховна робота серед населення, особливо молоді «одночасно проти обох московсько-більшовицького та німецького імперіалістів» [14, с. 59], прищеплення йому націоналістичної ідеї, поглиблення зв'язків Заходу і Сходу України тощо. Критика одночасно колоніальної політики німців мала поєднуватися з «боротьбою проти московсько-большевицьких впливів, проти пропаганди партизанщини, санкціонованих московським імперіалізмом» [11, с. 40]. ОУН намагалася залучити до своїх лав «членів усіх політ угруповань: петлюрівці, СБУ, гетьманці, широкі селянські маси, церкви, переслідувані більшовиками тощо [14, с. 59].

Діяльність ОУН на сході під час окупації в «Звіті ОУН» поділяється на 2 періоди: «час походу і студіювання СУЗ до весни 1942 р. та підпільно-революційний етап» [14, с. 154].

Із переходом ОУН (б) до підпільного етапу діяльності навесні 1942 р. на терені Наддніпрянщини було створено

два крайові Проводи – один з яких в Осередньо-Східних (центральных) українських земель (ОСУЗ) з центром у Києві. За даними дослідника А. Русначенка край «Північ» (крайовий провід ОУН на східноукраїнських землях) із центром у Києві охоплював Кам'янець-Подільську, Житомирську, Вінницьку, Київську, Чернігівську, Полтавську, Сумську і Харківську області. Його очолював Дмитро Мирон – «Орлик» (пізніше Пантелеймон Сак), заступниками до вересня 1941 р. – Климчишин, потім – Д. Маївський – «Косар», входили також Пантелеймон Сак – «Могила», Юрко Бузат, М. Прокоп, Хомін-Лімницький. За свідченням радянських документів членами ОУН у Чернігові був створений обласний провід ОУН [1, с. 74]. В період німецької окупації в Сумах було два оунівські центри – окружний та районний [7, с. 44].

Німецькі документи також підтверджують не лише факти існування організованого руху опору (арешт членів ОУН), а і його організаційну структуру: «Центр ОУН є у Києві. ОУН діє за принципом кілець. Можна бачити зовнішнє кільце, а серцевина залишається недосяжною» [7, с. 42]. Таким чином, німецьке керівництво досить високо оцінювало рівень організації ОУН, що свідчило про ретельну підготовку в створенні осередків, плануванні діяльності. Це підтверджує і ряд документів, таких як відозви проводів ОУН, звернення, огляди, інструкції, що видавались і стосувались як стратегічних питань розбудови незалежної української держави, відношенню з владою в окупованих територіях тощо, так і поточній діяльності.

Після німецьких репресій у січні-лютому 1942 р., коли зазнали значних втрат або були повністю розгромлені проводи ОУН, зокрема і в Сумській та Чернігівській областях, члени похідних груп ОУН (б) створюють у підпіллі в Чернігові в березні-квітні 1942 р. новий обласний провід ОУН (б). Участь у його організації взяли активісти Київського проводу ОУН (б) Остапенко та Савченко [1, с. 75] Націоналістичні організації тут не були багаточисельними. Так, на Чернігівщині в м. Ічня група налічувала 3 особи, у м. Мена – 6 [1, с. 75].

Згідно рішень III надзвичайного збору ОУН (б) у серпні 1943 р. було вирішено створити військове формування – УПА та розпочати збройну боротьбу з Червоною Армією та німцями. Делегати збору вважали, що це зможе об'єднати широкі верстви

українського народу: «Наші цілі здобудемо, вийшовши поза межі України та зв'язавши нашу боротьбу за УССД з боротьбою інших поневолених народів» [6, с. 236].

Що до командування УПА, то воно теж усвідомлювало необхідність поширення діяльності в східних областях після повернення сюди радянських військ. На поч. 1944 р. підрозділи УПА-«Північ» були перейменовані на зразок населених пунктів Наддніпрянської та Слобідської України: «Полтавський», «Сумський», «Чернігівський», «Батуринський», «Корсунський». Зміни у назвах повстанських загонів та з'єднань відображали наміри командування УПА щодо їх подальшої передислокації у східні області України.

Радянські документи 1943 р. засвідчують, що ОУН поширила свою діяльність на всю окуповану територію України: у всі області відправлялись емісари, створювались підпільні організації та центри, закладались сховища зброї, типографії, йшла підготовка до збройної боротьби; відбулися зміни в тактиці ОУН – тимчасова відмова від активних виступів проти німців для збереження кадрів та накопичення сил для боротьби як проти німців так і проти більшовиків [14, с. 261].

Після повернення радянської влади починається новий етап національно-визвольного руху. Керівництвом ОУН та УПА були зроблені спроби відновлення, незважаючи на переслідування репресивних органів влади СРСР, підпільної мережі на сході України. У травні 1944 р. з Волині до Чернігівської та Сумської областей прибула група вояків УПА (понад 20 чол.), яка мала завдання – вербувати в УПА, вести агітаційну роботу, знищувати комуністів, перешкоджати вивезенню продовольства тощо для «підготовки збройного повстання населення для боротьби за самостійну Україну» [1, с. 76]. Факти збройної боротьби УПА в північних областях ще є малодослідженими. Інформаційний звіт ОУН про діяльність УПА на Сході України повідомляє про загони української самооборони у Чорнобильських, Чернігівських та Київських лісах. У червні-липні 1943 р. вони провели ряд переможних боїв «з червоними бандами і німцями» [8, с. 63]. Фіксувалися і спроби звільнення «добровільних поворотців з Німеччини», в липні 1944 р. на шляху Бахмач-Конотоп повстанці затримали поїзд і вступили в бій з охороною [8, с. 30]. Радянські документи теж повідомляють про діяльність «банди бендерівців»,

яка протягом 2 років діяла на території лісів Недригайлівського, Смілівського та Роменського районів Сумської області грабувала та розповсюджувала антирадянські листівки, убила комуніста-директора Коровенського заводу. Для знищення повстанського підпілля радянські спецслужби вербували свою агентуру, за допомогою якої їм вдалося викрити багатьох учасників визвольного руху.

На сьогодні ще мало досліджені масштаби національно-визвольного руху в північних областях України. Тут, як і по всій Україні, форми і методи змагань мали свої регіональні особливості через географічні відмінності (наявність великих лісових масивів, радянський партизанський рух тощо), соціальні (склад населення, його відношення до українського питання, голодомори та репресії попередніх років, вплив радянської агітації на частину населення) та ін. Найактивніше проводилась агітаційно-пропагандистська робота, їй надавалась перевага.

Дослідження діяльності збройних формувань ОУН-УПА, кількісного складу організацій, репресованих та загиблих учасників боротьби за незалежність після прийнятих Верховною Радою України законів т. зв. «декомунізаційного пакету», серед яких і закон № 2540, що декларує відкритий доступ до архівів усіх каральних органів часів СРСР суттєво допоможе науковцям у вивченні цих ще маловідомих сторінок боротьби українського народу за власну державність в роки Другої світової війни та після її закінчення.

Джерела та література:

1. Бутко С. Український національно-визвольний рух на Чернігівщині у роки Другої світової війни / С. Бутко, Т. Демченко // Скарбниця української культури. – Чернігів. – 2005. – С. 70-75.
2. Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941-1945 рр. / С. Бутко // Сіверянський літопис. – Вересень-Жовтень. – 1995. – С. 10-13.
3. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Вид-во «Літопис УПА». – К. ; Торонто : Літопис УПА, 2011. – 1159 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 18).
4. Іванущенко Г. Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб / Г. Іванущенко // ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2 – 2009. – С. 8-21.
5. Кентій А. Збройний чин Українських Націоналістів, 1920-1956: історико-архівні нариси / А. Кентій. – К., Т. 2: Українська

- повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів, 1942-1956. – 2008. – 415 с.
6. Літопис УПА: Том 24: Ідея і чин. Орган проводу ОУН, 1942-1946. – Торонто., 1995 р. – Львів., 1996 р. – 592.
 7. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 1 / Держ. арх. Сум. обл. / упоряд. Г. М. Іванущенко. – К.: Укр. вид. спілка ім. Юрія Липи, 2006 – 156 с.
 8. ОУН-УПА на Сумщині : Т. 2 / Центр дослідж. визвольного руху ; [авт.-упоряд. Іванущенко Г. М.]. – Суми: [ДАСО], 2009. – 230 с.
 9. Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940-1942 роках / І. К. Патриляк; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т історії України Нац. акад. наук України. – К. , 2004. – 598 с.
 10. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939-1960 рр. [Текст] / Іван Патриляк ; Центр дослідж. визвол. руху. – Л.: Часопис, 2012. – 509 с.
 11. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – 520 с.
 12. Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України // Визвольний Шлях. – 1995. – Ч. 8. – С. 965-971.
 13. Україна в Другій світовій війні у документах: зб. нім. арх. мат. / упоряд. В. Косик. – Л., 1997-2000. – Т. 1-4.
 14. Український здвиг / В. Сергійчук. – К., 2004. – Кн. 5: Наддніпрянщина. 1941-1955. – [Б. м.], [б.в.], 2005. – 833 с.

УДК 355.45(477) «1944-1945»

Василь Гулай
(м. Львів)

МАНІПУЛЯТИВНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ КОМУНІКАТИВНОГО ВПЛИВУ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА МЕШКАНЦІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Основна увага звертається на розкриття інмутаційного вектора пропагандистського впливу радянського тоталітаризму на мешканців Західної України від зими 1944 р. до весни 1945 р.

Описані масштаби, форми та засоби комунікативного тиску, які повинні були позбавити український націоналістичний Рух Опору широкої соціальної бази підтримки.

Ключові слова: *Західна Україна, сталінський тоталітарний режим, пропаганда.*

The main attention is paid to the disclosure of inmutation vector of propaganda impact of Soviet totalitarianism on the inhabitants of Western Ukraine from winter 1944 to spring 1945. It is described the scope, form and means of communication pressures that had to deprive Ukrainian nationalist resistance movement broad social base of support.

Keywords: *Western Ukraine, Stalinist totalitarian regime, propaganda.*

До характерних рис радянської політичної пропаганди М. Кравчук відносить: жорстке підпорядкування інформаційних потоків ідеологічно-пропагандистським завданням владної комуністичної еліти; централізація пропагандистської діяльності та створення спеціалізованих структур; обмеження всіх альтернативних джерел інформації; обов'язкова участь у пропагандистських заходах, тиск, маніпуляції; створення особливої «радянської мови»; у поширенні панівних ідей та насадженні «класових норм» та цінностей велике значення відводилось особистості пропагандиста [9, с. 132].

Політичне маніпулювання постає як система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку [10].

До основних маніпулятивних інструментів пропаганди можна віднести: анонімний авторитет; буденна розповідь; «тримай злодія»; емоційний резонанс; ефект бумеранга; ефект ореолу; ефект присутності; інформаційна блокада; коментарі; констатація факту; помилкова аналогія; відволікання уваги [18].

Повертаючись до історико-політичного контексту нашої статті, варто виходити з того, що політика якнайшвидшого усунення регіональних особливостей у суспільно-політичній і духовній сферах, економіці, етносоціальній структурі населення

супроводжувалася адмініструванням і репресіями. Масоване використання репресивно-каральних структур у процесі відновлення органів влади та управління західних областей України супроводжувалось потужною пропагандистською кампанією, що мала змінити ідейно-політичні установки місцевого населення, забезпечити встановлення тотального ідеологічного контролю над духовним життям мешканців краю.

Широкомасштабна ідеологічна робота, що враховувала особливості військово-політичної ситуації, розпочалася ще з початку 1944 року. Уже в Зверненні «До населення тимчасово окупованих районів України» від 12 січня 1944 року, підписаного першим секретарем Центрального комітету КП(б)У М. Хрущовим, йшлося: «Ваш ворог – не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – згряя німецько-українських націоналістів. Всякі ці бандери, мельники, бульбівці, що продавшись Гітлерові, допомагають йому поневолювати наш народ, нашу Україну» [14].

Наступне звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР «До учасників так званих «УПА» та «УНРА»» від 14 лютого 1944 р. за підписами М. Гречухи та М. Хрущова було видано накладом 300 тис. примірників [11, с. 80-85].

У травні 1944 р. із наближенням Червоної армії до Львівщини було масово поширене звернення Львівського обкому КП(б)У із гарантією цілковитого «прощення всім учасникам «УПА» і «УНРА», які чесно і цілковито порвуть всякі зв'язки з гітлерівцями – оунівцями» [20, арк. 1].

Наприкінці літа 1944 р. розгорнулася масштабна агітаційно-пропагандистська кампанія по збору підписів під листом від мешканців звільнених західних областей УРСР до Й. Сталіна, де, наприклад, тільки в одній Дрогобицькій області було зібрано майже 210,2 тис підписів під час спеціально організованих 557 загальних зборів сільських мешканців та 269 зборів у містах області [2, арк. 75], який починався словами «Вчителю мудрий, батьку наш рідний» [12, с. 3] та містив «перли» радянської пропаганди

7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У схвалив постанову, яка визначала пріоритети агітаційно-пропагандистської роботи у західних областях УРСР [8, с. 1]. Вслід за рішенням республіканського парторгану, збори партійного активу Дрогобицької області 11 жовтня 1944 р. визнали, що «недостатньо розгорнули роботу

по розвінчанню фашистської ідеології та ворожої народові діяльності агентів німецьких загарбників українсько-німецьких націоналістів... як найлютіших ворогів українського народу» [1, арк. 91].

Звернувшись наприкінці 1944 р. до мешканців Західної України, керівництво Радянської України не приховувало загрози, що йшла від оунівського підпілля реалізації сталінської національної політики [6, с. 3].

Керівники Радянської України у своєму зверненні від 27 листопада 1944 р. визнавали, що абсолютна більшість учасників націоналістичних формувань різної політичної орієнтації «хотіла боротися з німецькими загарбниками за свою землю і свободу і тому пішли в ці організації, думаючи, що вони борються з німцям» [7, с. 23-24], але виявилися обдуреними своїми керівниками.

Звичними кліше радянської пропаганди стали: «Не вдалося українсько-німецьким фашистам занапастити наш народ», «Смерть німецьким загарбникам та їх агентам – українсько-німецьким націоналістам!» [4, с. 3]. Місцева преса рясніла заголовками як от, наприклад, на виступах селян на обласній нараді, на якій у листопаді 1944 р. зібралось 1200 учасників: «Знищимо бандитів бандерівців!», «Смерть презренним виродкам!», «Смерть зрадникам батьківщини», «Знищимо останніх німецьких прихвоснів» [21, с. 3] чи на аналогічних зборах інтелігенції в грудні того самого року: «Вирвати з корінням бандерівську нечисть!», «Вічна ганьба німецьким запродавцям!» [15, с. 3].

У межах інтенсивної реалізації курсу на засудження місцевим цивільним населенням учасників збройного опору новій владі та максимальної демонстрації її підтримки на місцях проводилась потужна пропагандистсько-маніпулятивна робота. Так, тільки впродовж жовтня-грудня 1944 р. силами рай – та міськкомів партії Тернопільської області було прочитано майже 5,9 тис. доповідей на такі теми як: «Українсько-німецькі націоналісти прямі посібники Гітлера», «Про злочиння німецько-фашистських загарбників та їх посібників» [3, арк. 1].

Активізації ідеологічної роботи в республіці сприяло створення видавництва. Так, лише Українське державне видавництво за три місяці 1944-1945 рр. (листопад-січень) випустило для західноукраїнського регіону 29 масових брошур

загальним накладом 655 тисяч примірників. Серед них праці М. Калініна «Ленін і захист соціалістичної Вітчизни», Є. Ярославського «Партія Леніна-Сталіна – організатор боротьби за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками», А. Вишинського «Радянська держава у Вітчизняній війні», Д. Мануїльського «Народ-герой, народ-воїн», М. Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі» та інші [13, с. 92-93].

На грудень 1944 р., після прийняття 27 вересня ЦК ВКП(б) постанови про серйозні недоліки в агітаційно-пропагандистській роботі у західних областях УРСР, почали виходити 12 районних газет (усього налічувалось 20 із загальним накладом близько 30 тис. примірників) [5, с. 1]. Відновлення виходу газети «Вільна Україна» відбулося у червні 1944 р. у м. Кременці на Тернопільщині – там було надруковано 25 номерів невеликого формату, які містили зведення Радянського інформбюро й накази Й. Сталіна. Після звільнення Львова від німецьких військ редакція «Вільної України» почала працювати тут уже 27 липня 1944 р., а перший номер у Львові вийшов 29 липня 1944 р. [17, с. 70].

Після прийняття 10 січня 1945 р. ЦК КП(б)У постанови «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» до участі в інтенсивній агітаційно-пропагандистській роботі безпосередньо в краї було залучено відомих українських радянських письменників та поетів М. Рильського, В. Сосюру, О. Вишню та ін. Так, Остап Вишня написав і надрукував цикл творів («Українсько-німецька націоналістична державна дірка», «Великомученик Остап Вишня», «Прем'єр-міністр, «Хлюст», «Як Бандера Україну воював», «Дуже самостійний гімн» та інші), які лягли в основну збірку політичних памфлетів і фейлетонів «Самостійна дірка» [16, с. 44].

Про масштаби розгорнутої ідеологічної кампанії свідчить хоча б те, що чергове радянське звернення до населення західних областей УРСР із закликом до «рішучої боротьби з націоналістичним бандитизмом» від 19 травня 1945 р. було віддруковане у газетах у вигляді плакатів та листівок накладом 500 тис. примірників [13, с. 92-93].

Отже, в роботі на засадах міждисциплінарного підходу визначеного теоретико-методологічні засади дослідження комунікативного впливу через інструменти маніпуляції

та пропаганди та розкрито масштаби, форми й засоби комунікативного тиску, які повинні були позбавити український націоналістичний Рух Опору широкої соціальної бази підтримки серед мешканців Західної України на завершальному етапі Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П-5001. Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України, оп. 2, спр. 15.
2. ДАЛО. Ф. П-5001, оп. 2, спр. 21.
3. Державний архів Тернопільської області. Ф. П-1 Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії України, оп. 1, спр. 389.
4. До трудящих Львова // Радянська Україна. – К. – 1944. – № 146 (28 липня). – С. 3.
5. Збори партійного активу Львівської області // Вільна Україна. – 1944. – № 119 (12 грудня). – С. 1.
6. Звернення до населення західних областей України // Вільна Україна. – 1944. – № 111 (1 грудня). – С. 3.
7. Звернення до населення західних областей України. – К., 1944. – 31 с.
8. Ідейна робота – основа діяльності партійних органів // Вільна Україна.. – 1944. – № 108 (26 листопада). – С. 1.
9. Кравчук М. Утвердження тоталітарної політичної системи засобами політичної пропаганди (радянський період) / М. Кравчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 229-230 Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: зб. наук. праць. – Чернівці: «Рута», 2004. – С. 129-133.
10. Кучма Л. Аксіологічний вимір політичного маніпулювання [Електронний ресурс] / Л. Кучма. – Режим доступу: [http // www. ena. lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7862/1/21.pdf](http://www.ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7862/1/21.pdf) 2.
11. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959. – Київ ; Торонто, 2001. – 650 с.
12. Лист робітників, селян та інтелігенції Львівської області // Радянський Львів. – 1945. – № 1 (липень). – С. 3-8.
13. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано- Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
14. Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба органів комуністичної партії у процесі утвердження режиму у Західній Україні (1944-1945 рр.) [Електронний ресурс] / М. Я. Нагірняк, Р. В. Лаврецький. – Режим доступу: [ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile. php/14596/...1/NAG2013_6.pdf?..](http://ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile.php/14596/...1/NAG2013_6.pdf?..)

15. Обласна нарада інтелігенції Львівської області // Вільна Україна.. – 1944. – № 114 (5 грудня). – С. 3.
16. Осадчий М. Г. Остап Вишня і Західна Україна / М. Г. Осадчий // Наукова конференція присвячена 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Тези доповідей. Суспільно-економічні, історичні, юридичні науки та журналістика. 12-17 жовтня 1964 р. – Львів: Львівський ордену Леніна державний університет імені Івана Франка, 1964. – С. 43-45.
17. Палюх О. Газета «Вільна Україна» (1939-1941 рр.) як видавничий проект / О. Палюх // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства. – Львів, 2010. – Вип. 2. – С. 68-84.
18. Присяжнюк М. М. Прийоми маніпулювання свідомістю людей через засоби масової інформації [Електронний ресурс] / М. М. Присяжнюк. – Режим доступу: [http // www.nbuv.gov.ua/portal/natural/sitsbo/01-18/01-18.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/sitsbo/01-18/01-18.pdf).
19. Рудницький М. Віднайдений шлях / М. Рудницький // Радянський Львів. – 1945. – № 1 (липень). – С. 67-71.
20. Спасибі радянській владі і товаришеві Сталіну за наше визволення // Вільна Україна. – 1944. – № 98 (12 листопада). – С. 3.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 56. Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни, оп 1, спр. 1167.
22. Ще тісніше згуртуватися навколо радянської влади і більшовицької партії // Вільна Україна. – 1944. – № 100 (14 листопада). – С. 3.

УДК (477.87)»1939/1944»:355.24

Юрій Славів
(м. Ужгород)

УГОРСЬКА РЕПРЕСИВНА СИСТЕМА НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ (1939-1944)

Досліджується функціонування угорських силових структур протягом 1939-1944 рр., як інструменту державної репресивної політики на території Закарпаття. В даному контексті розглянуто діяльність таких структур, як: прикордонна поліція, контррозвідка, жандармерія, армія.

Ключові слова: репресії, політика, Угорщина, Закарпаття.

The functioning of the Hungarian security forces during the 1939-1944, as a tool of the state's repressive policies in Transcarpathia, are researched. In this context such organizations as: border police, counterintelligence, gendarmerie and army are considered.

Key words: repression, politics, Hungary, Transcarpathia.

Входження Закарпаття до складу Угорщини, шляхом окупації Карпатської України угорськими військами у березні 1939 р. призвело до встановлення на території краю військової адміністрації, яка проіснувала до липня 1939 р. Період правління військових виділявся проведенням в регіоні масових репресій, які часто носили свавільний та хаотичний характер, зумовивши досить негативну реакцію місцевого населення та міжнародної спільноти. Така реакція спонукала центральну угорську владу до заміни військової адміністрації на цивільну, що призвело до певного пом'якшення репресивних акцій на території краю, але фактично, репресії з різною інтенсивністю тривали до визволення краю в жовтні 1944 р.

Для розуміння теми репресій на території Закарпаття в період угорського панування 1939-1944 рр., окремо слід відзначити певні політико-правові особливості, які мав регіон у складі Угорського королівства. 22 червня 1939 р. угорським парламентом було прийнятий закон про «Входження підкарпатських територій до Угорського королівства» та ухвалена урядова постанова «Про тимчасовий устрій державного управління повернутої до Угорської святої Корони підкарпатської території», які передбачали заміну військової адміністрації краю на цивільну у вигляді регентського комісаріату Підкарпатської території (офіційна назва регіону), як окремої управлінської структури, яка не принципово відрізнялася від адміністративної вертикалі Угорського королівства, хоч і мала деякі самоврядні повноваження [6, с. 51-52]. Із заміною військової адміністрації, регіон не розглядався як окупована зона, а його населення вважалося повноправними угорськими громадянами. Проте, з національної концепції угорської владної верхівки, слов'янська більшість регіону визначалась як окрема «угро-руська» народність, яка понад тисячу років перебувала у братніх стосунках з угорським народом і не мала нічого

спільного з іншими слов'янськими народами за виключенням єдиного слов'янського коріння. Будь-які спроби заперечення цієї концепції чи приналежності регіону до Угорщини визнавались антидержавними і піддавалися репресіям зі сторони влади [7].

У свою чергу, масові репресії проведенні угорськими військовими в перші місяці після окупації Карпатської України в березні 1939 р., призвели до того, що після встановлення цивільної влади, майже не фіксувалися організовані антидержавні політичні рухи на території краю [4, с. 204]. Проте після окупації в регіоні розпочали свою діяльність так звані «комісії з благонадійності» або «комісії з виправдання», метою яких була зачистка «небажаних елементів» у середовищі державних службовців чехословацького періоду (урядовців, учителів, лікарів, інженерів). Основним критеріями для даних комісій було політичне минуле особи, яка претендувала на ту чи іншу посаду, відомості про її зовнішнє вираження прочеських, проукраїнських або антиугорських настроїв. [6, с. 75]. У свою чергу, результати діяльності згаданих комісій часто потрапляли до поліції, органи якої на базі зібраної інформації могли приймати рішення про взяття людини під поліцейський нагляд або її інтернування [11, с. 108-109].

Саме управління прикордонної поліції на території краю було створено у липні 1939 р. Воно мало дещо відмінну структуру від подібних поліцейських органів в Угорщині, виходячи з прикордонного розташування регіону. На території краю було створено 7 представництв (експозитур) прикордонної поліції – в Хусті, Перечині, Воловому (сучасне Міжгір'я), Солотвині, Ставному, Воловці та Ясіня [4, с. 203]. До компетенції експозитур входило: висилка «неблагонадійних людей», візування бланків закордонних паспортів, контроль за дотриманням правил виїзду із країни, а також виявлення і відвернення злочинів, спрямованих проти безпеки держави та громадського порядку [6, с. 67].

Однією з головних функцій прикордонної поліції було спостереження за політичним та громадським життям у регіоні. Щоквартально управлінням поліції подавалися звіти на ім'я міністра внутрішніх справ Угорщини, в яких чітко фіксувалося діяльність на території краю, зокрема, українського та комуністичного підпільних рухів. Також, під увагу поліції підпадала діяльність російських білоемігрантів, угорської фашистської партії «Схрещені стріли» та діяльність окремих

релігійних громад, зокрема, так званих протестантських сект [2; 3]. Крім того сільські представництва і нотаріати повинні були щовечора повідомляти керівників прикордонних поліцейських експозитур про всі важливі події, що мають відбуватися або відбуваються в районі діяльності нотаріату. До таких подій відносилися: терористичні акти, великі демонстрації, страйки і народні рухи; офіційні чи неофіційні візити глави держави, членів уряду, церковних і громадських діячів; великі свята поза місцевого значення, партійні рухи державного значення та все те, що по своєму значенню могло мати інтерес з точки зору державного та громадського порядку та безпеки [11, с. 122].

У свою чергу міністерство внутрішніх справ зобов'язувало поліцію та органи місцевої влади складати списки «неблагонадійних». До категорії останніх циркуляром міністра внутрішніх справ від 26 травня 1942 р. зараховувалися всі деструктивні чи потенційно деструктивні («підозрілі») відносно до суспільства та держави елементи. До таких переважно відносили комуністів, українських агітаторів та організаторів страйків. Також до компетенції поліцейських органів на рівні експозитур, належало прийняття остаточного рішення про інтернування осіб.

Ще однією репресивною функцією прикордонної поліції, був процес взяття під поліцейський нагляд під який підпадали політично «неблагонадійні» особи. Приводом для встановлення поліцейського нагляду міг бути і анонімний донос до «комісії з виправдання» про комуністичне, антиугорське чи антиревізіоністське минуле особи [6, с. 93]. Такі особи повинні були двічі на тиждень відмічатися у місцеву поліцейську капітанаті; їй заборонялося покидати свій населений пункт без відома властей, та своє житло з 22-ої години вечора до 5-ої години ранку, а також відвідувати публічні місця або приватні зібрання; користуватися телефоном, телеграфом або поштою без відома та перевірки поліції; спілкуватися з іншими «неблагонадійними» особами [8]. Так, зокрема, згідно звітів крайового управління прикордонної поліції під поліцейським наглядом за останній квартал 1941 р. і за перший квартал 1942 р. на території краю перебувало 388 і 304 осіб відповідно [2; 3].

Прикордонна поліція піддавала репресіям, також, порушників державного кордону. Особливо масштабним цей процес був в період існування угорсько-радянського кордону із вересня

1939 р. по червень 1941 р., коли із території Закарпаття до СРСР нелегально емігрували близько 6,5 тис осіб. У зв'язку з масовим переходом населення до СРСР та виходячи із стратегічних міркувань угорським урядом та генштабом планувалося масове відселення жителів прикордонної смуги в межах 20 км. від угорсько-радянського кордону [6, с. 76]. Голова угорського генштабу Г. Верт неодноразово пропонував угорському уряду взагалі виселити неугорське населення краю, мотивуючи це створенням єдиного життєвого простору для угорців в межах всієї Середньодунайської низовини [10, с. 56-57].

На відміну від прикордонної поліції, основною функцією жандармерії на території краю було забезпечення громадського порядку та виконання розпоряджень як державних, так і місцевих органів влади. Також, згідно своїх повноважень, жандармерія виконувала такі функції: під час розслідування злочинів надавати допомогу поліції і подавати донесення на тих, хто порушує діючі розпорядження влади; облік на нагляд за поведінкою та зв'язками «неблагонадійних» осіб та приїжджих; забезпечення явки людей на суспільно корисні роботи; здійснення видворення з території; відкриття розслідування в усіх тих справах, на які дістає розпорядження від міської ради чи нотарського уряду [6, с. 68].

За свідченням сучасників, місцеве населення, особливо сільські жителі, з острахом відносилися до жандармів (в народі їх називали «пир'яниками», за характерну окрасу головного убору), які часто застосовували фізичний вплив до затриманих за різні правопорушення, який, як зазначалося, не рідко виконувався з виховною метою. Також, саме жандармські загони були одними із найактивніших учасників масового терору проти місцевого населення в перші місяці окупації краю угорськими військами [9].

Також з початком Другої світової війни, враховуючи прикордонне розташування, на території краю при VIII Кошицькому військовому окрузі, свою діяльність розгорнули угорська контррозвідка. Зокрема, 10 жовтня 1939 р. в Ужгороді було створено розвід орган 8 АК з підпорядкуванням другому відділу контррозвідки угорського генштабу. Даний орган діяв під прикриттям відділу з уточнення карт «*térképszét*» на чолі з полковником І. Ошватом [5, с. 354]. Відомство боролось з проявами антидержавної та комуністичної діяльності. Контррозвідка займалася як справами окремих людей, так і

організованими підпільними рухами, переважно українським та комуністичним, які діяли на території краю. Підвідділи ужгородського філіалу контррозвідки діяли в містах Мараморощ-Сігет та Мукачевому, селах Рахово та Нижні Верецьки. Головною в'язницею контррозвідки на території краю була споруда колишнього палацу барона А. Ковнера, яка знаходилася в м. Мукачеві [6, с. 71].

Особливо жорсткою діяльність угорських силових відомств стала у 1944 р. Після окупації Угорщини німецькими військами у березні 1944 р. на території краю відбувається «остаточне вирішення» єврейського питання. Зокрема, за оцінками дослідників протягом травня-червня з території Закарпаття було депортовано близько 85 тис. євреїв, що складали $\frac{3}{4}$ всього єврейського населення регіону. Значну частину єврейського чоловічого населення краю примусово було мобілізовано на будівництво оборонної лінії Арпада в Карпатах, що активно здійснювалося угорськими військовими протягом 1943-1944 р. [12].

Також, у зв'язку з наближенням фронту 1 квітня 1944 р. Закарпаття проголошувалося територією військових дій, внаслідок чого на Закарпатті знову була запроваджена військова адміністрація на чолі із генералом у відставці А. Вінце, який наділявся значними повноваженнями. Із встановленням військової адміністрації були запроваджені особливі правила, які діяли до самого звільнення Закарпаття у жовтні 1944 р. Зокрема, окремим розпорядженням урядового комісара краю поширення будь-яких антидержавних, антиурядових чуток, до яких відносилися і чутки про ситуацію на фронтах, підлягали покаранню шляхом депортації або інтернування, а поширення листівок з радянських літаків, переказ їх змісту чи приховання інформації про партизан, каралося смертю [1]. Протягом діяльності військової адміністрації в краї активно розгорнули свою діяльність військові трибунали, які за прискороною судовою процедурою виносили переважно смертельні вироки у справах партизан, які активно діяли в останні місяці перед наближенням лінії фронту [4, с. 213].

Узагальнюючи, потрібно відмітити, що в період перебування Закарпаття у складі Угорщини відбувався тотальний контроль влади над різними сферами життя населення краю, що реалізовувався через досить розгалужену систему правоохоронних (прикордонна

поліція, жандармерія) та військових (армія, контррозвідка, військові трибунали) відомств. Практично кожна структура була наділена значними повноваженнями, які часто перетиналися та дублювалися, особливо в контексті переслідування за політичною ознакою. Наявність чіткої взаємодії між відомствами дозволяє характеризувати їх як цілісну репресивну систему, яка була одним із інструментів реалізації державної політики на територію краю. Проте, потрібно зауважити, що масштабність та інтенсивність репресивної діяльності згаданих відомств часто визначалась декількома аспектами:

1) політико-правовий статус краю та його населення, згідно якого регіон являвся складовою частиною Угорської держави, а населення повноправними громадянами;

2) прикордонним розташуванням регіону та важкою геополітичною ситуацією, викликаною перебігом Другої світової війни (нелегальна еміграція в період існування угорсько-радянського кордону, активізація діяльності партизанських загонів, жорстка військова адміністрація в період наближення фронту у 1944 р.);

3) національна ситуація в регіоні, який був єдиним в Угорщині, де більшість населення було неугорським (забезпечувало підґрунтя для існування українського та комуністичного рухів, які наголошували на чужорідності угорського етнокультурного елементу та від'єднання від Угорської держави);

4) зовнішньополітичним впливом (окупація Угорщини німецькими військами, що призвело до «остаточного вирішення» єврейського питання).

Джерела та література:

1. Власти предупреждают население – за скрытие чужих летучек смерть! // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 66. – С. 2.
2. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. 3223, оп. 5, спр. 6, 28 арк.
3. ДАЗО. Ф. 3223, оп. 5, спр. 10, 32 арк.
4. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і Закарпатський рух опору / О. Довганич // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – С. 194-218.
5. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / [упор. Аржевітин С.]. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл.

6. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.
7. Регентскій комиссаръ Николай Козма о подкарпат. проблемахъ // Русское слово. – 1941. – № 28. – С. 2.
8. Розпоряження м. кор. министерства внутреннихъ дел № 760/1939 В. Е. Въ дѣлѣ установленія частичныхъ правилъ объ изгнаніи, о полицейскомъ надзорѣ и взятіи под храненіе (интернированіе) // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вестник. – 1939. – № 8. – С. 27-30.
9. Спогади Марії Смереки, жителя м. Ужгород (записали Ю. Славік та П. Худіш 26.08.2012 р. в м. Ужгороді) // Приватний архів Юрія Славіка у м. Ужгород.
10. Шандор В. Спомини. Т. II. Карпатська Україна 1939-1945 / В. Шандор. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – 245 с.: іл.
11. Шляхом Жовтня (боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення з Радянською Україною): зб. документів. – Т. V (1938-1944 р.) / [упоряд. Г. Сіяртова]. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с.
12. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті / Т. Шторк // Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.

УДК 355.311.1:94 (47+57) «1941-1946»

Людмила Рибченко
(м. Київ)

БЕЗПОВОРОТНІ ВТРАТИ ВОЇНІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ – МЕШКАНЦІВ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті подається інформація про наявні відомості щодо загиблих воїнів Переяслав-Хмельницького району в персональних мартирологах загиблих воїнів та містяться окремі результати аналізу даних за регіонами, віком та роками загибелі.

Ключові слова: Книга Пам'яті України, Всеукраїнська електронна база даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни, облік загиблих, сповіщення про загибель.

This article contains information about the available information about the fallen soldiers Pereyaslav-Khmelnytsky region in personal martyrology of fallen soldiers and contains some results of the analysis of data by region, age and years of death.

Keywords: *Memory Book of Ukraine, Ukrainian electronic database for the dead and missing soldiers during the Second World War, telling the victims, notification of death.*

Проблема безповоротних людських військових втрат Червоної армії залишається однією з актуальних в історії Другої світової війни та історичної пам'яті українців. Остаточна кількість загиблих воїнів донині не визначена. Цифри коливаються в межах кількох мільйонів. Установити точну цифру загиблих через 70 років після завершення війни видається неможливим з огляду на об'єктивні й суб'єктивні чинники, зумовлені насамперед особливостями обліку, запровадженими в державі.

Гуманізація сучасного українського суспільства потребує осмислення людського виміру втрат України в минулій війні, визнання цінності кожного життя, покладеного на вівтар Перемоги, обліку всіх жертв. Такі завдання здатен вирішити електронний персональний мартиролог загиблих. Разом з тим, він також може слугувати вагомим, документально підкріпленим науковим підґрунтям у дослідженні проблеми загальної кількості втрат та вивченні й аналізу демографічних показників контингенту полеглих, визначення за різними категоріями та критеріями.

В Україні таким проектом є ***Всеукраїнська електронна база даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни*** (далі ВБЗ), яка створюється науковцями Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років (м. Київ). В її основу покладені відомості історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» та Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні, зібраного у стінах музею. Наразі цей джерельний масив становить 9 117 архівних справ, що містять документи про загибель майже 3 млн воїнів Червоної армії. Тривалий час матеріали зберігалися в регіональних військкоматах, понад півстоліття – під грифом «таємно». Вони були розпорошені й майже недоступні для системного вивчення.

У музеї документи не лише досліджуються та експонуються, а й вивчаються науковцями, оцифровуються та вносяться до ВБЗ.

Нині база налічує понад 200 тис. персональних карток загиблих та близько 250 тис. сканографії підтверджувальних документів – за результатами опрацювання матеріалів по м. Києву, окремих районах Київської, Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Одеської, Дніпропетровської та Кіровоградської областей. Робота з наповнення бази триває постійно.

Серед опрацьованих документів фонду – матеріали Переяслав-Хмельницького ОМВК. Це 55 архівних справ, що містять сповіщення про загибель – 34 справи, іменні списки зниклих безвісти – 2 справи, документи з розшуку – 9 справ, звіти з питання обліку загиблих – 1 справа, матеріали про військові поховання на території району – 9 справ.

Документи відреставровані, систематизовані, на їх підставі до ВБЗ уведено 8 033 персональних карток на загиблих, зниклих безвісти, померлих від ран та у полоні воїнів Червоної армії в 1941-1946 рр. Оскільки у Книзі Пам'яті України Київської області в означеному районі значаться 8 089 осіб, загальну кількість загиблих воїнів можна визначити як близько 8 тисяч.

Упродовж 1941-1945 років на фронт було призвано 18 тис. переяславчан, з них 45 % не повернулися живими, тобто загинув практично кожен другий мешканець краю. Втрати Київської області нараховують 168 833 особи [4], з них понад 5 % – мешканців Переяслав-Хмельницького району.

Таблиця 1.

**Кількість полеглих воїнів –
мешканців Переяслав-Хмельницького району,
поданих у Книзі Пам'яті України Київської області**

Назва населеного пункту	Кількість осіб	Назва населеного пункту	Кількість осіб
м. Переяслав-Хмельницький	1253	с. Пологи-Чобітки	92
с. Велика Каратуль	239	с. Пологи-Яненки	91
с. Виповзки	115	с. Помоклі	322
с. Вінинці	132	с. Пристроми	234
с. Вовчків	155	с. Радянське	46
с. Воскресенське	53	с. Світанок	23
с. Гайшин	152	с. Сомкова Долина	92
с. Глинишів	79	с. Соснова	240
с. Горбані	104	с. Стовп'яги	210
с. Гребля	21	с. Строкова	191
с. Дем'янці	217	с. Ташань	166

с. Дениси	176	с. Травневе	15
с. Дівички	212	с. Улянівка	126
с. Єрківці	355	с. Харківці	138
с. Жовтневе	271	с. Хоцьки	222
с. Ковалин	202	с. Чирське	29
с. Козлів	244	с. Чопилки	56
с. Лецьки	158	с. Шевченкове	78
с. Мазинки	178	с. Циблі	150
с. Мала Каратуль	143	с. Стовп'яги (Підсінне)	123
с. Переяславське	142	с. Хоцьки (Комарівка)	161
с. Положаї	83	с. Циблі (В'юнище)	351
с. Пологи-Вергуни	249		
Усього: 8 032 особи			

Вік загиблих коливається в діапазоні від 1927 р.н. до 1887 р.н. Інформації про дату народження 626 осіб (7,7 %) – немає. Наймолодшим військовим контингентом у воєнний час стали юнаки 1927 р.н. Наказ про їхній призов на військову службу був виданий 25 жовтня 1944 року. Спочатку новобранці мали проходити піврічне навчання в тилових військових округах і лише потім відбувати на фронт. З восьми загиблих юнаків 1927 р.н. двоє – уродженець м. Переяслава-Хмельницького рядовий 893-го стрілецького полку 196-ї гвардійської стрілецької дивізії Володимир Митрофанович Богаєнко та уродженець с. Єрківці Петро Никифорович Широконос – загинули на фронті влітку 1944 року, у віці 17 років. П'ятеро інших їхніх однолітків загинули в 1945 році, а Яків Семенович Сахно 18 червня 1945 року був засуджений за вироком Військового трибуналу Військово-Повітряних сил Тихоокеанського флоту.

Також 17-літніми загинули восени 1943 року і семеро із 151 воїна 1926 р.н. Усі полягли неподалік від своєї домівки – на території Переяслав-Хмельницького району.

Граничний вік літніх військовозобов'язаних наприкінці 1943 року знизився з 50 до 55 років. Після реєстрації в місцевих військкоматах їх могли призивати на фронт. Проте найстаршому з полеглих переяславчан червоноармійцю Івану Борисовичу Серзі із с. Козлів виповнилося 57 років, на рік молодшим загинув Михайло Дмитрович Яценко із с. Мазинки. Обоє зараховані до категорії зниклих безвісти в 1944 році.

Переважна кількість безповоротних втрат у 1941-1945 роках (59 %) припала на військовозобов'язаний контингент першої хвилі мобілізації: 1905-1918 р.н. – 3 533 особи (44 %) та строковиків 1919-1922 р.н., які на час вторгнення військ Вермахту на територію СРСР перебували на військовій службі – 1 220 осіб (15,1 %). Разом – 4 753 особи.

Найбільше загинуло воїнів 1921 р.н. – 331 особа (4,1 %), 1907 р.н. – 324 особи (4 %), 1922 р.н. – 317 осіб (3,4 %). Цифра полеглих 1920 р.н. та 1912 р.н. однакова – по 307 осіб.

Кількість загиблих воїнів 1887-1927 р.н. другої хвилі мобілізації 1943-1945 років майже дорівнює першій хвилі і становить 3 280 осіб (41 %), з яких 523 особи (6,5%) – призовники 1923-1927 р.н. (таблиця 2).

Таблиця 2.

Аналіз ВБЗ за роками народження загиблих, зниклих безвісти та померлих від ран воїнів – мешканців Переяслав-Хмельницького району в 1941-1946 роках

Рік народження	Кількість осіб	Рік народження	Кількість осіб
1887	1	1908	282
1888	1	1909	279
1889	6	1910	302
1890	14	1911	275
1891	45	1912	307
1892	49	1913	246
1893	50	1914	251
1894	63	1915	193
1895	88	1916	162
1896	108	1917	118
1897	145	1918	243
1898	138	1919	265
1899	134	1920	307
1900	297	1921	331
1901	203	1922	317
1902	243	1923	139
1903	287	1924	109
1904	259	1925	116
1905	268	1926	151
1906	283	1927	8
1907	324	невідомий	626
Загальна кількість – 8033 особи			

Розташований уздовж лівого берега Дніпра в межах східного кордону Київської області Переяслав-Хмельницький район під час оборонних та визвольних боїв перебував у епіцентрі фронтових подій. У вересні 1941 року тут в оточенні загинули захисники столиці України, а восени 1943 року утворився Букринський плацдарм, який відіграв трагічну роль у визволенні Києва. Ці обставини суттєво вплинули на фронтову долю місцевих воїнів.

Аналізуючи документи про загибель, можна дійти висновку, що точних даних про час призову, дату й місце загибелі більшості солдатів та офіцерів визначити неможливо. Причин цьому кілька. Це і складна ситуація на фронті, і незадовільний стан військового обліку у військах. На початку ворожого нападу зарахування полеглих практично не проводилося, з лютого 1942 року і до середини 1943 року облік становив лише половину поточних втрат. Наприклад, 1-й Український фронт, війська якого визволяли територію Переяслав-Хмельницького району, у 1944 році недооблікував тисячі полеглих солдатів: у січні – 11 672 особи за списками та 30 451 особа за сповіщеннями [1]; у квітні – 7 650 осіб [2]; у вересні – 2 854 особи [3]. Своєчасність, ретельність та акуратність під час складання іменних списків залежали лише від сумлінності фронтових командирів.

До того ж, поза військовим обліком залишилися значні контингенти полеглих у найближчих боях щойно мобілізованих із визволених територій місцевих жителів. Під час наступу Червона армія самостійно призивала до своїх лав військовозобов'язаних, до яких належали призовники, які за роки окупації досягли призовного віку, а також відпущені додому військовополонені та призвані раніше воїни, які через певні обставини опинилися на окупованій ворогом території. Затавроване перебуванням на окупованій території нове поповнення відразу направляли змивати свою «провину» кров'ю, до «очищення» їх, як правило, не брали на облік особового складу. У цивільному одязі, погано озброєні та навчені, вони майже не мали шансів повернутися живими, а до контингенту загиблих їх зараховували не військові частини, а місцеві військкомати, відповідно до заяв родин та уточнювальних документів. Попередній аналіз персоналій загиблих, зниклих безвісти та померлих від ран воїнів-українців та уродженців України в 1941–1946 роках свідчить, що з 2 919 549 осіб – 1 507 937 осіб (52 %) значаться зниклими безвісти з умовною датою зникнення (переважно вказувався 1944 рік, коли вся територія України була визволена від окупантів).

У Переяслав-Хмельницькому РВК відсоток загиблих, взятих на облік у післявоєнний час, один із найвищих по Україні – 65 % (з 8 033 полеглих воїнів – 5 200 осіб). Серед документів є унікальний список від 27 серпня 1946 року, складений за заявами родин про пошук військовослужбовців, з якими було втрачено

зв'язок під час війни. На 131 аркуші в ньому значаться 3 688 імен. Майже всі воїни Управлінням з обліку загиблих (Москва) були зараховані зниклими безвісти в червні 1944 року. Родинам сповіщення про загибель виписані однією датою – 12 грудня 1946 року.

Взяття на облік з умовною датою «зникнення» підтверджують і цифри аналізу ВБЗ за роками загибелі переяславчан. Найбільше, 5 280 осіб (66 %) втрат припадають на 1944 рік, коли територія району була очищена від ворога й позаду залишились кровопролитні бої на Букрині, куди насамперед потрапляли щойно мобілізовані місцеві військовозобов'язані мешканці.

Таблиця 3.

Аналіз ВБЗ за роками смерті загиблих, зниклих безвісти та померлих від ран воїнів – мешканців Переяслав-Хмельницького району в 1941-1946 роках

Рік	Кількість осіб	Відсоток
1941	641	8 %
1942	352	4,3 %
1943	912	11,3 %
1944	5280	66 %
1945	620	7,7 %
1946	22	0,06 %
невідомий	205	0,27 %
Загальна кількість – 8 033 особи		

Аналіз загиблих переяславчан за гендерною ознакою свідчить про 28 полеглих жінок. Рік народження час та місце загибелі 14-ти з них – невідомі. Наймолодша – Аграфена Юхимівна Мацкевич 1924 р.н. загинула у вересні 1941 року, похована на полі бою в с. Старий Іржавець Оржицького району Полтавській області. Із шести жінок 1922 р.н. лише на двох – санінструктора Валентину Олексіївну Лопатько та телефоністку Тетяну Дмитрівну Боярину – надійшли сповіщення про загибель від військових частин. Перша воювала в 3-й окремій танковій бригаді й загинула в 1941 році під час бомбардування станції Казанська Ростовської області, друга – у 3-й гвардійській повітрянодесантній дивізії й була вбита 10 квітня 1944 року на території Румунії. Найстарші жінки – Марія Григорівна Юхименко 1906 р.н. та Катерина Андріївна Філоненко 1908 р.н. – зараховані зниклими безвісти в червні 1944 року.

Таким чином, опрацювання оригінальних документів з обліку загиблих воїнів Переяслав-Хмельницького району та створення на їхній основі електронного персонального мартирологу дало

можливість уперше встановити обґрунтовану загальну цифру втрат воїнів району, здійснити аналіз загиблого контингенту за регіонами, роками народження, датами загибелі та довести, що 60 % полеглих взяті на облік зниклими безвісти в післявоєнний час з умовною датою «зникнення» в 1944 році.

Джерела та література:

1. Донесення відділу з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу 1 Українського фронту – начальнику Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії. Вх. № 9383 від 20.02.1944 р. // Узагальнений банк даних про загиблих і зниклих безвісти у період Великої Вітчизняної війни захисників Вітчизни «Меморіал» – www.obd-memorial.ru.
2. Донесення відділу з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу 1 Українського фронту – начальнику Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії. Вх. № 33691 від 12.05.1944 р. // Там само.
3. Донесення відділу з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу 1 Українського фронту – начальнику Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії. Вх. № 86795 від 13.10.1944 р. // Там само.
4. Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2013. – С. 84.

УДК 930.25: 908: 94 (477)

Ірина Кучеренко

(м. Переяслав-Хмельницький)

ГОЛОКОСТ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ: БЕЗ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ

У статті розкрито історію Голокосту на Переяславщині, показано місце, де відбувалися події, що мають символічне значення для історії міста Переяслава-Хмельницького. Розкрито долю єврейського народу в ці важкі роки. Також розглядається феномен рятівників євреїв у період Голокосту.

Ключові слова: Голокост, Переяславицина, трагедія, євреї.

In this paper, we propose a vision of Holocaust history, historic places and events that have symbolic importance for the history of the town of Pereyaslav-Khmelnytsky. Shows the fate of the Jewish people in these difficult years.

Keywords: *Babi Yar, the Holocaust, Pereyaslav, the tragedy of the Jews.*

Вступивши у ХХІ століття, Україна послідовно вирішує проблеми національно-культурного відродження. Формування суверенної державності, консолідація нації не лише як поліетнічної, а насамперед політичної спільноти, актуалізують необхідність наукових досліджень, які б розкрили причини, перебіг і наслідки конфліктів минулого, відокремили міфи та стереотипи, що склалися у суспільній свідомості, від реальних фактів, об'єктивно проаналізували минуле заради майбутнього суспільного прогресу.

Складовою частиною нацистського «нового порядку» в Україні стало тотальне знищення єврейського населення. Реалізація ідеологічного підґрунтя нацизму – доктрини расистського антисемітизму – спричинила, зрештою, істотні диспропорції в етнічному складі населення повоєнної України, втрати нею свого значного інтелектуального, соціокультурного, генетичного потенціалу [1. с. 12].

Оголосивши євреїв своїми расовими та політичними супротивниками, німецькі окупанти прагнули скористатися пропагандистськими й ментальними стереотипами, негативними наслідками діяльності сталінського тоталітарного режиму, сформувані на цій основі колабораціонізм, як масове соціально-політичне явище, й використати представників інших етнічних груп для здійснення своїх расистських планів. Незважаючи на екстремальні умови нацистського окупаційного режиму, зазнаючи геноциду, український народ не став сліпим знаряддям в руках окупантів. Поряд з неспростовними фактами участі частини українців, росіян, білорусів, поляків у реалізації планів нацистів щодо знищення єврейського народу України, значна кількість громадян, ризикуючи життям, рятувала співвітчизників [2. с. 32].

Предметом дослідження є масове вбивство німецько-фашистськими загарбниками і поліціями єврейського населення Переяслава.

Об'єктом дослідження є архівні дані, публікації в пресі, свідчення очевидців.

Основною метою роботи є комплексне дослідження історичної проблематики Голокосту на території Переяславщини.

Завдання дослідження:

- показати долю єврейського народу Переяславщини під час Другої світової війни;
- розкрити роль українців у збереженні життя окремим євреям;
- дослідити використання архівних документів та свідчень очевидців щодо розкриття Голокосту єврейського народу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період вересень 1941-1943 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена початком окупації Переяславщини, а верхня – її закінченням, що узгоджується із загальноприйнятою у вітчизняній історіографії періодизацією Другої світової війни та окупації України.

Територіальні рамки дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються міста Переяслава станом на 1941 та 1943 роки, на території якого геноцид щодо євреїв набув широких масштабів.

В останні п'ять років (1991–1995) в Україні, в умовах розбудови суверенної держави, з'явилися перші наукові розвідки проблеми нацистського геноциду щодо українського єврейства. У цих працях дана проблема здебільшого досліджується по окремих регіонах України. Так праця С. Єлісаветського присвячена трагічній долі євреїв Бердичева, котрі майже всі були знищені нацистами восени 1941 року. Дослідження Я. Хонігсмана висвітлює всі етапи історії загибелі єврейської громади Львова: гетто, Янівський табір, депортація у табори смерті. Праці Ю. Ляховицького розкривають нацистський геноцид щодо харківських євреїв. У книзі «Євреї Переяславщини» автор Ц. Гехтман показує та висвітлює Переяславський Голокост. Всі ці дослідження базуються на архівних матеріалах.

Останнім часом в українській історичній науці появились перші наукові розвідки в яких аналізуються загальні питання Голокосту, пропонуються нові концептуальні підходи, погляди

на взаємини між єврейським та українським населенням під час окупації, на єврейський рух опору тощо. Але всі публікації, наукові розвідки, дослідження є тільки початком у вивченні даної проблеми. У нашій розвідці ми хочемо висвітлити питання знищення євреїв на Переяславщині під час Другої Світової війни, яке повністю не досліджене.

Кількість євреїв, які проживали в довоєнному Переяславі наразі невідома. В 1928-1929 роках багато їх виїхало в Київ та Америку. Вважаємо, що на початок Другої світової війни в місті проживало не менше трьох тисяч євреїв.

Ще до війни, починаючи з 30.01.1933 року, Третій рейх розпочав реалізацію плану «завершального розв'язання єврейського питання в Європі», метою якого було легальним шляхом очистити германський життєвий простір від євреїв, яких на той час в Європі нараховувалося близько 11 млн.

Не перелічити фактів і характеру знищення фашистами і поліцаями єврейського населення України в роки Другої світової війни. Все було спрямоване на одне – знищення єврейської нації.

Німецько-фашистські загарбники зайняли Переяслав 16 вересня 1941 року.

Евакуюватися з міста було дуже важко. Цьому сприяло його погане розташування: далеко від пристані – 12 км і особливо від залізниці – 28 км. Крім того, серед населення не велась роз'яснювальна робота, а старі люди – віруючі боялися померти в дорозі і бути похованими не за єврейським звичаєм. Деяким єврейським сім'ям все-таки вдалося евакуюватися. Це сім'ї Хасі Фальковської, Ніни Канупер та Ольги Гальперін [3, с. 5].

Політика Голокосту на території Переяславщини здійснювалась у двох формах: силами ЗК 4а, ЗК 4б, 401-го поліцейського батальйону, 8-го полку 1-ої мотопіхотної бригади СС, польової жандармерії, поліції безпеки та СД і місцевої поліції. Службові повноваження на проведення акцій знищення євреїв мали виключно керівники німецьких каральних органів. Українська допоміжна поліція та органи місцевого управління виконували технічні функції. Розпочався важкий трагічний період окупації для жителів села, особливо це стосувалося жителів єврейської національності. Фашисти ретельно збирали буквально всі дані про єврейське населення Переяславщини, зокрема: місце проживання, хто власник будинку, звідкіль і коли прибув умісто,

з якого часу живе за останньою адресою, національність, місце роботи, місце і рік народження, родинний стан, фах, професія, працездатність, стать, належність до партії чи комсомолу.

В окупованому Переяславі 4 жовтня гітлерівцями була проведена акція по масовому розстрілу євреїв: здебільшого жертвами були літні люди, жінки, діти та інваліди. Вона тривала декілька днів. В акті комісії від 27 вересня 1943 року написано: «Облавою гестапо було підібрано все населення: чоловіки, жінки та діти єврейської національності. Вони повинні були захопити з собою найцінніші речі особистого вжитку: взуття, одяг, і йти в двір колишньої фабрики. Коли їх було зібрано понад 600 чоловік, головорізи вирішили познуватися над своїми нещасними жертвами, що дивилися на них переляканими очима, не знаючи, що з ними буде зараз, через декілька хвилин. Цих людей примушували танцювати, співати, плигати, бити один одного, лягати ниць до землі і знову вставати. Велику частину побили до крові, відібрали найкращі речі і загальною колоною відправили за місто до глиновища, що біля кладовища, по дорозі на село Карань І ось тут був вчинений розстріл, небувале в історії жорстоке знущання над всіма людьми. Розстріляли спочатку чоловіків і жінок, дітей кидали живими в ями і неглибоко загортали землею, так що на другий день виступала кров. Хто лишився з єврейського населення не спійманий облавою в наступні дні, в міру їх виявлення, були також знищені в кількості біля 200 осіб на тому самому місці» [4].

У Переяслав-Хмельницькому міському архіві зберігається фото загальної могили розстріляних у жовтні 1941 року.

19 травня 1943 року була проведена чергова акція по масовому розстрілу євреїв. Були розстріляні вісім жінок – єврейок, які мали шлюб з українцями і у яких zostалися малі діти: Песя Бухановська, Гана Ваценко, Катерина Бутнік, Броніслава Керліх (Полішук), Полдіна Сердюк: а також вчитель математики Семен Ісайович Хабад та бабуса Цив'я-Доба Вольківна Куцовська, яка жила в селі Дениси у своєї дочки. Ця бабуса приїхала з Києва і була дружиною Арона Мусійовича Куцовського. В селі Демя'нці був вбитий і Волько Ізраїлович Астрахан [5]. Неправдоподібно стислий термін підготовки і проведення небувалої за масштабами страти величезної кількості міських жителів, переважно жінок, старих і дітей, став можливим завдяки тому, що вся акція від

початку до кінця була спланована й розрахована до деталей заздалегідь.

Перебуваючи на тимчасово окупованій фашистами Переяславщині, декілька жінок встигли втекти від облави. Спочатку переховувалися у своїх знайомих, а потім пішли по селах аж до Черкаської області. Це Ганна Григорівна Фінкельштейн – вчителька молодших класів, Ліза Вольківна Полінкер та Поліна Янкелівна Карлінська – робітниці.

Роза Ісаківна Присянікова, на той час молода дівчина-дев'ятикласниця, так розповідала про себе. «Життя мого покоління поділилося на дві основні віхи: до війни і після. Довоєнне життя обірвалося трагічним ранком 22 червня 1941 року. В наше місто фашисти увірвалися в перші місяці війни. Все населення виганяли на роботи. В перший день нас побили шомполами так, що мати сказала мені: «Якщо так буде повторюватися, хай мене краще розстріляють». Нещасна...Вона ще не знала, що це станеться на початку жовтня, а точніше 4-го числа. Я була у подруги. А коли дізналася, що євреїв погнали до мосту через Альту, намагалася наздогнати натовп. Від розстрілу мене врятував вчитель хімії Яків Федорович Білошицький. Вихопив з натовпу і переконав, що ніхто нікуди євреїв вивозити і не думає. Він наказав сховатися на єврейському кладовищі, де зараз музей просто неба. Туди мені Галина Карман і Надя Майборода приносили їжу. Згодом опинилась в Німеччині в концтаборі Равенсбрюк. 30 квітня 1945 року Радянська Армія мене звільнила з табору Нойбрандербург. Повернувшись додому, дізналась про трагічну долю рятівника Я. Ф. Білошицького. Він загинув у Бухенвальді, куди потрапив через донос за зв'язок з підпіллям».

87-річна Меланія Теофанівна Василенко згадує про директора єврейської школи № 3 Естер Аронівну Дікінштейн: «Як керівник школи, як людина Естер Аронівна була справедливою, чуйною до людей. З першого дня війни її призвав райком партії на роботу по евакуації. Вона всю себе віддавала роботі. Організовувала евакуацію з району тисячі голів худоби з колгоспів, МТС, транспорт, тощо. Всіх і все евакуювала, а себе не встигла, бо не думала про себе. І ніхто про неї не подбав. Так і залишилася тут під час окупації. Де вже переховувалася, невідомо, тільки навесні 1942 року серед розстріляних німцями людей одна з учениць її школи (Палочка Надя) впізнала Естер Аронівну. Так закінчилося життя славної і доброї людини» [6, с. 56].

Численні дані свідчать, що євреї Переяславщини, стосовно яких проводилась політика геноциду, не були покірною жертвою нацистів. Опір знаходив свій вияв у пасивній, активній та неорганізованій формах. Невиконання розпоряджень окупантів, втечі були характерною реакцією євреїв, які протестували проти дій режиму. Ці форми опору не мали політичної основи, не пов'язувалися з певною ідеологією і спрямовувались переважно на порятунок, збереження людської гідності. Участь місцевого населення у допомозі євреям була мотивована принципами загальнолюдської моралі. Рятували, переховували не носіїв певної ідеології, а сусідів по соціуму й ареалу проживання. Ці дії кваліфіковано як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження принципів загальнолюдської моралі [6].

На численних прикладах було з'ясовано, що місцеве населення не залишилося мовчазним свідком безчинств, які здійснювались окупантами. За будь-яку форму допомоги євреям з боку місцевого населення карателі застосовували проти нього жорстокі репресії. Незважаючи на це, факти участі місцевого населення у порятунку співгромадян були непоодинокими. Після масових розстрілів у Переяславі ще залишалися євреї, які не з'явилися на збірний пункт. Багато хто з них був у змішаних шлюбах, і їх рятували неєврейські родичі. Хтось намагався сховатися за допомогою сусідів, знайомих, діставали документи на інше ім'я. Лінецька Оксана Андріївна (1910-2000), врятувала 15-річного сусідського хлопця Іцика Булкіна, давши йому ім'я Володимир та своє дівоче прізвище. Після повернення додому він залишив це ім'я собі назавжди.

Коломієць Ганна Юхимівна (1900-1983) та її донька Коломієць (Бурчик) Галина Василівна (1928 р.н.) проживали в селі Стів'яги. В 1943 році під час розстрілу жінок-єврейок, які мали шлюб з українцями, переховували після страти їхніх матерів чотирьох дітей: Галю, Льоню, Любу та Ларису.

Сім'я Бабчунів: Наталія Федотівна (1901-2003), Олександр Костянтинович та їх син Федір Олександрович (1929-2005), які проживали в селі Пристроми Переяславського району переховували Ревекку Янкелівну Сапір та її малолітніх доньок Валю та Люду. На превеликий жаль, матір врятувати не вдалося. Вона загинула в 1942 році, а дівчатка вижили.

Клавдія Павлівна Попова в жовтні 1941 року врятувала подружжя Лінецьких. Весь цей час, поки тривала окупація

Переяслава, Ісаак та Берта Лінецькі переховувалися по черзі у своїх друзів. Їсти їм возив син Попових – Василь [7, с. 14].

Особливостями Голокосту на Переяславщині була відсутність стихійних погромів; високий рівень «ефективності» проведених репресивних заходів у перші місяці окупації; відсутність гетто і таборів праці, ліквідація евакуйованих євреїв; застосування різних методів знищення людей [8, с. 22].

Після визволення Переяслава точних підрахунків жертв геноциду не проводилося, але ми вважаємо, що не менше 1000-1500 чоловік було знищено під час масових розстрілів в жовтні 1941-го, червні 1942-го та травні 1943-го років. Наслідки Катастрофи українського єврейства були вражаючі: єврейська громада Переяславщини була майже вся знищена, живими залишились тільки ті, хто встиг евакуюватися до окупації і ті, кого врятувало місцеве населення. Разом з сотнями тисяч українських євреїв загинув величезний пласт культури єврейського народу, культури Переяславщини.

Джерела та література:

1. Алтухова О. Трагічна річниця: Масове знищення євреїв в 1942 р. в обл. / О. Алтухова // Шалом Алейхем. – 2002. – № 11. – С. 24.
2. Гончаренко О. Голокост як історична подія і проблеми теорії громадянського суспільства / О. Гончаренко // Формування громадянської компетентності учнівської молоді. Відкриття європейського року громадянської освіти в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 8-9 лютого 2005 р. – Харків: ХОНМІБО, 2005. – С. 134.
3. Гехтман Ц. Євреї Переяславщини / Ц. Гехтман. – К.: ТОВ «АТОПОЛ.», 2010. – С. 183.
4. ДАКО, ф. 5634, оп. № 1, спр. № 1892, арк. 154.
5. ДАКО, ф. 5678, оп. № 3, спр. № 1894, арк. 131.
6. ДАКО, ф. 5634, оп. № 1, спр. № 1881, арк. 181.
7. Книга Пам'яті України. 1941-1945: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегія І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 179.
8. Махун С. Скорботна річниця: Про трагедію Бабиного Яру / С. Махун. – К. 1999. – С. 87.

Ольга Сорокіна
(м. Старобільськ)

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу доробку сучасних істориків у ділянці дослідження долі українців у часи найбільшого воєнного конфлікту світової історії.

Ключові слова: Друга світова війна, джерелознавство, українська еміграція, діаспора.

This article analyzes the heritage of modern historians in the study of the fate of Ukrainian in times of the greatest military conflict in world history.

Keywords: World War II, source, Ukrainian emigration, diaspora.

З проголошенням державної незалежності України стало можливим відновити українську історію як діалектичний процес із притаманними йому суперечностями, досягненнями і втратами. Цей процес, на думку науковців, триває і сьогодні та характеризується переоцінкою багатьох історичних подій, зокрема і Другої світової війни [17, с. 4].

Відомо, що в роки Другої світової війни з різних причин за кордоном опинилася велика кількість української студентської молоді, громадсько-політичних діячів, науковців, письменників, діячів культури та мистецтва, журналістів, військовополонених, оstarбайтерів та ін.

Актуальність теми обумовлюється відсутністю в науковій історичній літературі комплексного спеціального дослідження життя й діяльності закордонних українців цього часу.

Про необхідність введення до наукового обігу документів української діаспори, щоб по-новому підійти до історії української еміграції двадцятиліття, зазначали вчені Б. Цимбал, М. Палієнко, В. Піскун, І. Старовойтенко, Ю. Каліберда, І. Гирич та ін. [17, 12, 4, 14, 1].

1944 рік Володимир Державин називає початком нової доби соборнонаціональної еміграції (наддніпрянської і наддністрянської) [16, с. 13].

Одним із перших почав вивчати головні напрями еміграції зі Східної Галичини, Західної Волині та Західного Полісся впродовж міжвоєнного двадцятиліття Степан Качараба [5].

В. Петров у праці «Діячі української культури» звертає увагу на основну причину виїзду українців за кордон в останні роки Другої світової війни: «... утікачі з-поза залізної заслони якраз виїздили на постійну працю і вислизали з більшовицьких рук ...» [15, с. 6].

Важливою в плані вивчення долі українських емігрантів кінця Другої світової війни є дисертаційна робота Б. Цимбал «Матеріали фонду Івана Багряного як джерело вивчення громадсько-політичної діяльності української еміграції (друга половина 40-х – середина 60-х рр.)», 2008 р. [17].

До сучасних вітчизняних досліджень відносять і вступні слова діячів української діаспори – О. Коновала та А. Лисого. Так, в упорядкованому О. Коноваловим збірнику «Наша боротьба та наші позиції: 36. матеріалів партії УРДП-УДРП в діаспорі» аналізується повоєнна українська еміграція Другої світової війни, а у вступі збірника А. Лисий обґрунтовує політичний характер еміграції з Радянського Союзу, що стала найбільшою за всю попередню історію [11, 10, с. 5].

Питання еміграції патріотичної інтелігенції, представників українських політичних кіл, наукової та професійної інтелігенції, учасників підпільного руху та бійців проти фашистських окупантів України і проти більшовизму стає центральним. Найдієздатніша, найактивніша і найсвідоміша частина українського народу поповнюють число старих емігрантів. До групи емігрантів входили і селяни, робітники, які об'єднаними зусиллями прагнули зберегти та зміцнити українство в Європі, віддавали свій досвід, енергію й життя служінню справі українського визволення. Після закінчення Другої світової війни мільйони українців з різних частин України опинилися у Західній Європі. Більшість з-поміж них – це були молоді люди, яких силою вивезли на роботу до Німеччини.

Ведучи мову про джерельне забезпечення дослідження цієї проблеми, варто звернути увагу й на праці молодих учених, що присвячені вивченню однієї із найнезахищених груп емігрантів, до якої входять остарбайтери. Так, у статті Юрія Радченка міститься характеристика умов праці остарбайтерів та

зазначається, що їх могли відправити до виправного трудового і до концентраційного табору за звинуваченням у халатності під час роботи, саботажі, порушенні трудових обов'язків. Ми можемо простежити і як проходив цей процес: «... При потраплянні остарбайтера до концентраційного табору на нього чекала спершу реєстрація та проходження санітарної обробки. При реєстрації новому в'язню видавали вінкель з особистим номером та літерою, яка ідентифікувала державне та національне походження.» [13, с. 231]. Автор у своїй роботі назвав кількісний склад працюючих в господарстві Третього Рейху: «... В серпні 1944 року офіційно працювало 7 615 970 іноземних робітників, з них 1,9 мільйонів були військовополоненими та 5,7 мільйонів – цивільними робітниками» [13, с. 230].

Доктор історичних наук, професор Віктор Король є автором найгрунтовніших досліджень про життя остарбайтерів. Науковець наголошував, що українців силоміць вивозили на роботи до Німеччини та змушували працювати по 14-15 годин на добу. У праці «Проект концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну» дослідник пише: «... Купували в рейху робітника з інших окупованих територій за таку ціну, яку платили за пальто, а робітниця – жінка коштувала стільки, скільки дешеві черевики» [7, с. 27]. Зазначимо, що остарбайтери були важливою робочою силою для військової економіки Німеччини в роки Другої світової війни.

Через військово-політичні обставини в роки Другої світової війни значно зросла кількість українців у суміжних з Україною державах – Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії. Основними європейськими країнами, де в роки Другої світової війни перебувало найбільше українців були Чехословаччина, Польща, Німеччина, Австрія. Важлива інформація про ці події міститься в працях Василя Кременя, Василя Ткаченка, Олександра Каденюка, В. Голубко та ін. Вони дотримують думки, що у 1944 році значна частина українців розташувалася в Чехії, а коли стала очевидною її окупація, переселилися у західні регіони Німеччини. По закінченню війни українцям, переважно закарпатцям, котрі служили у бригаді генерала Людвіка Свободи, було надане чеське громадянство [3, 6]. Багато українців у повоєнні роки проживало у Словаччині. Це пояснюється тим, що до її території 1945 року було повернуто Пряшівщину – етнічні

українські землі). З поміж названих країн найбільше українських емігрантів оселилося у Західній Німеччині, в якій було налаштоване культурно-мистецьке, літературне життя, видавнича справа тощо.

У кінці 1945 року відбувається структуризація української еміграції. Втікачі з-під сталінського режиму дістали статус-кво. Відомо, що на той час майже 300 тисяч українців залишилися в еміграції і певний час перебували у таборах переміщених осіб, спочатку під егідою командування головного штабу експедиційних військ союзників, а потім – ООН. Вони розташовувалися на території Західної Німеччини – Мюнхені, Авгсбурзі, Берхтесгадені, Гановвері, Штутгарті, Міттенвальді, Регенсбурзі, а також на території Австрії – в Зальцбурзі, Лінці, Брегенці, Клягенфурті та ін. Як твердять автори історичних праць, розселення українців за межами материкової України спричинене унаслідок територіальних змін і є своєрідним рятуванням людей від повернення до радянського режиму [3, 9]. Період жорстокого терору, яким були сповнені будні українських емігрантів – окрема тема історії. Сергій Білокінь у передмові до книги В. Петрова «Діячі української культури» описує їх так: «На людей буквально полювали репатріаційні комісії, перевозачи їх спочатку до радянського кордону, а тоді – далі й далі, в сибірські табори. У Празі 12 травня 1945 року одночасно арештували багатьох визначних українських громадян – серед них приятелі Лесі Українки Максима Славінського (автора перекладу з Гайне «Коли розлучаються двоє», що став народною піснею), економіста Валентина Садовського та ін. ... У столиці нейтральної Австрії схопили одного з Габсбургів, що мав чималу українофільську біографію й навіть писав вірші українською мовою під псевдонімом «Василь Вишиваний» [15, с. 6]. Масові втечі з репатріаційних таборів, не бажання повертатися під комуністичний режим спричинили масовий виїзд українців на американський, австралійський континенти тощо. За свідченням Ф. Заставного, по закінченню Другої світової війни у США був ухвалений закон під назвою «Закон ДП», який дозволяв додаткову еміграцію «переміщених осіб» [2].

Отже, етнічний струс, що стався в роки Другої світової війни, особливо відчула українська спільнота Європейського континенту. Адже Друга світова війна спричинила суттєві зміни

у становищі української діаспори. На думку Н. Левицької, результати цих змін були пов'язані з кардинальними геополітичними змінами в світі [9].

Не можна не назвати імена українців, які в роки Другої світової війни були «віддані на ласку чужих народів» і які спромоглися повноцінно розвиватися в еміграційних умовах. У додатку № А «Біографічна довідка про громадсько-політичних діячів української еміграції» дисертаційного дослідження Б. Цимбала виокремлюються такі визначні постаті, яких дала світові українська земля в роки Другої світової війни: Іван Багряний, Анатолій Білоцерківський, Іван Бринза, Михайло Воскобійник, Федір Гасенко, Мар'ян Дальний, Кирило Дацько, Юрій Дивнич (Лавріненко), Іван Дубинець, Олексій Коновал, Григорій Костюк, Анатолій Лисий, Микола Французенко, Семен Підгайний, Микола Підлісний, Федір Пігідо, Микола Степаненко, Петро Шинкар та ін.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що Друга світова війна стала важливим етапом в еміграції українців. Після її закінчення найбільший еміграційний потенціал зосередився у країнах Європи, які зазнали величезних людських і матеріальних втрат у період військового лихоліття, на Американському континенті тощо. Дослідження консолідації української спільноти за кордоном після Другої світової війни є перспективним та дасть можливість доповнити неповну сторінку історії України та її діаспори. Подальшого вивчення потребують документи, що висвітлюють багаторічну невтомну працю українців, які в роки Другої світової війни опинилися за межами материкової України.

Джерела та література:

1. Гирич І. Б. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09. / НАН України. Інститут української археографії / І. Б. Гирич. – К., 1995. – 185 арк.
2. Заставний Ф. Д. Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – 172 с.
3. Каденюк О. С. Історія України: навч. посібн. / О. С. Каденюк. – К.: Кондор, 2008. – 408 с.
4. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917-1921 рр.: дис. ...

- іст. наук: 20.02.22. / Національна академія Оборони України / Ю. Ю. Каліберда. – К., 2009. – 183 арк.
5. Качаруба С. Еміграція з Західної України (1919-1939) / С. Качаруба. – Львів: Львівський нац. унів. ім. І. Франка, 2003. – 416с.
 6. Кондратюк К. Новітня історія України. 1914-2008 рр. / К. Кондратюк, Г. Боднар, В. Качмар, В. Голубко. – К.: Знання, 2011. – 536с.
 7. Король В. Ю. Проект концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну // Історія в школі. – 2009. – № 11. – С. 23-27.
 8. Кремінь В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремінь, В. Ткаченко. – К.: Видавничий центр «Друк», 1999.– 446 с.
 9. Левицька Н. М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навч. посібн. / Н. М. Левицька. – К.: Кондор, 2011. – 418 с.
 10. Лисий А. Вступ // Наша боротьба та наші позиції: зб. матеріалів партії УРДП-УДРП в діаспорі / А. Лисий. – Арлінгтон Гайтс; Х., 2005. – С. 5.
 11. Наша боротьба та наші позиції: зб. матеріалів партії УРДП-УДРП в діаспорі / Упоряд. О. Коновал; Фондація імені І. Багряного. – Арлінгтон Гайтс; Х.: ХІБМ, 2005. – Т. 1. – 911 с.; Т. 2. – 895 с.
 12. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр.(створення, функціонування, доля документальних колекцій): дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / М. Г. Палієнко ; КНУТШ. – Київ, 2008. – 468 с.
 13. Радченко Ю. Остарбайтери – в'язні нацистських концтаборів (1941-1945) / Ю. Радченко // Каразінські читання (історичні науки): Матер. міжн. конф. молодих вчених. – Харків, 2007. – 356 с.
 14. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / І. М. Старовойтенко. – К., 2004. – 322 арк.
 15. Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), бібл.ф. 3., № 34520. Петров В. Діячі української культури (1920-1990 рр.) жертви большевицького терору. – Київ: Воскресіння, 1992. – 80 с.
 16. Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), бібл.ф. 3., № 3333. Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945-1947). – Мюнхен: Академія, 1948. – 32с.
 17. Цимбал Б. О. Матеріали фонду Івана Багряного як джерело вивчення громадсько-політичної діяльності української еміграції (друга половина 40-х – середина 60-х рр. 20 ст.): дис. ... канд. іст. наук., спец. 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Б. О. Цимбал; КНУТШ. – Київ, 2008. – 224 л.

Сергій Ващенко

(м. Переяслав-Хмельницький)

ВНЕСОК Є. ПАТОНА У ПЕРЕМОГУ В ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

У роботі відображено основні науково-технічні здобутки Євгена Оskarовича Патона - академіка Національної академії наук України, керівника Інституту електрозварювання, видатного вченого у галузі мостобудування і зварювання. Висвітлено внесок вченого у розвиток автоматичного електрозварювання та вплив даного винаходу на перемогу у Великій Вітчизняній війні.

Ключові слова: Євген Оskarович Патон, Інститут електрозварювання АН УРСР, зварювальні процеси, флюс.

In the article basical scientific and technological achivements Yevgen Oskarovich Paton, academic of the National Academy of Sciences of Ukraine, head of the Institute of Electric Welding, a prominent scientist in the field of bridge constriction and welding are stated. The contribution of scientist in the development of avtomatic electric welding and influence present invention on the victory in the Great Patriotic War is explained.

Keywords: Yevgen Oskarovich Paton, Institute of Electric Welding AN URSSR, welding processing, flux.

Важливе значення для перемоги над Німеччиною відіграла наука. В даній роботі розповідається про один із тих винаходів, які принесли перемогу у Великій Вітчизняній війні, а саме – автоматичне зварювання Інституту електрозварювання під керівництвом Є. Патона. Цікаво те, що вклад Є. Патона дуже важко порівняти з іншими конструкторами, наприклад, такими як Ж. Котін, М. Духов та ін. Причина в тому, що під керівництвом Є. Патона було створено метод автоматичного електрозварювання, з цього дня країна отримала перевагу в масовому виробництві спочатку танків, а згодом всієї військової техніки.

«В 1929 р. з ініціативи акад. Є. Патоном була організована кафедра інженерних споруд при Академії наук України, електрозварювальна лабораторія стала основним завданням

діяльності кафедри. У січні 1930 року за ініціативою Є. Патона при кафедрі був організований електрозварювальний комітет, основне завдання якого – сприяти розвитку та впровадженню зварювальних технологій. Вже в 1932 році обсяг виконаних робіт дуже зріс та розширився, що Є. Патон поставив питання перед Президією АН УРСР про створення науково-дослідницького інституту. На основі кафедри та комітету вже в 1934 р. був створений Інститут електрозварювання. Основну увагу інститут приділяв і приділяє проблемам механізації та автоматизації зварювальних процесів» [4, с. 9-10].

Початок Великої Вітчизняної війни припинив на деякий час розвиток автоматичного зварювання. Інститут електрозварювання був евакуйований на північний Урал, де роботу було розгорнуто на базі танкового заводу [4, с. 15]. Є. Патон так описує процес евакуації: «Прибувши на Урал, Я вирішив не здавати позиції і, незважаючи на великі труднощі, продовжувати розпочату справу, враховував, що під час війни автоматичне зварювання може дуже допомогти оборонним заводам. Спершу ми намагалися застосувати автозварювання для виготовлення корпусів авіабомб, однак успіху не мали. Коли прибув сюди Харківський завод ім. Комінтерну, ми взялися за автозварювання танкових корпусів. Проте до липня 1942 р. завод не виявляв великого інтересу до нового зварювання, поки він не переконався у високій міцності швів, зварених автоматом і великої продуктивності цього методу» [6, арк. 2].

За роки війни Інститут під головуванням Є. Патона виконував велику роботу з подальшого вдосконалення та впровадження автоматичного зварювання під флюсом у військовій промисловості. Якщо на кінець 1941 р. на заводах працювало всього 3 установки для автоматичного зварювання, то 1944 р. це число виросло до понад 100 зварювальних установок [4, с. 16].

Приділяючи велику увагу впровадженню автоматичного зварювання, не було припинено дослідницькі роботи, створені під час війни: технологія зварювання броньових сталей, вироблено нові зварювальні флюси, проведені дослідження процесу, що відбуваються в потужній зварюваній дузі, яка горить під флюсом, роботи з дослідження способів багатодугового й багатоелектродного зварювання, створені перші півавтомати для зварювання під флюсом [4, с. 16].

Війна не зупинила розвитку зварювальної науки. Не припиняючи напруженої виробничої роботи, вчені-зварювальники формували фундамент теоретичної основи, необхідний для подальшого вдосконалення технології, апаратури, зварних конструкцій. Є. Патон допрацював свою книгу «Швидкісна автоматична зварювання під шаром флюсу», яка вийшла в світ у 1942 р. третім виданням; дана книга стала цінним посібником з впровадження швидкісного автоматичного зварювання під флюсом на багатьох підприємствах країни [5, с. 119].

«Введення даного методу допомогло Радянському Союзу якнайшвидше провести модернізацію виробництва військової промисловості, що дало перевагу СРСР в боротьбі з агресором» [6, арк. 2].

«До самого кінця війни у німців не було автозварювання танкової броні, а в американців вона з'явилася лише в 1944 році. Я весь час цікавився тим, що робиться в цьому напрямку за кордоном. На наші заводи часто привозили для переплавки розбиті фашистські танки. Шви на них були зварені ручним способом і дуже неякісно. Ми робили аналізи, макро- і мікрошліфи, вони показали, що шви, як і сама бронева сталь, крихкі, і тому погано чинять опір радянським снарядам. Мабуть, німці менше зважали на якість броні і зварювання, а прагнули випускати якнайбільше танків, щоб справити моральне враження й залякати нас» [2, с. 229].

«Наполегливість і технічна сміливість Є. Патона, підтримка Наркома танкової промисловості В. Малишева, що підписав у січні 1942 р. наказ про провадження автоматичного зварювання під флюсом у танкобудуванні, побороли недовіру до нової прогресивної технології зварювання. Система перевірок виявила, що зварене під флюсом з'єднання якісніше і міцніше за ручне, також позитивні відгуки потім почали надходити із ремонтних танкових заводів» [3, с. 95].

На початковому етапі запровадження автоматів електрозварювання у виробництво, ця новація скептично сприймалася деякими робітниками. У спогадах Є. Патон цікаво описаний подібний випадок: «Патони» (так звали на заводі наші автомати) – справа серйозна, уваги вимагають. Їм не скажеш: знати нічого не знаю, давай план! Я був впевнений, без них тепер у нашому зварювальному ділі нема руху вперед. А назад, до

ручного тримача, теж ходу нема. Вчи мене. А директору своєму скажи: зрозумів – за машину правда!» [2, с. 236-237].

Одним із видатних досягнень науки під час Великої Вітчизняної війни було впровадження та подальший розвиток автоматичного зварювання спочатку в танкобудуванні, а згодом – у всій військовій промисловості (Є. Патон) [1, с. 15].

Швидкісне автозварювання набувало всебічного поширення, дирекціям заводів було запропоновано призначати людину, яка буде відповідати за запровадження даного методу виробництва [2, с. 237].

Автоматичне зварювання почало широко застосовуватися при виготовленні танків. «Патонівці» почали витісняти ручне зварювання, що збільшило продуктивність корпусного відділу. Є. Патон вважав, що: «Конвеєр задумувався для ручного зварювання, але я ні на хвилину не сумнівався, що в ньому знайдуть собі місце наші автомати». Були розроблені ескізи для впровадження автоматичного зварювання на конвеєр [2, с. 240].

Отже, завдяки зусиллям вчених Інституту електрозварювання на чолі з Є. Патonom, зварювальні процеси й споріднені технології почали широко застосовуватися у багатьох галузях техніки; війна виступила каталізатором розвитку науково-технічної думки. Автоматичне зварювання допомогло вирішити ряд проблем, які постали перед нашою країною під час війни. Головною заслугою Є. Патона стало те, що він своєю не посильною працею створив та став керівником Інституту електрозварювання АН УРСР, під керівництвом якого було створено автоматичне зварювання, якому судилося стати одним із факторів перемоги, а інститут став лідером зварювальних технологій не тільки в УРСР та СРСР, а всього світу. Про це свідчить те, що подібний метод зварювання в Німеччині не з'явився, а в США лише в 1944 році.

Джерела та література:

1. Бубнов И. Н. Научно-технический прогресс в СССР за 60 лет / И. Н. Бубнов. – М., 1978. – 64 с.
2. Буряківський Ю. Патон Євген Оскарович. Спогади. Літ. запис / Ю. Буряківський. – К.: Держлітвидав, 1956. – 320 с.
3. Видатні конструктори України: за матеріалами наук. читань з циклу «Видатні конструктори України», проведених у 2001–2008 рр. / ред. Б. Є. Патон, М. З. Згуровський. – К.: Екмо, 2008. – Т. 1. – 323 с.
4. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона: структура, форма, роботи і напрями діяльності та інші / Під. ред. Б. Є. Патона. – К.: Держтехвидав, 1959. – 157 с.

5. Корниенко А. М. История сварки. XV – середина XX ст. / А. М. Корниенко. – Ростов на Дону: Феникс, 2004. – 212 с.
6. Лист, надісланий тов. Хрущову Микиті Сергійовичу від академіка Патона. Відповідь Хрущова // Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 408, 9 арк.

УДК 94 (477)

Остап Горобець
(м. Київ)

ДО ВИТОКІВ МІФОЛОГЕМИ «ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА»: СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ АН УРСР

Розглядається процес заснування Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР, формування її штату, розробка напрямків джерельно-пошукової та дослідної роботи, формування плану редакційної підготовки.

Ключові слова: Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР, історіографія Вітчизняної війни, К. З. Литвин, І. Д. Назаренко, І. І. Слинко.

The process of creation of Commission of history of the Great Patriotic War of AS USSR, forming of its state, development of directions of search of sources and research work, forming of plan of editorial preparation is examined.

Keywords: Commission of the Great Patriotic War of AS USSR, historiography of the Great Patriotic War, K. Z. Litvin, I. D. Nazarenko, I. I. Slinko.

Вивчення й історіографічне представлення будь-якої війни, що коли-небудь випадала на долю людства, як правило, розпочиналося ще до того, як припиняли гриміти останні її постріли. Не стала винятком з цього правила й Друга світова війна та ті її події, що безпосередньо зачепили Україну. Їхнє попереднє вивчення, переосмислення та вмонтування в панораму історичної пам'яті розпочалося задовго до завершення бойових дій.

Особливе місце в процесі розгортання дослідницької роботи, передовсім у сенсі накопичення документального масиву, систематизації та первісного узагальнення джерел, що відкладались у вирі воєнних подій, а також їх підготовки до публікації, належало створеній ще в роки війни Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР. Перша згадка про створення Комісії з історії Вітчизняної війни на загальносоюзному рівні 15 січня 1942 р. датована [1, с. 180]. І тоді ж, на початку 1942 р., у структурі АН УРСР формується своя спеціальна група, що також зайнялася роботою з виявлення і систематизації документів воєнного часу. Формальна інституалізація установи відбувається вже на початку наступного року, коли 24 січня 1943 р. ЦК ВКП (б) У схвалив рішення про створення Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР [2, с. 184]. Утім, до травня 1944 р. Комісія не мала свого постійно діючого апарату [5, арк. 1], оскільки як самостійна науково-дослідна організація буда сформована згідно з постановою Президії АН УРСР, ухваленою лише в травні 1944 р. вже після переїзду АН УРСР з Москви до Києва [3, с. 62]. Тоді ж керівними органами УРСР був затверджений штатний розклад Комісії і вирішене питання щодо відповідних бюджетних асигнувань для неї [5, арк. 1].

Фактично ж Комісія розпочала свою діяльність лише з другої половини липня 1944 р. [2, с. 184]. На кінець року в Комісії працювало 17 співробітників, хоча повний штатний розпис передбачав наявність 22 посадових осіб [5, арк. 1]. До складу комісії у цьому році було включено й групу зі збору і систематизації матеріалів партизанського руху, що перед тим діяла при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У [5, арк. 2; 7, арк. 35]. А наступного року штатний розклад Комісії переглянула Центральна штатна комісія при РНК УРСР, розширивши її склад до 50 співробітників [5, арк. 1].

Штатний розклад Комісії 1945 р. передбачав функціонування таких наукових підрозділів: військово-партизанський відділ, відділ окупаційного режиму, відділ економіки воєнного часу, відділ персоналії героїв, відділ хроніки і бібліографії, відділ фондів, бібліотеки [5, арк. 2]. Проте, як впливає з робочих звітів Комісії за 1945 р., формування штату почалось фактично лише після завершення бойових дій і початку демобілізації військовослужбовців. У звітній записці за 1945 р. зазначалось:

«Оскільки значна частина наукових кадрів перебувала в лавах РСЧА і до закінчення військових дій не могла бути відкликана для роботи за своїм основним фахом, підбір і комплектування штату наукових співробітників, практично стали здійсненими лише після демобілізації військовослужбовців, тобто, в кінці другого півріччя 1945 р.» [5, арк. 2].

Отож у першому півріччі 1945 р. Комісія мала всього 17 співробітників, з них науковців (включаючи й керівний склад) – лише 5 осіб. До кінця 1945 р. загальну кількість співробітників Комісії було доведено до 43, в тім числі наукового і науково-допоміжного персоналу – 22. У першій повоєнній звітній документації особливо наголошувалось на тому, що у своєму складі Комісія має одного Героя Радянського Союзу, 10 чоловік-орденоносців та 2 чол. медаленосців. При цьому науковий потенціал Комісії не особливо вражав своїми академічними показниками. Так, серед наукового та науково-керівного складу Комісії в цей час було лише чотири особи, які мали науковий ступінь кандидатів історичних наук, дві особи – кандидатів економічних наук і ще дві – вчені звання доцентів (у тому числі й голова Комісії К. З. Литвин) [5, арк. 2]. Як наголошувалось у звітній документації Комісії, найбільші труднощі виникли при комплектуванні її складу співробітниками з науковими ступенями і вченими званнями [5, арк. 2; 9, арк. 1, 2, 21; 10, арк. 2].

Зважаючи на специфіку діяльності та особливості комплектування Комісії кадрами, завдання підвищення кваліфікаційного рівня наукових співробітників стало одним з провідних завдань її діяльності. Виходячи з цього, керівництво Комісії виробило цілу низку організаційних заходів, покликаних поліпшити становище. Зокрема, складовою таких заходів, стає організація при Комісії гуртків з вивчення німецької мови, що мало значно полегшити в майбутньому роботу науковців з опрацювання німецьких документальних та літературних джерел. А ще четверо співробітників розпочали роботу з написання кандидатських дисертацій. Серед останніх були і голова Комісії доцент К. З. Литвин, і завідувач військово-партизанського відділу І. І. Слінько. Цікаво, що в звіті зауважувалося, що всі пошукачі планували захистити свої дисертації вже в наступному році [5, арк. 2].

У перший рік повноцінного існування Комісії її діяльність розвивалась у контексті реалізації таких проблем і напрямів:

«Вітчизняна війна на Україні», «Підготовка до видання документів по історії Вітчизняної війни», «Наукові і науково-популярні роботи». В контексті реалізації першого напрямку передбачалось «збирання і упорядкування документів і матеріалів по історії Вітчизняної війни на Україні». Для цього планувались як окремі виїзди в Харківську, Полтавську, Чернігівську, Житомирську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Дніпропетровську, Миколаївську, Одеську, Київську, Сталінську, Ворошиловградську, Кіровоградську, Херсонську і Миколаївську області [4, арк. 7].

Розпочинаючи роботу по збору матеріалу на місцях, Комісія підготувала спеціальний «План роботи експедиції збору матеріалів по історії Вітчизняної війни» [4, арк. 9]. Стосовно ж методики виявлення та збору матеріалу то спеціальна «Схема-пам'ятка по збору матеріалів про «Окупаційний режим на землях України» вказувала, що схема збору матеріалів має складатися з двох частин: 1) Військовий і адміністративно-цивільний окупаційний апарат на місцях; 2) Економічна політика окупантів. По проблемі військового й адміністративно-цивільного окупаційного апарату на місцях вимагалось подавати схеми, карти, конкретні відомості про місцеву владу, посади і прізвища, «їх злочинну діяльність», про «українську поліцію»: хто входив, хто здійснював керівництво, які чинилися репресії і яка здійснювалася «злочинна діяльність» [4, арк. 12]. Також увагу потрібно було акцентувати на питання формування господарського німецького апарату, зокрема керівників та представників відділу господарчого штату Розенберга – хто вони, якою була їх злочинна діяльність на місцях. Збирати матеріали про біржі праці, їх роботу по вербуванню та угону населення (цифри, листи, оповідання). Інша сфера посиленої уваги збирачів інформації стосувалася організації німецького суду на окупованих територіях, діяльності репресивного апарату окупантів, прояви правових обмежень громадян. Окремо рекомендувалось звернути увагу на організацію та функціонування німецьких і румунських освітніх закладів. А також руйнації і пограбування культурних цінностей [4, арк. 13-14].

Висвітлюючи сферу «економічної політики окупантів» рекомендувалось звернути увагу на те, як запроваджувався німецький «земельний статут», що намагався ліквідувати колгоспи, обіцяючи селянам одноосібне господарство і перехід до «громадського господарства». Відобразити пограбування

колгоспів, що мало бути представлене відповідними цифрами і прикладами. Рекомендувалось звернути увагу на оподаткування населення, його розміри та методи стягнення, з акцентуванням заподіяної шкоди, фіксацією розмірів збитків [4, арк. 15].

Окрема увага мала бути звернута на діяльність українських націоналістів: хто вони, в чому проявлялася їхня діяльність. Але, як видно з аналізу «Пам'ятки...», Комісію цікавила їхня діяльність не загалом, як противників і союзників окупантів, а лише винятково «як запродавців і німецьких спільників». Відповідно й ведучи мову про боротьбу українського населення проти окупантів, тут же згадувався і такий її різновид, як протидія українським націоналістам [4, арк. 16-17].

Як можна дійти висновку з аналізу видавничого плану Комісії по історії Вітчизняної війни при АН УРСР на 1945 р., результатом її діяльності стала підготовка трьох монографічних позицій: «Український народ у Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників» (8 а.а.); «Листи радянських людей, вивезених до Німеччини на каторжну працю» (т. 1; 20 а.а.) та «Збірник документів про партизанську війну на Україні» (15 а.а.) [4, арк. 8].

Попри амбітні плани щодо підготовки за рік і захисту кандидатських дисертацій відразу чотирма співробітниками Комісії, звіт 1946 р. свідчить, що за рік кількість кандидатів історичних наук не лише суттєво не збільшилась, а й дещо скоротилася: «Серед наукового та науково-керівного складу Комісії осіб з науковими ступенями та вченими званнями – 7, в тому числі: кандидатів історичних наук – 3 чоловіка, економічних – 2, доцентів – 2». І хоча керівництво Комісії констатувало порівняно незначну плінність кадрів у своїй установі, все ж, аналізуючи її склад, не важко помітити, наскільки мінливим був її склад, а також відсутність досвіду проведення науково-дослідної роботи. Адже, скажімо, показники 1946 р. свідчили, що лише 3 особи працювали в Комісії по два роки, ще 18 – більше одного року, натомість інші 18 – менше року [8, арк. 5].

Таким чином, в перші роки свого існування Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР відчувала проблеми з укомплектуванням кваліфікованими науковцями, що мали б відповідну підготовку. Формування відбувалося на базі кадрів, що не мали відповідної підготовки та не затримувалися в штаті

надовго. Підбір персоналу, склад керівництва та поставлені завдання свідчать про те, що Комісія виконували значною мірою ідеологічну функцію. Так само і методологічні рекомендації, що їх формулювала Комісія перед задіяними в зборі матеріалів своїми співробітниками і персоналом, залученим з інших установ, спрямовувалися не на те, аби встановити реальну картину, що панувала на тимчасово окупованих у роки війни українських землях, а відобразити пануючі в ідеології радянської держави концепції і стереотипи, зокрема й щодо діяльності українських націоналістів – Комісію не цікавила їхня діяльність як противників і союзників окупантів, а лише винятково «як запроданців і німецьких спільників» [4, арк. 16].

Джерела та література:

1. Курносов А. А. Воспоминание – интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны АН СССР (организация и методика собирания) [Текст]. / А. А. Курносов // Археографический ежегодник за 1973. – М., 1974.
2. Руденко Н. М. Про створення Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР [Текст] / Н. М. Руденко // Сторінки воєнної історії України. – К., 1997. – С. 179-190.
3. Санцевич А. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936-1986 гг. [Текст] / А. В. Санцевич, Н. В. Комаренко. – К., 1986.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 4, спр. 3.
5. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 4, спр. 4.
6. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 4, спр. 8.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 4, спр. 23.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 4, спр. 25.
9. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 4, спр. 11.
10. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 354.

Станіслав Дембіцький
(м. Переяслав-Хмельницький)

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДИНАМІКА (1991-2014)

У статті розглядаються тенденції та динаміка висвітлення Другої світової війни в шкільних підручниках з історії України. 1991-2014.

Ключові слова: Друга світова війна, ОУН, УПА, шкільний підручник з історії, нацизм, Україна.

In the article tendencies and dynamics of illumination of Second world war in school textbooks on history of Ukraine are examined.

Keywords: Second world war, OUN, UPA, school textbook on History, nazism, Ukraine.

Незабаром виповнюється 70 років з часу закінчення Другої світової війни. 24 березня 2015 року вийшов Указ президента України «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». Там, між іншим сказано: «З метою гідного вшанування подвигу Українського народу, його визначного внеску у перемогу Антигітлерівської коаліції у другій світовій війні, висловлення поваги усім борцям проти нацизму, увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, депортацій та злочинів проти людяності, скоєних у роки війни, посилення турботи про ветеранів війни, учасників українського визвольного руху... постановляю:

«2. ... установити в Україні День пам'яті та примирення, який відзначати щороку 8 травня.

3. Кабінету Міністрів України:

а) проведення у столиці України – місті Києві, інших населених пунктах урочистостей та меморіальних заходів, присвячених пам'ятним датам історичних подій Другої світової війни, у тому числі: 8 і 9 травня 2015 року – заходів, присвячених 70-й річниці Перемоги над нацизмом у Європі, Дню пам'яті та примирення, Дню перемоги [28].

У Росії заплановано відзначити цю дату на планетарному рівні. В Москву на 9 травня запрошені керівники провідних держав світу. В умовах російської так званої «гібридної» війни проти України кремлівські провідники хочуть використати 70-річчя Перемоги для відмивання свого міжнародного іміджу. За таких обставин тема боротьби з нацизмом і фашизмом набуває особливого значення.

Українська громадська думка схиляється до висновку про важливість загальнонаціональної історичної пам'яті при формуванні політичної нації. І особлива роль при цьому відіграє знання історії, особливо історії України. Тема Другої світової війни в цьому плані має особливе значення. В часи незалежної України широко дискутується ряд питань, зокрема : «Друга світова війна» та «Велика Вітчизняна війна», показ суті пакту Ріббентропа-Молотова, причин невдач Червоної Армії в перші місяці війни, роль у війні ОУН, УПА та інші.

Показовим тут можна вважати внесенням змін до підручника Ф. Г. Турченка, П. П. Панченка, С. М. Тимченка «Новітня історія України. Частина друга (1939 – початок ХХІ ст.) (К., 2007). Під тиском Дмитра Табачника, міністра освіти й науки України в часи президенства Віктора Януковича, було змінено назву першої глави. Раніше вона називалась «Україна під час Другої світової війни (1939-1941). До цієї назви було додано означення «Велика Вітчизняна війна». І ще. Було викинуто фотоматеріали, що позитивно показували діяльність ОУН і УПА, а замість них розмістили фотографії й документи, де характеризувалися дії радянської армії, партизанів та підпільників, особливий наголос зроблено на виявах героїзму радянських людей на різних етапах війни [21, с. 4-72].

Важливо простежити зміни у висвітленні подій Другої світової війни у шкільних підручниках від радянських часів до сьогодення. Ми візьмемо для аналізу найбільш вживані підручники з історії України для 10-11 класу. (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів, В. Сарбей (1991); Ф. Турченко, П. Панченко, М. Тимченко (видання 2001, 2006, 2007 рр.); С. Кульчицький, Ю. Шаповал (2004); Н. Гупан, О. Пометун, Г. Фрейман (2007), Н. Гупан, О. Пометун (2012). Прослідкуємо також підручники з курсу «Вступ до історії України» для 5-го класу (В. Мисан (1995, 2005); В. Власов та О. Данилевська (1999, 2005)). Для порівняння

взято підручник брежньовських часів – посібник для 9-10 кл. «Історія Української РСР» Ф. Лося та В. Спицького (1969).

Обсяг виступу не дозволяє детально проаналізувати головні гострі теми у названих підручниках, тому зосередимось на тому, як висвітлено рух Опору в Україні доби Другої світової / Великої вітчизняної війни, зокрема, ОУН і УПА, що викликає гострі дискусії в українському суспільстві.

У § 30 «УРСР у період відступу і оборонних боїв радянської армії», підпункт «Злодіяння німецьких окупантів», даючи оцінку заходам нацистської влади щодо встановлення «нового порядку», автори посібника для 9-10 класів «Історія Української РСР» Ф. Є. Лось та В. Є. Спицький підкреслюють, що крім німецької окупаційної адміністрації, «допоміжним фашистським апаратом стало так зване місцеве «самоврядування», укомплектоване українськими націоналістами, колишніми куркулями та карними елементами» [15, с. 141]. Що стосується народного опору загарбникам, то автори вказують лише на «зміцнення і зростання підпільних організацій КП(б)У, ЛКСМУ», а також детально зупиняються на акціях радянських партизанів, які діяли в Україні й «тісно координували свою боротьбу з діями Радянської Армії, з партизанами братньої Російської Федерації та Білорусії» [16, с. 146] Зрозуміло, що про воїнів УПА в посібнику не згадувалось.

Процес створення програм, навчальних посібників та підручників з історії відбувався в часи незалежної України в чотири етапи : 1) 1991-1995 рр.; 2) 1996-2000 рр.; 3) 2001-2006 рр.; 4) 2006-2013 рр.; 5) із 2014 року і донині. Кожен з цих періодів мав свої особливості щодо сутності навчального матеріалу.

1991 рік. Виходить пробний навчальний посібник за авторством М. Коваля, С. Кульчицького, Ю. Курносова, В. Сарбея, де ми читаємо: «Насаджуючи «новий порядок», окупанти користувалися послугами і місцевих жителів, багато з яких зазнали сталінських репресій. Люди, скривджені у свій час Радянською владою, обіймали посади в різних установах, «українській поліції», призначалися бургомістрами у містах, старостами в селах» [7, с. 234]. Тут вперше згадується про участь в бойових діях членів ОУН, показуються відмінності в політиці ОУН(М) та ОУН(Б), підкреслюється їхня мета – здобуття

Україною незалежності: «Активну роль в умовах окупаційного режиму прагнули відігравати члени Організації українських націоналістів (ОУН). ... У той час, як мельниківці відкрито стали додатком окупаційного апарату і навіть створили з українців дивізію СС «Галичина» на допомогу фашистам, бандерівці створили власні збройні сили – Українську повстанську армію (УПА), підпільні боївки. Їхньою метою була боротьба за незалежну соборну Україну... З наближенням Червоної Армії стосунки між бандерівцями та окупантами набувають характеру взаємосприяння з огляду на спільну загрозу» [8, с. 234]. Водночас, автори пишуть про радянських «народних месників» й учасників «антифашистського підпілля» [9, с. 234-236].

Що стосується поширених в Україні підручників для 10-11 класів, то його автори Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко намагаються уникати оцінювальних інтонацій, прагнучи донести до учнів обставини, за яких відбувалася така співпраця: «З початком окупації в Україні розгорнулася широка пропаганда, що мала на меті нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності більшовиків. Домагаючись підтримки населення, окупанти особливо охоче використовували факти недавнього минулого. Через газети, плакати та інші пропагандистські матеріали оприлюднювалися трагічні факти насильницької колективізації, голодомору 1932-1933 рр., масових репресій, здійснюваних органами НКВС в Україні» [22, с. 21]. Вони подають боротьбу радянських підпільників і партизанів й рух оунівців як дві течії антинацистського руху Опору, показуючи контакти УОН з гітлерівцями як тимчасові, вимушені, щоб відшукати співників у боротьбі з окупантами-більшовиками [23, с.75]. На відміну від М. Коваля, С. Кульчицького, Ю. Курносова та В. Сарбея, автори цього підручника підкреслюють широку народну підтримку націоналістичної течії українського руху Опору, показують ріст його авторитету серед західноукраїнського населення: «Якщо в роки Першої світової війни під національними знаменами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців, то в роки Другої світової війни в лавах УПА й у національному підпіллі воювало понад 400 тис. чоловік» [24, с. 77]. втори підкреслюють значення боротьби воїнів УПА за самостійність України [25, с. 77].

У виданні 2006 року автори [21] викривають міф про загальнонародний характер партизансько-підпільного руху на

українських землях на початковому етапі війни: «Радянський підпільно-партизанський рух у перші місяці окупації зазнав великих втрат і лише в 1942 р., діставши допомогу з-за лінії фронту, став поширюватися на Наддніпрянщину» [26, с. 67-70]. Автори пишуть про прагнення керівництва УПА відшукати собі союзників, зокрема серед радянських партизанів під час Карпатського рейду С. Ковпака [27, с. 44].

Показують різні гілки антинацистського руху і автори підручника для 11 класу С. Кульчицький і Ю. Шаповал. Вживають вони такі назви війни: «радянсько-німецька війна», «Велика Вітчизняна війна» як невід'ємної складової Другої світової [10, с. 23]. Автори теж наголошують на меті націоналістичних сил йти до «створення незалежної від нацистів і комуністів Української держави» [11, с. 32-33]. Історики в той же час пишуть про розкол українського націоналістичного руху на дві ворогуючі між собою фракції – бандерівців і мельниківців» [12, с. 33]. Звернуто увагу в підручнику й на тему створення й діяльності дивізії «СС Галичина» [13, с. 41]. Автори звертають увагу на значення рішень Великого збору ОУН у об'єднанні сил учасників руху Опору різних національностей, координації їхніх зусиль у протистоянні загарбницькій політиці Москви та Берліна [14, с. 41-43].

Позитивне враження справляє підручник для 11-го класу Н. Гупана, О. Пометун та Г. Фреймана [4]. Він найбільше з вищеназваних відповідає завданню дати учневі дидактично вивірений, чітко структурований фактичний матеріал, який школяр має засвоїти. Учням подаються причини та основні течії руху Опору в Україні. Автори докладно аналізують діяльність радянських партизанів і підпільників та оунівського підпілля [5].

У 2010 році за ініціативою Міністерства освіти та науки в шкільних підручниках з історії мала бути головно звернута увага на позитивне висвітлення дій Червоної Армії, радянських партизанів та підпілля.

У 2012 році виходить підручник О. Пометун, Н. Гупан, в якому відчувається віяння часу. В ньому показано обидва табори антигітлерівського руху, характеризуються їхня діяльність та мета, але помітний крен в бік радянської течії антинацистської боротьби [19, с. 37]. Водночас про дії УПА фактично не сказано нічого [20].

А зараз звернемо увагу на підручник для 5 класу загальноосвітньої школи. Він потребує особливої уваги з огляду на вік дітей. У цьому аспекті варто звернути увагу на підручник В. Власова та О. Данилевської. Другій світовій війні тут присвячений § 23 «І знову війна». У виданні 1999 року [1] матеріал поданий заемоційно, з помітними симпатіями до ОУН, про радянський рух Опору там не згадується [2], у новому виданні автори ведуть виклад подій у зваженому тоні. Згадуються радянські партизани і підпільники та їхні взаємини з оунівцями [3, с. 175].

Цікава історія з підручником для 5 класу В. Мисана. Автор об'єктивно показує обидві складові антигітлерівського руху [17, с. 156-157]. Як вже тут згадувалось, з приходом до влади в 2010 році президента Віктора Януковича з боку міністра освіти і науки Д. Табачника на авторів шкільних підручників чинився тиск. Ось що про це з обуренням пише автор вищезазначеного підручника В. Мисан: «Найбільш вражаючою стала пропозиція стосовно параграфа «24. Війна». Я мав замінити фото Романа Шухевича на Сидора Ковпака та написати, що загони УПА воювали проти радянських військ і партизанів. А те, що вони воювали і проти нацистів – викинути!» [6, с. 1]. Однак автор все ж згадав боротьбу УПА з гітлерівцями: «З перших днів війни народ чинив опір нацистам. На окупованій території виникають партизанські загони, підпільні організації, Українська повстанська армія (УПА) [18, с. 151].

9 квітня 2015 року Верховна Рада України прийняла закон, який прямо стосується нашої теми – «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», в якому термін «Велика Вітчизняна війна» більше не вживатиметься, натомість, як і в усьому світі, фігуруватиме вислів «Друга світова війна» [29].

Отже, можна підсумувати, що в часи незалежності України виникла власна школа підручникотворення. Автори шкільних підручників прагнуть об'єктивно показувати дискусивні моменти історії Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Власов В. С. Вступ до історії України : Підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Абрис, 1999. – 272 с.

2. Там само – с. 244.
3. Власов В. С. Вступ до історії України : Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Генеза, 2005 – 200 с.
4. Гупан Н. М. Новітня історія України : 11 кл. / Н. М. Гупан, О. І. Пометун, Г. О.Фрейман. – К. : Видавництво А.С.К., 2007. – 327 с.
5. Там само. – С. 34-39.
6. Каплюк К. Автор нового підручника з історії України : Більшість рекомендацій Міносвіти стосувалася іміджу Росії / К. Каплюк // Українська правда. – 2010. – 26 серпня.
7. Коваль М. В. Історія України : Пробний навчальний посібник для 10-11 класів середньої школи / М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов, В. Г. Сарбей. – К. : «Радянська школа», 1991. – 336 с.
8. Там само.
9. Там само. – с. 234-236.
10. Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1939-2001) : Підруч. Для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал. – К. : Генеза, 2005. – 345 с.
11. Там само. – С. 32-33.
12. Там само. – С. 33.
13. Там само. – С. 41.
14. Там само. – С. 41-43.
15. Лось Ф. Є. Історія Української РСР. Посібник для 9-10 класів. Видання друге / Ф. Є. Лось, В. Є. Спицький. – К. : «Радянська школа», 1969. – С. 141.
16. Там само. – 192 с.
17. Мисан В. О. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 2005. – 184 с.
18. Мисан В. О. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Вид. 2-ге, переробл. та допов. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 2010. – 176 с.
19. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України. 11 клас. Рівень стандарту, академічний рівень / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – Х.: Видавництво «Сиція», 2012. – 336 с.
20. Там само. – С. 39.
21. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. (1939 – початок ХХІ ст.). / Вид. 5-те, доопрац. і доповн. / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К. : Генеза, 2006. – 384 с.
22. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина друга. 1939-2001 : Підруч. для 11 – кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. Видання четверте. Доопрацьоване і доповнене / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К. : Генеза, 2001 – 384 с.
23. Там само. – С. 75.

24. Там само. – С. 77.
25. Там само.
26. Там само. – С. 69-70.
27. Там само. – С. 44.
28. [http : // www/ president/ gov. ua / documents / 191043/ html](http://www/president.gov.ua/documents/191043/html).
29. [http : // www / rada / gov/ ua / nevs / Novyny / Plenarni _ zasidannya / 1c](http://www/rada.gov.ua/nevs/Novyny/Plenarni_zasidannya/1c).

УДК 904 (477) «1939/1945»

Володимир Ругаль
(м. Київ)

ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 РР. НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Друга світова війна 1939-1945 рр. назавжди залишила свій слід в історії людства, адже в багатьох містах і селах, де відбулися бойові дії, навечно залишилися солдатські могили. В Україні в більшості міст і сіл зафіксовані одиничні чи братські могили, які є невід'ємною частиною нашої історії.

Ключові слова: Друга світова війна, військове поховання, братська могила, солдат.

The Second World War of 1939-1945 forever left its mark on history. In fact the soldiers' graves forever remained in many cities and villages where the fighting took place. Integral parts of our history are individual or mass graves which have recorded in many cities and towns in Ukraine.

Keywords: World War II, military funeral, burial site, soldier.

Відомий полководець Російської імперії О. Суворов свого часу висловив таку думку: «Війна вважається закінчена тоді, коли похований останній солдат». У контексті наведеного афоризму прикрим видається той факт, що ми, на жаль, і дотепер не можемо назвати місця загибелі воїнів Червоної армії загиблих на фронтах Другої світової війни 1939-1945 р. Майже в кожному населеному пункті України є військові поховання, в яких багато воїнів не

відомих. Спробуємо встановити причини згачної кількості таких воїнів у братських могилах.

Загиблих бійців Червоної армії в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. ховали здіно з Наказом Народного комісаріата оборони СРСР № 138 від 15 березня 1941 р. [1, с. 258-261; 2, с. 17-24]. У документі розписано, як повинен проходити процес поховання загиблих воїнів. При дивізіях формувалися спеціальні похоронні команди, які повинні були ідентифікувати й хоронити воїнів [2, с. 22-24]. Як виявилось виконувати згаданий наказ у перший період війни було неможливо, оскільки радянські війська швидко відступали. На той час такими похованнями здебільшого займалося місцеве населення [3, с. 87]. Облік таких поховань звісно ж, не вівся. Нині вдасться відшукати та ідентифікувати лише окремих воїнів.

Під час оборонних боїв 1941 р. за с. Костянтинівка (нині територія м. Южноукраїнськ Миколаївської області) загинув боєць 18-го механізованого корпусу 9-ї армії Південного фронту Василь Максимович Дворников – уродженець Воронежської області Росії. Полеглого воїна поховали місцеві жителі, а в звітах військових частин не зареєстрували. У 1946 р. на підставі звернення дружини загиблого В. М. Дворникова обліковано як зниклого безвісти в квітні 1943 р. Лише навесні 1976 р. під час будівництва нового житлового масиву в м. Южноукраїнськ знайдені останки воїна, а за допомогою збереженої в капсулі записки встановлено його ім'я. Прах солдата був перепохований на території Южноукраїнської середньої школи № 1 [4]. На жаль, такі випадки поодинокі, однак скільки ще не виявлених наших захисників покоїться на території України – не відомо.

Випадки, коли воїнів хоронили місцеві жителі траплялися й в період наступу Червоної армії. Наприклад, після визволення в жовтні 1943 р. П'ятихатського району Дніпропетровської області (тоді радянські війська вели наступ на Кривий Ріг й Кіровоград) поблизу с. Верхнє Кам'янське П'ятихатського району здійснив аварійну посадку радянський літак, на борту якого перебували поранені бійці, один з яких помер. Похоронити воїна доручили місцевим жителям [5, арк. 23].

Нині відомо чимало пошукових загонів, які під час своїх експедицій знаходять рештки солдатів Червоної армії, могилами для яких ставали яри в полі, воронки від снарядів і т.д. На

жаль, тепер доводиться стикатися з неабиякими труднощами, пов'язаними з ідентифікацією рештків тіл, оскільки здебільшого в солдатських капсулах виявлялися чисті бланки, у яких мала міститися інформація про воїна – прізвище, ім'я, по батькові, місце народження, місце призову, адреса найближчих родичів. Причини незаповнених бланків – різні, одна з них пов'язана з тим, що бійці вірили якщо заповниш документ – то обов'язково загинеш. У такому разі встановити відомості про воїна можна якщо при наявні особисті речі захисника Вітчизни.

Так, у 2008 р. пошуковці загону імені генерала Ватутіна під час однієї з польових експедицій знайшли останки Петра Даниловича Мовчана. Установити особу небіжчика допомогла судова повістка, яка вціліла в кишені полеглого. Науковці Меморіального комплексу встановили місце проживання П. Д. Мовчана – с. Строкова Переяслав-Хмельницького району Київської області. З'ясувалося, що у селі дотепер мешкають його два сини. Які нічого не знали про місце та обставини загибелі батька, адже у виданій військоматом «похоронці» було вказано, що воїн «зник безвісти» [6]. Дружина П. Д. Мовчана до останнього дня вірила, що її могила буде поруч із чоловіковою. Померла жінка в 2001 р. Похована в рідному селі, поруч із власноруч насипаною могилою чоловіка. Рештки коханого знайшли вічний спочинок через 65 років після його загибелі [7].

Значна кількість радянських солдатів покоються як невідомі в братських могилах через недоліки під час поховань, які насамперед потрібно шукати в первинному обліку. Зокрема, у наказі № 133 від 12 липня 1944 р. 344-го гвардійського стрілецького полку 199-ї гвардійської стрілецької дивізії, виданому на підставі низки наказів вищого командування, зазначалося: «На могилах, у яких поховали більше 8–10 чоловік, написи робити тільки на 4-5 чоловік із додаванням «та інші» [8]. У військових частинах за спеціальною формою у двох примірниках мали складати список загиблих та похоронених, один слід було передавати органам місцевої влади, на території якої була могила [8]. Однак, як згодом виявилось, не всі військові частини підготували такі документи у двох примірниках, а відсутність списків на місцях призвела до значної кількості невідомих на меморіальних плитах братських поховань. Багато імен солдатів зникало в повоєнні роки під час неодноразових перепоховань.

Зокрема, на території м. Черкаси після завершення бойових дій на облік офіційно було взято понад 30 братських та індивідуальних військових поховань [9]. У 1951 р., згідно з низкою розпоряджень, відбулися перепоховання – об'єднання могил. Так, у могилу, яка знаходилася на площі біля цукрового заводу, було перепоховано рештки воїнів із 4 могил. На той час у цьому похованні налічувалося 84 воїни, з яких лише 4 були відомі [9, арк. 11]. Після перепоховань у 50-х рр. на території м. Черкаси залишилося 19 братських та індивідуальних могил воїнів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. У 60-х рр. розпочалися перепоховання могил на Пагорб Слави, на якому в 70-х рр. встановлено монумент Батьківщини-матері [10]. Так, 15 грудня 1976 р. відбулося офіційне перепоховання з Новоодеського кладовища радянських воїнів, які полягли в боях за м. Черкаси [9, арк. 1-2]. Остаточне перепоховання бійців на Пагорб Слави відбулося в 1992 р. Після всіх перенесень рештків воїнів на сьогодні в м. Черкаси налічується: на Пагорбі Слави – 5 індивідуальних могил Героїв Радянського Союзу та 2 братські могили – на Пагорбі Слави й у мікрорайоні Дахнівка, в яких, згідно з паспортами поховань покоються 1 062 відомих воїни (невідомих немає) [10, 11, 12]. Насправді, кількість загиблих під час боїв за Черкаси набагато більша. Бої за місто тривали впродовж місяця (з 14 листопада до 14 грудня 1943 р.), у них брали участь підрозділи 73-го стрілецького корпусу 52-ї армії 2-го Українського фронту, 3-ї і 5-ї повітрянодесантних бригад та інші частини й партизанські з'єднання. Деякі джерела зазначають, що за м. Черкаси загинуло 3 619 воїнів і 22 партизани, тобто понад 2 700 воїнів вважаються невідомими [13]. Постає закономірне запитання: чи можливо нині повернути імена невідомим? Частково так завдяки спільним зусиллям державних, громадських організацій, за допомогою наявних історичних джерел.

У продовж десятиліть владні структури намагалися навести лад у військових похованнях. Зокрема, в 50-х рр. військкомати одержали директиву, згідно з якою за документами на загиблих (похоронками, виписками із наказів та ін.) вони мали скласти карти на загиблих. Ці документи направляли до держустанов, де був похований воїн, для перевірки. Така робота дала позитивний результат. Наприклад, у 1984 р. Васильківський РВК Дніпропетровської області, встановив, що Павло Якович

Задор загинув у с. Кухарі Городоцького району Вітебської області. На основі даних загиблого було внесено в списки похованих [14, арк. 84].

На жаль, після війни було допущено багато злочинних порушень у питаннях поховань. Зокрема, перепоховання проводили лише формально на папері. Так, у м. Одеса на Куликовому полі після визволення міста з'явилося кладовище, на якому похоронили загиблих під час звільнення міста від ворога. За деякими даними в ніч з 31 грудня 1944 р. на 1 січня 1945 р. могили зникли [15].

Нині в Україні, Росії для полегшення пошуку загиблих воїнів створюються електронні бази загиблих, де розміщуються відомості про військові поховання (паспорти) [10, 11, 12]. Ці документи створювалися наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. і містять деякі неточності, однак саме паспорти є основним джерелом інформації в дослідженні поховань. Хоча зберігалися в військоматах, утім, вони, як засвідчує практика потребують якісної перевірки й уточнення. На території України десятки тисяч військових поховань, які потребують детальнішого вивчення. На жаль, поки що не запроваджено єдиного центру який би займався їх дослідженням.

Значний обсяг роботи з цього питання проводить Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». Співробітники музею збирають інформацію про поховання, використовуючи різноманітніші джерела: документи військоматів, інформацію місцевих органів самоуправління, інтернет-ресурси та ін. Звісно, на сьогодні встановити всі імена похованих майже неможливо, та завдяки спільним зусиллям можна повернути хоча б деякі з них.

Джерела та література:

1. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. Т. 13 (2 – 1). – М.: Терра, 1994. – 368 с.
2. Увековечение памяти защитников Отечества и жертв войн в Беларуси 1941-2008 гг.: док. и материалы / сост.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск: НАРБ, 2008. – 304 с.
3. Ругаль В. З історії військових поховань Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. на Черкащині / В. Ругаль // Восьмі богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: зб. наук. пр. / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Котиченко та ін. – Черкаси: Вид. Ю. А. Чабаненко, 2014. – С. 86-90.

4. Ругаль В. Військові поховання періоду Другої світової війни на території Миколаївщини / В. Ругаль // Наукова частина Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі МКНМІВВВ).
5. Фонди МКНМІВВВ. – Тф-5234/6.
6. Фонди МКНМІВВВ. – Всеукраїнська база даних загиблих у роки Другої світової війни (далі ВБЗ) – Кв-70168.
7. МКНМІВВВ. – Генеральний каталог. – Довідкова картка П. Д. Мовчан.
8. Фонди МКНМІВВВ // Музейне дос'є 119 гв. сд.
9. Фонди МКНМІВВВ – Тф-5558/29.
10. Фонд МКНМІВВВ. – Всеукраїнська база загиблих. – Поховання.
11. Обобщенный банк данных о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период «Мемориал» [електронний ресурс] // www.obd-memorial.ru.
12. Союз «Народна Пам'ять». Всеукраїнське громадське об'єднання пошукових організацій України [електронний ресурс] // unm.org.ua.
13. Матеріали вільної енциклопедії [електронний ресурс] // uk.wikipedia.org.
14. Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-5222/18.
15. Суховей А. Закончим войну / А. Суховей, Л. Суховей // Вечерняя Одесса. – № 91. – 2011.

УДК:[(049.1)355.1-053.18«364»+726.84]«1939/1945»+069.8

Тетяна Пшенична
(м. Київ)

«НА ЗАПИТ ПРО ПОШУК БРАТСЬКОЇ МОГИЛИ ПОВІДОМЛЯЄМО...»

*(за результатами науково-дослідної роботи МК НМІВВВ зі
встановлення місця поховання загиблих військовослужбовців)*

На конкретних прикладах розкриваються особливості військового і сучасного обліку поховань. Окрему увагу приділено питанню про значимість зазначеного виду музейної діяльності для гуманітарної політики України.

Ключові слова: Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, пошук загиблих, сповіщення

про загибель, братська могила, військове поховання, зниклі безвісти.

With specific examples disclosed features of modern and military accounting burial. Special attention is paid to the importance of this type of museum activities for Humanitarian Policy of Ukraine.

Keywords: Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945», search of fallen soldiers, a notification of death, search, mass grave, military burial, missing person.

Історичні події, що відбулися на території України понад 70 років тому, донині залишаються доленосними для багатьох громадян нашої країни. Друга світова війна не тільки забрала мільйони людей, знищила матеріальні й культурні цінності різних народів, а й зруйнувала найважливіше – родини. Проблема пошуку інформації про військовослужбовців, які загинули в роки війни, постала перед суспільством одразу після її закінчення й залишається актуальною донині. Це підтверджується сотнями листів-запитів, що надходять до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (м. Київ) із проханням знайти будь-яку інформацію про своїх рідних.

У стінах Музею в 2007 р. було сформовано Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні. Нині Фонд налічує 9 613 архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів про загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України. За період з 2007 р. по 2014 р. науковці опрацювали понад 6 900 запитів щодо встановлення долі загиблих військовослужбовців, надали понад 4 500 копій документів (сповіщень про загибель, іменних списків, паспортів військових поховань тощо). Крім того, співробітники Музею започаткували науково-дослідний пошук інформації про полеглих за оригінальними матеріалами Документального фонду музею, Інтернет-ресурсами та іншими історичними джерелами.

Понад 50% листів, що надходять до Музею, містять питання про встановлення місця загибелі або поховання воїнів. На прикладі конкретних запитів у статті розглядаються особливості

пошукової роботи останнього місця упокою військовослужбовців, висвітлюються проблеми ведення воєнного і сучасного обліку військових поховань.

Найбільш «важкою» категорією запитів є пошук місця поховання воїнів, що зникли безвісти, адже знайти інформацію про людину, яка «пропала» на фронті 70 р. тому, невідомо де і за яких обставин, – досить складно. Запити про зниклих безвісти завжди привертають особливу увагу, адже документи, що збереглися не в повному обсязі і в різних установах, часто написані з помилками і не одразу дають бажану відповідь. Близькі шукають роками будь-які повідомлення про рідну людину, а іноді змушені чекати відповідь упродовж усього життя. «Дід був призваний у 1944 році після визволення села від німців. На всі запити до архівів моєї мами надходила відповідь, що на бійця взагалі немає ніяких даних!...», – написав онук загиблого червоноармійця **Івана Стаховича Столовника** [1].

Науковці опрацювали документи, передані до Музею, проте жодних відомостей про загиблого не знайшли. Пошук по Інтернет-сайтах, зокрема по www.obd-memorial.ru, очікуваних результатів також не дав. В усіх знайдених матеріалах була одна інформація: «пропав безвісти» у березні 1944р.

Під час роботи з такими запитами науковці відпрацьовують не тільки «архівні першоджерела» або Інтернет-ресурси, а всі можливі інформаційні джерела. Величезну допомогу в цьому надають довідникові видання різного напрямку, наприклад довідники адміністративно-територіального устрою України та колишнього Радянського Союзу; довідники фондів архівів, друковані мартирологи – Книги Пам'яті України по областях; Книги Скорботи України по областях; Книги пам'яті про військові поховання зі списками похованих на території Польщі, Австрії тощо. Багато таких видань складені на підставі втрачених документів, тому можуть бути чи не єдиним першоджерелом інформації.

У випадку з пошуком місця загибелі І. С. Столовника відповідь вдалося відшукати саме у Книзі Пам'яті Житомирської області, згідно з якою розшукуваний «загинув 14.02.1944 р. у концтаборі «Равенсбрюк», Німеччина» [2, с. 343].

Як не дивно, але не менш складним буває пошук могили воїна, на якого надійшла в свій час похоронка із зазначеним

місцем поховання – братської могили. Науковцям відомо, що кожний із запитів може приховувати «білі плями» у відновленні пам'яті про полеглих воїнів, зокрема в пошуку місця останнього упокою воїна.

«З даного питання рекомендували звернутися на Вашу адресу. Інформація потрібна для приїзду родичів загиблого **Федора Івановича Гвозданова** до місця поховання», – написав у листі до Музею начальник районного військкомату Смоленської області [3]. З'ясувалося, що в родині нащадків Федора Івановича зберігалася похоронка, в якій зазначалося, що воїн загинув 5 жовтня 1943 р. і був похований у с. Зарубинці Київської області. Коли діти й онуки вирішили поїхати до могили свого загиблого родича, то постали перед проблемою – куди їхати? На карті Київської області такого населеного пункту не було.

Запит про встановлення місця поховання загиблого Ф. І. Гвозданова перекидався з одних державних установ Росії та України до інших, проте зрештою надійшов на адресу Музею. Науковці встановили, що **Федір Іванович Гвозданов**, 1917 р.н., служив шофером у складі 24-ї гвардійської окремої важкої гарматної артилерійської бригади 27-ї армії Воронезького фронту. Наприкінці вересня 1943 р. 27-ма армія були перекинута на Букринський плацдарм, з якого планувалося розпочати наступ по звільненню Києва. Військові дії на Букринському плацдармі і нині називають найтрагічнішими в історії визволення столиці України в 1943 р. За підрахунками різних науковців, за 1,5 місяця боїв на тій землі загинуло від 200 до 400 тисяч бійців, серед них був і Федір Іванович. За даними донесення про втрати 27-ї армії, Ф. І. Гвозданова поховали разом із чотирма однополчанами в братській могилі с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району Київської області. Однак через 25 років це село зникло з карти України.

Річ у тім, що у 70-х роках минулого століття, в зв'язку із будівництвом водосховища Канівської ГЕС, десятки сіл, зокрема с. Зарубинці, були затоплені. На підставі листування військкоматів, яке зберігається в Музеї, стало відомо, що на території вказаного села зафіксовані три військові могили, в яких покоїлися 416 воїнів. Установити прізвища цих воїнів виявилось неможливим, адже списки загиблих військовослужбовців с. Зарубинці в Музей на зберігання не передавалися. Проте музейники знайшли документ,

у якому зазначалося: «всі матеріали з обліку військових могил с. Зарубинці передані до Канівського військкомату Черкаської області» [4, с. 5]. Крім того, в журналі обліку братських могил Переяслав-Хмельницького району був знайдений запис, про те що в одній із могил у с. Зарубинці був похований Герой Радянського Союзу лейтенант **Олександр Іванович Олексійв**. Це і стало «зачіпкою» для пошуковців.

Після ретельного перегляду справ Канівського РВК та відомостей про Героїв Радянського Союзу співробітники встановили, що могила лейтенанта О. І. Олексієва нині знаходиться на меморіальному кладовищі с. Григорівка Канівського району Черкаської області. Цілком зрозуміло, що у великому братському похованні фактично неможливо ідентифікувати останки однієї конкретної людини, адже під час перепоховання переносили всіх загиблих. Останнім кроком у пошуку могло стати опрацювання списків військовослужбовців, похованих у с. Григорівка, але їх, на жаль, у Музей не передали. Немає їх і на відомому сайті Об'єднаної електронної бази загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни (www.obd-memorial.ru). Отже, у пошуковців залишалася надія на Інтернет-ресурси, на яких розміщено фото пам'ятників та військових поховань. На сайті Електронної бази даних Книги Пам'яті України (www.memory-book.com.ua) були знайдені фото братської могили с. Григорівка Канівського району Черкаської області, на меморіальній плиті якої науковці виявили імена бійців 24-ї гвардійської окремої важкої гарматної артилерійської бригади, загиблих 5 жовтня 1943 р., серед яких був і **Федір Іванович Гвозданов**.

До співробітників Музею родичі загиблих часто звертаються як до останньої інстанції, що покладає на музейників особливу відповідальність за кожний запит. Так, донька загиблого офіцера **Михайла Петровича Трояна** написала: «20 років я зверталася до різних військкоматів України по місцю мешкання до війни, з проханням знайти інформацію про батька, проте ніде ніяких документів не було. У мами зберігся грошовий переказ на її ім'я, який був висланий однополчанином батька у вересні 1941 року. На звороті документа написано, що батько загинув у липні 1941 року. Допоможіть знайти його могилу» [5].

Розпочатий пошук спочатку привів у глухий кут, адже серед документів військкоматів інформації про М. П. Трояна не було. За

даними електронної бази www.obd-memorial.ru, його зараховано зниклим безвісти, у списках військовополонених – відсутній, у Книзі Пам'яті України – лише дата загибелі. Знайти інформацію про зниклого безвісти в 1941 р. досить складно, адже облік загиблих на початковому етапі війни (в умовах кровопролитних боїв, вимушеного швидкого відступу Червоної армії, масштабного захоплення території ворогом) проводився незадовільно.

У співробітників Музею залишався ще один важливий ресурс – сайт, на якому викладено документи про нагородження бійців у роки війни. Надії відшукати будь-яку інформацію про воїна практично не було, адже в 1941 р. нагороджували досить рідко. Проте сталося неймовірне – удалось знайти Наказ про нагородження старшого лейтенанта М. П. Трояна орденом Червоного Прапора посмертно. У документі були викладені обставини останнього бою воїна. Бій відбувся 07 липня 1941 р. під м. Бердичевом Житомирської області. Науковці переглянули списки військових поховань м. Бердичева, проте прізвища розшукуваного в них не знайшли... У листі-відповіді доньці загиблого пояснили, що в документах з обліку братських могил воїни, загиблі в 1941 р., рахуються переважно як невідомі солдати, оскільки через важкі умови відступу та за період окупації їхні прізвища були втрачені. Після війни, згідно з розпорядженням військомів про упорядкування поховань, одиночні та окремо розташовані військові могили переносили до спільної братської могили. Оскільки є доведені факти загибелі бійця в конкретному місті, то є всі підстави для викарбування прізвища М. П. Трояна на меморіальній плиті братського поховання в м. Бердичеві.

Підсумувати викладене вище хочеться словами онуки загиблого червоноармійця **Федора Міхейовича Новикова**: «Не знаю, чи будуть шукати наші правнуки, а тим більше праправнуки тих, хто захистив майбутній світ, але ми зобов'язані пам'ятати тих, хто врятував нас. Війна – це завжди страшно і жахливо...» [6].

У культурі кожної нації Па'ять – це зв'язок минулого й майбутнього. На жаль, упродовж 70 років, що віддаляють сучасне українське суспільство від подій Другої світової війни, не вдалося вирішити, питання про місце вічного спочинку мільйонів загиблих бійців. За період 2007-2014 рр. співробітники Музею встановили місце упокою лише 570 бійців. Та варто пам'ятати,

що загальна кількість втрат складається з окремих одиниць, тому встановлення або підтвердження місця поховання одного, десяти або сотні воїнів – це справжня перемога Пам'яті, а значить, і Життя над Забуттям.

Джерела та література:

1. Книга реєстрації поштової кореспонденції Меморіального комплексу «Національний Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі – Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ). – В/х № 74/2012р.
2. Книга Пам'яті України. Житомирська область. 6 том. – Житомир: Редакційно-видавниче державне підприємство «Льонок», 1995 – 752 с.
3. Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – В/х № 242/2014р.
4. Фонди МКНМІВВВ. – Листування Переяслав-Хмельницького РВК Київської області щодо обліку військових поховань на території району. – ТФ-5186/5.
5. Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – В/х № 599/2012 р.
6. Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ). – В/х № 867/2013р.

УДК 908: 069.532: 94 (477)

Наталія Костюк

(м. Переяслав-Хмельницький)

ПОСТАТІ БАНДУРНО-КОБЗАРСЬКОГО МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ КОБЗАРСТВА

У статті розглядається питання стану кобзарського руху в Україні в період Другої світової війни, як традиційного напряму так і професійного бандурного музикування. Подаються інформаційні дані про долю Української капели бандуристів на початку війни та подальша доля цього знакового, в плані трансформації бандури у світовому просторі, колективу. В статті простежується доля бандуристів, кобзарів в роки

війни та їх внесок у розвиток мистецтва бандурного співу післявоєнних років.

Ключові слова: експозиція, капела бандуристів, окупація, остарбайтери, мандрівні співці, кобзарі, фронтові концерти, еміграція, кобзарські об'єднання.

The article discusses the state of the Cossack's movement in Ukraine during the Second World War, as the traditional direction and professional bandura music. Served information data about the fate of Ukrainian bandura players at the beginning of the war and the fate of the sign, in terms of transformation Bandura in the world space community. The article traced the fate Bandura, harpers during the war and their contribution to the development of the art of singing bandura post-war years.

Keywords: exhibition Bandurist, occupation, Ostarbaiter, wandering singers, minstrels, front concerts, emigration, kobzars association.

Музей кобзарства, що був відкритий у 1989 році відтворює загальний розвиток кобзарського руху в Україні від давніх часів до сьогодення. Особливе місце відведено в експозиційному ряді періоду Другої світової війни і участі відомих бандуристів у ній. Ще більше матеріалів про цей період було накопичено працівниками музею, і ці матеріали потребують висвітлення.

Перед початком Другої світової війни ситуація в Україні по відношенню владних структур до кобзарів, бандуристів відповідно ідеології керівної ролі Комуністичної партії була настороженою, підозрілою, зате від простих людей вони завжди мали любов і захоплення. Бандуристи постійно були і потенційними і внутрішніми дисидентами по відношенню до влади. Поряд з професійними музикантами бандуристами, які підняли кобзу, бандуру на сценічні підмостки по шляхах України ще ходили сліпі кобзарі, бандуристи, які несли слово правди, пісні та думи про боротьбу українців за свою волю і незалежність. Багатьох з них репресували і знищили у період сталінського терору 1933-1940 років. Знищили також і талановитого вчителя та подвижника у розвитку бандурного музикування, співогри – композитора, бандуриста Гната Хоткевича.

Професійні музиканти бандуристи хто пережив ті жорна репресій в основній своїй чисельності були учнями Гната Хоткевича, Василя Ємця, Володимира Кабачка.

Створена – шляхом об'єднання двох колективів Полтавської та Київської капели бандуристів Українська капела бандуристів, якою на початку війни керував Данило Піка. Війна застала цей колектив у Кривому Розі на гастролях перед шахтарями рудникових копалень. У перші ж місяці війни Уряд видає розпорядження про евакуацію, за окремим списком, мистецьких колективів, але Українська капела бандуристів в тому списку не значилася. Бандуристи були призвані до війська, старші за віком відправлялися на копання окопів. Шість музикантів у тому страхітті, неготовності Радянської армії давати відсіч фашистам, як тисячі інших поклали своє життя, дехто попав у полон. Серед них Григорій Китастих – помічник керівника капели. Загинули Данило Піка –керівник капели, Григорій Гордійчук, Михайло Опришко (НДФ-6543) [19] керівник капели в 1930-1933 роках.

В окупованому гітлерівською владою м. Києві, бандуристи капели згуртовуються. Комусь пощастило визволитися з полону, сотні кілометрів пішки йшли до столиці і також примкнули до колективу. Розпочинаються репетиції, але Київ матеріально і духовно зруйнований, голодний і холодний, без питної води, знаходився під ярмом гітлерівської орди, яка нищила будь який прояв національного життя України.

Німецька влада миттю зрозуміла небезпеку цього рупора української волі, тому заборонила давати капелі будь які відкриті концерти. Лише наказували їм співати за шматок пісного хліба для німецького війська.

Завдячуючи різним хитрощам, керівники капели отримують перепустку – дозвіл на концерти спочатку по селах Київщини, а згодом і на заході України. Люди зустрічали їх з піднесенням, несли їм харчі, давали їм коней для переїзду з села в село, просили виступів ще й ще. Сама поява їх з бандурами – символами козацької волі та натхнення героїчна пісня, викликала у народу могутній національний порив, піднесений вияв любові до Батьківщини й прагнення боротися за неї. Та капела виступає лише на Білоцерківщині, плани їхати далі були зупинені.

5 серпня 1942 року німці підступно відправляють капелу, як і усіх українців, що залишалися в тилу, до Німеччини, на підневільну працю за колючим дротом – оstarбайтерами у Гамбург. З цієї дати починається трагічна сторінка в історії музикантів-артистів Української капели бандуристів ім. Тараса Шевченка.

Комуністична ідеологічна пропаганда всі сорок років переконувала нас, що представники капели бандуристів під керівництвом Григорія Китастого являються буржуазними націоналістами, зрадниками ідеалів Комуністичної партії. Тому у шовіністів виникають закиди типу: краще створили б підпільну організацію і в такий спосіб боролися з ворогом. Однак українська пісня якої не випадково злякалися фашисти, побачивши вираз очей слухачів на концертах бандуристів, мала більшу силу, ніж будь яка політична листівка. У неволі немає нічого сильнішого за пісню рідної України. Не випадково фашисти забороняли виконувати сумні пісні. Але їх найбільше у нашого народу: надто сумна його історія [1, с. 3].

Учасники капели мали щиро потребу і вважали за свій патріотичний обов'язок – перед кількатисячною українською громадою, яка через страшенну гітлерівську війну та сталінський терор, опинилася в Німеччині – нести слово істинної любові до своєї рідної землі, оспівувати героїзм українського народу у віковичній боротьбі за волю. Знаходячись у Європі в післявоєнні роки у керівників капели та її учасників було інше прагнення: донести піснею – правду про Україну, презентувати її серед інших народів у світі, як самодостатню державу, яка потребує звільнення від тоталітаризму і незалежного державного становлення. Це були і залишаються основні ідеологічні засади Української Капели бандуристів ім. Т. Г. Шевченка.

Історія Другої світової війни донесла до нас значні звитяги інших бандуристів, які пройшли дорогами фронтів і пронесли бандуру, українське слово і пісню через вогняне пекло.

В експозиції Музею кобзарства представлена колоритна постать Павла Семеновича Колесника (ТЗ-4404) [19].

Тут же виставлена українська сорочка, яку він вишив своїми руками (Е-7453 KB-21995). В 1941 році він – визнаний артист Полтавського музично-драматичного театру ім. Гоголя був висунутий на присвоєння звання заслуженого артиста республіки, але отримати це звання, орден Трудового Червоного прапора, два ордени «Знак Пошани» довелося Павлу Колеснику значно пізніше.

А в перший рік війни Павло Колесник пішов добровольцем на фронт. Бойова характеристика від 25 серпня 1945 року розповідає, що в тій складній для Червоної Армії обстановці він

зумів з сержантів і офіцерів організувати художню самодіяльність, яка завдяки копіткій праці товариша Колесника перетворилася в чудовий червоноармійський ансамбль пісні і танцю. Не лише гвинтівкою і автоматом вносив П. С. Колесник свою частку в загальнонародну справу перемоги над ворогом. Він воював пісню, словом, своїм хистом, своєю колоритною богатирською постаттю «українського бояна». Після перемоги над гітлерівським фашизмом, Павло Семенович п'ять років працює художнім керівником Полтавської філармонії, а потім його запрошують у Державну заслужену капелу бандуристів якою керував О. З. Мінківський (ТЗ-4401) [19]. Керівник високо цінував акторський талант співака-бандуриста. Радився з ним щодо трактування того чи іншого твору, сценічного його оформлення.

Портрети кобзарів, бандуристів імена яких дійшли до нас через роки терору та вогненні дороги війни представленні у IX-мурозділі експозиції музею, який розповідає нам про стан кобзарського руху, розвиток бандурного музикування в роки війни та повоєнні роки. Тут портрети саме тих кобзарів, які пройшли та пережили роки сталінського терору та Другої світової війни.

Це Є. Х. Мовчан, В. М. Перепелюк (К-2160, KB-22469) П. В. Носач (К-2155 KB-22265), Є. О. Адамцевич, (К-2155KB-22265) Н. І. Прудкий, (К-2158 KB-22465) О. С. Чуприна, А. М. (К-2156 KB-22463) А. П. Бобир (М-2580KB-26399) М. П. Полотай [19]. Одні з них сліпі кобзарі інші зрячі, але кожний з них ніс свою пісню, свою думу в загальну перемогу добра над злом у ті нещадні до людського життя роки. Це було основне призначення співця-кобзаря на землі. Аналізуючи історичну місію мандрівного співака в розвитку українського етносу один з дослідників цього питання Василь Шевчук дуже поетично писав наступне:

«Коли поверталось військо з походу, битви – козацтво гоїло свої криваві рани і поминало побратимів, що полягли за рідний край, за волю. Лише один звияжець узявши в руки кобзу, шукав у своєму серці тих слів та звуків, які б навіки стали відлунням ратних подвигів. То був поет, співець народу, його історик і публіцист. Він не вигадував, не щебетав для втіхи, а мріяв, думав, осмислював прожите, пройдене і – вболіваючи за рідну землю і многострадний її народ, творив для воїнства, що вирувало довкола нього, для тих, хто виростуть і візьмуть шаблі в руки... Так народилися думи. Не старці були їх авторами, а саме вроджені

співці, барди. При боці він мав гостру шаблю, у кобурі – пістоль, мушкет за спиною, а в руках народна бандура! Старці з'явилися потім, коли зламалися шаблі, в порохівницях не стало пороху, а замість зброї козацькі дужі плечі прикрасила жебрацька торба. До нас дійшли ці друзі, яких влада пригріла, перевдягла в сучасне, чисте, ціле. Зібрали їх у капели, дали їм пишні кобзи... Але тепер це актори, професіональні й самодіяльні» [19, с. 2]. Автор не піднімав питання в цьому аналізі про те, як більшовицька влада нещадно винищила плеяду мандрівних співаків: бандуристів, кобзарів, лірників у 1935 році. Про цю жакливу подію, до цього часу, не існує документальних свідчень залишилися лише усні спогади людей, що жили у ті часи і мали опосередковані відомості про акцію терору проти народних співців.

У передвоєнні роки надто жорстоко було вихолощено кобзарство. А ті бандуристи, що залишилися змушені були жити подвійними стандартами. В душі тримати одне переконання, а в житті підігравати існуючому ладу. Багато з них створювали Думи «про Жовтень», «про Леніна» тобто вони жили в тому часі і щоб якось виживати – пропагували своєю творчістю ту ідеологію в якій доводилося існувати. Поетичні рядки поета Олександра Кушнера «Ми роки не вибираєм, ми живем в них і вмираєм...» найістотніше переконують нас у фатумі людської долі.

Не обминув фатум кобзарів і у роки Другої світової війни. Никін Прудкий, сліпий бандурист ще у 1910 році співав на Чернечій горі у Каневі. Після чого жандарми його кинули у тюрму в Черкасах. Сестра благаючи на колінах, випросила його відпустити. Прохання виконали, але бандуру на його ж очах йому розстрожили [4, с. 4].

У роки становлення радянської влади на теренах України Никін Іванович Прудкий поряд з думами про Шевченка складав пісні та думи про щасливе колгоспне життя, про Леніна, про партію. Коли розпочалася війна Никону Прудкому йшов 53-й рік. Він продовжував співати на Тарасовій горі у Каневі. Війна змусила замовкнути бандуру. Здавалося б кому потрібні пісні, коли навкруги горе і смерть. Але Никін Іванович, взяв свою вічну супутницю і пішов з нею і в дощ, і в сніг, від села до села, від хати до хати.

Гей вставайте, всі як один

Вдаримо з гармати, вдаримо з гармати!

А чи пан, чи пропав – двічі не вмирати.

Гей нумо хлопці до зброї! – [4, с. 4]

співала і піднімала народ на боротьбу з фашизмом його бандура. У післявоєнні роки Никін Прудкий був постійно співаючим кобзарем на Тарасовій горі [4, с. 4]

Земляк Никона Прудкого Олексій Сергійович Чуприна також з славетного краю Великого Кобзаря – села Гарбузин Корсунь-Шевченківського району. В дитинстві заслухавшись мандрівних кобзарів він палко зажадав і собі подружитися з бандурою. Просив батька купити інструмент та не вийшло по бідності. Вже, коли юнаком поїхав на більші заробітки гірником в шахти Марганцю, то зумів нарешті поєднати гірницьке діло з кобзарським. Після роботи учився, вдосконалював гру і згодом став працювати в Сочинській філармонії співаком бандуристом. З початком Вітчизняної війни служив у госпіталі. Згодом разом з солдатами на смерть стояв під Сталінградом. Але кобзи не полишав. Його пісня, бандура також воювала проти фашистів, працювала на Перемогу. В одному з боїв поблизу Волги, осколком снаряда зранило і нерозлучну супутницю Чуприни – бандуру. Згодом знову співали струни – і ніжно, і дзвінко [12, с. 2]. Олексій Сергійович брав участь у визволенні Харкова і рідного Корсуня, що був «Сталінградом на Дніпрі». Він написав пісню «Про Корсунь-Шевченківську битву». Звуки його бандури та українські думи слухали у Будапешті, Празі, Мукдені і Порт-Артурі. Її струни співали славу воїнам, які штурмували Берлін. І хоч кобзар Чуприна пройшов лихоліття доріг війни, але були роки коли чиновники від культури хотіли відлучити кобзаря, ветерана Другої світової війни від Чернечої гори, від спілкування народу з ним. Цинічні бюрократичні керівники іронічно кепкували з символічного «Перебенді» [12, с. 2]. Та не для них звучав його кришталевий, як чисте джерело український спів. А характеру Перебенді Олексій Чуприна відповідав всім своїм життям і творчістю невгамовного подвижника кобзарського проповідника. Довгий час він щороку обов'язково відвідував Академію мистецтв у Петербурзі, де вчився і жив у свої останні роки великий Кобзар – Т. Г. Шевченко. І коли готувалися до відзначення 175-ї річниці поета, була висловлена новина, що в Петербурзі спорудять пам'ятник Т. Г. Шевченку. З цього приводу, почувши таку приємну вість О. С. Чуприна сказав: «як ноги відмовлять, на руках

приповзу, а таки співатиму на відкритті...» [12, с. 2]. Сучасники кобзаря, хто бачив його, слухав – в один голос промовляли – зустріч з Олексієм Чуприною це щось незабутнє. В глухі часи «застою» лише для своїх виконував гімн «Ще не вмерла Україна» і діждав таки незалежної України. Символічна подія відбулася в житті кобзаря Чуприни 22 червня 1991 р. Послухати його приїхав вигнанець з України – патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав. Так зворушили патріарха, думи, пісні подвижника кобзаря Олексія Чуприни, що через сильне емоційне хвилювання 94-літній патріарх поцілував кобзарю руку. Ця світлина експонується у VI вітрині експозиції Музею кобзарства.

У тяжкі роки війни такі професійні музиканти-бандуристи як М. В. Опришко, Д. Ф. Піка, І. П. Богдан, Г. М. Гордійчук, П. Г. Іванов, В. Мількін, О. Коваль (ТЗ-4398) та інші в часи перепочинку між боями грали на кобзах і співали своїм друзям-однополчанам народні і свої власні думи та пісні. З київським підпіллям був зв'язаний Р. І. Сулицький та П. І. Гузь – вони допомагали партизанам. Є. І. Чернишевський створив партизанський ансамбль бандуристів на Житомирщині. Відомий також партизанський кобзар А. А. Білецький, Д. А. Вовк і С. С. Власко виступали у фронтових ансамблях. Під час війни мистецтво кобзи розвивала капела бандуристів з Миргорода, якою керував І. М. Скляр.

Кобзар і майстер з виготовлення народного інструменту Олекса Семенович Коваль з Підгородного, що на Дніпропетровщині пройшов з бандурою до самого Берліну. Одного разу, у боях за Одесу, його дошкульно поранило і бандуру домашньої роботи також потрощило, йому довелося лікуватися у шпиталі. То поки він лежав у шпиталі – зробив нову бандуру. За тією роботою і одужання пішло швидше. Олекса Коваль згодом згадував, що та перша бандура з самого Сталінграда служила йому. Не раз осколками її зачіпало, а він латав, клеїв. А останній раз так потрощило, що довелося розпрощатися, лише струни забрав. Якось знайшов у лісі кусок червоної старої верби, взяв його і в хвилини перепочинку майстрував. Там на фронтах війни йому потрапив до рук присланий з неволі лист від дівчат – оstarбайтерів з Німеччини. Він написав на основі тої сповіді за народними мотивами журливу пісню «Плач невільників» і

виконував своїм побратимам. Воїнів дуже хвилювала ця річ, вони рвалися у бій, щоб швидше визволити своїх сестер. За яскравий талант і артистизм О. Ковалю було споряджено в концертний одяг у стилі запорожців і дано наказ в години перепочинку виступати перед солдатами без будь якої режисури і цензури. Дніпропетровський журналіст Олександр Зобенко написав п'єсу на п'ять дій – «Долі кобзарські», присвячену пам'яті земляка-фронтовика кобзаря Олексі Ковалю [5, с. 6]. З автоматом і кобзою дійшов солдат-кобзар до Берліна. А в мирні, останні роки життя, його з хворими руками, які не давали грати на улюбленому інструменті – почали шельмувати, звинуватили в «націоналізмі». Такої наруги серце ветерана не витримало, і він покінчив життя самогубством. Про нього була написана стаття в газеті «Культура і життя» «Кому заважав кобзар Коваль?»

*...«Все переніс – і холод, і атаки,
Все пережив, а лихослів'я – ні...
Хтось «переможцем» виїхав з байраку
Побіля хати на лихих коні.
Брехні не витримав – нестача сили –
І як повірить, що в час миру згас?
А люди кажуть до його могили
Навідався, вклонивсь кобзар Тарас» [12, с. 34]*

У перші місяці війни бандуристи М. В. Опришко, Д. Ф. Піка, Г. М. Гордійчук загинули смертю хоробрих. Натимчасово окупованій гітлерівцями території співаючи антифашистських пісень, інші їх побратими сприяли піднесенню бойового духу народу, будили ненависть до ворогів. Одним із таких був дід Левко, партизанський розвідник; фашистські нелюди замордували мужнього патріота.

Допомагала громити ворога відома Миргородська капела бандуристів під керуванням І. Скляра. Капелянам доводилося супроводжувати похорони загиблих воїнів, виступати в окопах на передовій, в госпіталях. Бандуристи, де б вони не перебували – чи в тилу ворога, чи в діючій армії – своїми патріотичними піснями і думами допомагали в боротьбі з ворогами Вітчизни.

Під час Другої Світової війни Євген Мовчан під загрозою смертної кари поширював свої антифашистські пісні, такі як «Насувалась грізна хмара», «Задумали вражі німці», «Гей, з поля на долину...», «Чорний ворон» і т. п. У післявоєнний період він

з новою силою включився в культурно-громадське життя країни [2, с. 5].

Панченко Євген Михайлович 1914 р.н. учасник Другої Світової війни (з 1941 р.), брав участь в боях, а з 1943 р. соліст-бандурист армійського ансамблю. Учасник армійського огляду художньої самодіяльності, нагороджений грамотами, виступав як соліст-бандурист в Румунії, Угорщині, Чехословаччині. Після демобілізації жив у м. Сумах, працював артистом Сумського музично-драматичного театру ім. Щепкіна.

Євген Адамцевич ще перед війною за весну-осінь 1940 р. обійшов Малу та Велику Хортиці, усі Січі. Під час II світової здійснив мандри Україною з піснями, виступав перед воїнами УПА. «Доводилось тоді мені, - признавався Адамцевич, – виступати в одному із з'єднань Української Повстанської армії, грати-співати борцям за незалежність України. Повстанці вже знали від добрих людей про мою кобзарську діяльність і тому, запросивши мене до себе, слухали мої пісні дуже уважно. А після виступу нагодували, обдарували чим могли і дали навіть «бомагу», в якій складали подяку за мій виступ» [2, с. 7]. Нелегким було життя кобзаря Адамцевича після війни, адже пенсії він не заробив, а сім'ю годувати треба. «Про мене неначе забули», – згадував кобзар, якому знову доводилося грати на роменському базарі. Із утвердженням Об'єднання співців-кобзарів матеріальне становище його трохи поліпшилося. Із плати за виступи на організованих музично-хоровим товариством концертах можна було викроїти на тютюн та чарку до обіду [2, с.7].

У ніч з 12-го на 13-є січня 1972 р. відбувся другий покіс інтелігенції. Кобзарське об'єднання згорнуло свою діяльність.

Михайло Панасович Полотай – знаний у мистецьких колах передвоєнних років бандурист з вищою музичною освітою. Працював солістом на радіо Харкова і Москви. Потім добивається відкриття класу бандури у Київській консерваторії. Був знайомий з Олександром Довженком він запрошував Полотая на роль кобзаря у кінокартині про Тараса Бульбу, яку мріяв поставити митець. Довженко вже покликав Полотая для обговорення сценарію за його участю, та на жаль війна перебила усі мирні плани і мрії, як маститого режисера так і бандуриста Михайла Полотая [9, с. 5].

Напередодні війни він склав іспити на курси медбратів. Та скоро командування відряджають його у розпорядження

Політуправління Південного фронту. На війні, як на війні – кобза і гвинтівка завжди були поруч. Та перше його обдарування взяло гору, і він стає військовим композитором. За роки війни склав понад дев'яносто пісень на власні тексти, і на вірші українських поетів. Коли прийшла велика Перемога то Республіканське товариство сліпих запросило високопрофесійного музичного керівника, опікуватися народними талантами. Серед цих талантів були: Павло Носач, Олександр Маркевич, Михайло Башловка. Всі хто працював з бандурним маестро відчували на собі мистецький вплив М. П. Полотая [9, с. 11].

В експозиції Музею кобзарства експонується портрет Андрія Матвійовича Бобиря, художника В. Я. Євтушевського, та його бандура – майстра Андрійчука 1928 року виготовлення [19]. Цей славний патріот України з юних років заприсягнувся у відданості музичному інструменту – бандурі. Природа дала йому руки музиканта, та у грізні роки війни вони лягли на штурвал військового літака. Сокирою та фінкою із звичайної деревини він змайстрував справжню бандуру, беріг її в крилі свого літака і в хвилини перепочинку не полишав заняття на улюбленому інструменті. Невдовзі він дав свій перший концерт, який запам'ятав на все життя. Він співав «Рече та стогне Дніпр широкий» і бачив, як на обличчях тих, хто сидів у залі тбіліської льотної школи, текли сльози. Це були сльози солдатів армії, яка відступас.

Перший аеродром з якого він підняв свого винищувача у небо війни, був на Львівсько-Сандомирському плацдармі.

Людині на війні потрібні і любов і ненависть. Андрій Матвійович своїми піснями, кликав до бою, вселяв віру. Він розповідав: «Часто товариші просили мене заспівати. Після важкого бою пісня потамовувала біль допомагала. Перед боем додавала сил і рішучості. Дуже любили у нас «На смерть партизана» [14 с. 1].

У день перемоги, ансамбль, із воїнів ескадрильї, який був організований молодшим лейтенантом дав великий концерт для льотчиків, артилеристів, піхотинців – усіх хто брав Берлін.

У післявоєнні роки Андрій Матвійович Бобир очолював оркестр народних інструментів Українського телебачення і радіо, був його художнім керівником і головним диригентом. У складі концертної групи бандуристів-ветеранів Другої Світової

війни Андрій Бобир завжди виступав, як активний учасник – пропагандист свого улюбленого інструменту – бандури. Згодом йому присвоїли звання Заслуженого артиста УРСР і Андрій Матвійович незмінно виступав перед своїми побратимами фронтовиками. У його репертуарі завжди звучали пісні «Реве та стогне Дніпр широкий», «На смерть партизана». Очевидці концертів де виступав бандурист розповідали: «Його постава завжди зворушувала. Біле, як сніг волосся, тісно нагородам на грудях. Він бере до рук інструмент і вже немов не в залі, не сьогодні, а в сорокові, тихого вечора у колі бійців ми слухаємо сумну розповідь про смерть хороброго молодого партизана» [14 с. 4].

Роль українського бандуриста на дорогах війни у складі фронтових концертних бригад була яскравою. Саме значним емоційним впливом на дух і героїзм воїнів визволителів від фашистів поневолювачів.

Те, що Українська капела бандуристів ім. Т. Г. Шевченка була морально і духовно витиснута з української спільноти, спочатку не визнанням її, як високо-творчої мистецької організації – колективу відмовили в евакуації. Згодом вивезення німецькими окупантами частини творчого колективу на підневільні роботи до Германії, поневіряння митців у чужих світах. Зрештою добровільна еміграція до Північної Америки ради збереження свого життя, – це очевидний історичний факт. Але після Великої Перемоги над світовою чумою – фашизмом перед ідеологією правлячої партії у Радянському Союзі постало контр питання щодо відновлення діяльності капели бандуристів. Занадто високу оцінку отримали капеляни-остарбайтери у світовому просторі, несучи славу України, але за кордоном.

Участь артистів-бандуристів у роки Другої Світової війни у боях за визволення рідної землі від фашизму, їх діяльність у партизанських загонах – продемонструвала героїчну звиятку кожного бійця-бандуриста, їх щире відданість своєму народу. Таким чином об'єднала зусилля усіх прогресивних людей світу в боротьбі з чумою XX століття – фашизмом.

Після війни відношення у владних структур до бандуристів, кобзарів дещо пом'якшується.

У травні 1946 року в день річниці перемоги над фашизмом у Другій Світовій війні – Євген Мовчан, Павло Носач, Володимир

Перепелюк з успіхом виступали у Москві. Потім було ще ряд виступів кобзарів. Особливо відомі виступи на Всесоюзній нараді фольклористів у Києві у 1955 році.

У 1958 році з великим успіхом виступав у Москві сліпий кобзар Єгор Мовчан у дні роботи IV Міжнародного з'їзду славистів. Але це були поодинокі акції. Загалом сліпі бандуристи знову були залишені сам на сам зі своїми проблемами. І їх знову часто можна було почути на ярмарках та базарах.

Виношувалися ідеї створення об'єднання кобзарів, куди б входили і сліпі музиканти з правом виступати на сцені в концертних програмах. Певний час такі товариства працювали, але зовсім недовго.

У всі періоди розвитку кобзарського руху в Україні, він зазнає як певного ренесансу так і занепаду. І лише поступово, через передачу традицій і знань кобзарських братств, збереження унікального репертуару давніх кобзарів, майстрування народної бандури, яку зберіг і доніс до наших днів Григорій Кирилович Ткаченко починають з'являтися його учні – подвижники в питанні вивчення і продовження давньої кобзарської традиції, які з часом об'єднуються у Кобзарські цехи.

На сьогодні в Україні широко побутують професійні музиканти та колективи традиційних українських народних інструментів Це – ансамблі, квінтети тріо – та капели бандуристів. Поряд з цим утворилися Кобзарські цехи у Харкові, Львові та Києві, які відроджують та зберігають характерні традиції прихильників давнього кобзарського музикування.

Джерела та література:

1. Гнатюк М. В. Сторінки з історії капели бандуристів імені Т. Г. Шевченка в Детройті. / Рукопис, офсетний друк. / М. В. Гнатюк / Архівні матеріали науково-дослідного сектору Музею кобзарства. – 1991 – 10 с.
2. Гришин А. Д. Інформаційний лист про стан кобзарства в Україні. / А. Д. Гришин / Рукопис, офсетний друк. Архівні матеріали науково-дослідного сектору Музею кобзарства. – 1989 – 15 с.
3. Жур П. В. Рокотання бандур над Невою / П. В. Жур // Ленінським шляхом, 27.02.1988 р. – 4 с.
4. Заседа И. И. Встречи с интересными людьми. Дуб у трёх дорог. Н.И. Прудкий. / И. И.Заседа // Рабочая газета, 24.07.1969 г. – 4 с.
5. Зобенко О. І. «Долі кобзарські. О. С. Коваль» / О. І. Зобенко // Дніпровська зоря, 24.02.1998 р. – 4 с.

6. Кагамлик О. «Скарбівничий» / О. Кагамлик // Серп і молот, 25.05.1975 р. – 4 с.
7. Колесник П. С. Автобіографія. 02.01.1961 р., рукопис, офсетний друк. / Архівні матеріали науково-дослідного сектору Музею кобзарства. / П. С. Колесник. – 3 с.
8. Кулик О. В. «Неповторний, неперевершений». Наші славні земляки, до 80-річчя від дня народження заслуженого артиста УРСР П. С. Колесника / О. В. Кулик // Колос, Кобеляцького р-ну Полтавської обл., 17.01.1984 р. – 4 с.
9. Полотай М. П. «Ми земляки» сторінки спогадів про О. П. Довженка з нагоди 85-річчя його народження. Рукопис, офсетний друк. / Архівні матеріали науково-дослідного сектору Музею кобзарства. 1976 р. / М. П. Полотай. – 10 с.
10. Сингаївський М. В. Голос душі народної / М. В. Сингаївський // Прапор комунізму 21.10.1989 р. – С. 3.
11. Собченко О. В. Розповідь про земляка. Олексій Чуприна / О. В. Собченко // Ленінським шляхом 27.02.1988 р. – С. 6.
12. Солонська Н. П. З бандурою через пекло додому / Н. П. Солонська // Бандура. Квартальник. Видає «Школа кобзарського мистецтва» в Нью-Йорку. – 1997 – №17, січень-квітень. – 64 с.
13. Суддя Н. І. Пісня допомагала боротися / Н. І. Суддя // «Молодь України» – № 82, 28.04.1985. – 4 с.
14. Харченко О. В. Не розминутися з подвигом / О. В. Харченко // «Молода гвардія» – № 80, 28.04. 1985. – С. 6.
15. Чорний-Досінчук М. П. Олексій Чуприна – останній кобзар Канева / М. П. Чорний-Досінчук // Бандура. Квартальник. Видає «Школа кобзарського мистецтва» в Нью-Йорку – 1996 – № 57-58, липень-жовтень. – 64 с.
16. Шевчук В. В. Прекрасне і неповторне / В. В. Шевчук // Молодь України – 25.05.1976 р. – С. 2.
17. Шудря М. І. «Душа незрадливої кобзи» / М. І. Шудря // Демократична Україна, 29.08.1997. – С. 3.
18. Ющенко О. Я. «Гомери України. З мого літопису» / О. Я. Ющенко. – К: Вир, 1997. – 160 с.
19. Матеріали експозиції науково-дослідного сектору «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

**ЗОБРАЖЕННЯ НАГОРОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ НА ПОШТОВИХ МАРКАХ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»**

У статті аналізується фондова колекція поштових марок Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» із зображенням на них нагород Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Ключові слова: поштова марка, нагорода, орден, медаль.

The article analyzes the stock stamp collection of the National historical and ethnographical reserve «Pereyaslav» with the image on them the winning of Great Patriotic War in 1941-1945.

Keywords: postage stamp, award, orden, medal.

Нагорода – це знак відваги і мужності, визнання перед Вітчизною заслуг людини, її діяльності. Нагороди, що видавалися в період 1941-1945 років, а також раніше, нагадують нам про тяжку боротьбу з ворогом на благо рідної землі. Термін «Велика Вітчизняна війна» вживає радянська історіографія та низка істориків країн колишнього СРСР. Ним окреслюється радянсько-німецький збройний конфлікт 1941-1945 років як етап Другої світової війни [3]. Але оскільки на поштових марках СРСР зазначається назва «Велика Вітчизняна війна», тому ми розглядаємо зображення нагород Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Історія нагород дуже різноманітна. Війни, революції, соціальні потрясіння призвели до появи багатьох видів нагород. Але з особливою гордістю люди носили і носять сьогодні ордени та медалі, отримані за подвиги у воєнний час.

Серед численних відзнак особливе місце посідали бойові ордени й медалі. У роки війни понад 7 млн. людей нагороджено бойовими орденами та медалями за заслуги перед Батьківщиною [3, с. 249].

Та немає нині мабуть жодного міста чи села, де б не берегли все те, що пов'язане з подвигом людей, які захищали рідну землю. В нашому місті встановлений пам'ятник та меморіальний комплекс – це пам'ять та вдячність наша за мирне життя. Цим щастям мирного життя ми завдячуємо всім ветеранам.

Кожна з військових нагород – факт визнання подвигів і бойових заслуг учасників боїв – від рядового до офіцера. Нині мало хто знає, що означає та чи інша медаль, які носять ветерани війни. Спробуємо нагадати назви та історію головних нагород Великої війни, які зображені на поштових марках.

Фондова колекція поштових марок Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» розпочалася формуватися в кінці 1970-х років [1]. Поштові марки СРСР із зображенням нагород 1941-1945 років надійшли в 1985, 1986 та 2002 роках. Зокрема, поштові марки можна розподілити згідно черговості в нагородній системі СРСР.

У колекції НІЕЗ «Переяслав» перебувають марки, які видавалися поштою СРСР у 1943-1946, 1948-1949, 1952-1954 роках [4]. Нижче подано їх інвентарний номер, назва, автор малюнків, тираж, номінал, матеріал і техніка, розміри (в міліметрах) та дата введення в обіг.

Орден Леніна заснований 6 квітня 1930 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-814 (3) КН-16403 (64), гашена марка «Орден Леніна». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 10 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка темно-зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

2. ФТ-972 (5) КН-16403 (222), гашена марка «Орден Леніна». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 1000000. Номінал – 10 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44х27. Марка введена в обіг у січні 1953 року. Марка малинового кольору.

3. ФТ-3123 (4) КН-33682, гашена марка «Орден Леніна». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 1000000. Номінал – 10 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у січні 1953 року. Марка малинового кольору.

Орден «Перемога» заснований 8 листопада 1943 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-793 (7) КН-16403 (43), гашена марка «Орден «Перемога». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка червоного кольору на світло-червоному фоні.

2. ФТ-795 (3) КН-16403 (45), гашена марка «Орден «Перемога». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1000000. Номінал – 60 коп. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у лютому 1945 року. Марка світло-цегельно-червоного кольору.

3. ФТ-874 (2) КН-16403 (124), гашена марка «Орден «Перемога». Автор О. Мандрусов. Тираж – 2000000. Номінал – 3 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44х25. Марка введена в обіг у грудні 1948 року. Марка цегельно-червоного кольору.

4. ФТ-883 (2) КН-16403 (133), гашена марка «Орден «Перемога». Автор О. Мандрусов. Тираж – 2000000. Номінал – 3 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44х26. Марка введена в обіг у квітні 1949 року. Марка вишнево-червоного кольору.

5. ФТ-3121 КН-33680, гашена марка «Орден «Перемога». Автор О. Мандрусов. Тираж – 2000000. Номінал – 3 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х24. Марка введена в обіг у квітні 1949 року. Марка вишнево-червоного кольору.

Орден Червоного Прапора заснований 16 вересня 1918 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-814 (4) КН-16403 (64), гашена марка «Орден Червоного Прапора». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка світло-червоного кольору на світло-рожевому фоні.

2. ФТ-972 (4) КН-16403 (222), гашена марка «Орден Червоного Прапора». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 1000000. Номінал – 5 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44х27. Марка введена в обіг у квітні 1953 року. Марка вишнево-червоного кольору.

3. ФТ-3123 (3) КН-33682, гашена марка «Орден Червоного Прапора». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж –

1000000. Номінал – 5 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у квітні 1953 року. Марка вишнево-червоного кольору.

Орден Суворова заснований 29 липня 1942 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-784 (1) КН-16403 (34), гашена марка «Орден Суворова». Автор О. Мандрусов. Тираж – 10000000. Номінал – 30 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у травні 1944 року. Марка зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

2. ФТ-784 (3) КН-16403 (34), гашена марка «Орден Суворова». Автор О. Мандрусов. Тираж – 4000000. Номінал – 30 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1944 року. Марка зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

Орден Ушакова заснований 3 березня 1944 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-793 (11) КН-16403 (43), гашена марка «Орден Ушакова». Автор О. Мандрусов. Тираж – 700000. Номінал – 1 крб. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка сіро-синього кольору на світло-зеленому фоні.

Орден Кутузова заснований 29 липня 1942 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-784 (4) КН-16403 (34), гашена марка «Орден Кутузова». Автор О. Мандрусов. Тираж – 4000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1944 року. Марка червоного кольору на рожевому фоні.

Орден Нахімова заснований 3 березня 1944 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-793 (10) КН-16403 (43), гашена марка «Орден Нахімова». Автор О. Мандрусов. Тираж – 700000. Номінал – 1 крб. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

Орден Богдана Хмельницького заснований 10 жовтня 1943 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-793 (8) КН-16403 (43), гашена марка «Орден Богдана Хмельницького». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1000000.

Номінал – 45 коп. Друк типографський. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка темно-синього кольору.

2. ФТ-793 (9) КН-16403 (43), гашена марка «Орден Богдана Хмельницького». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1000000. Номінал – 45 коп. Друк типографський. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка темно-синього кольору.

3. ФТ-795 (2) КН-16403 (45), гашена марка «Орден Богдана Хмельницького». Автор О. Мандрусов. Тираж – 2000000. Номінал – 2 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у лютому 1945 року. Марка сіро-оливкового кольору.

4. ФТ-874 (1) КН-16403 (124), гашена марка «Орден Богдана Хмельницького». Автор О. Мандрусов. Тираж – 2000000. Номінал – 2 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44х25. Марка введена в обіг у грудні 1948 року. Марка лілово-коричневого кольору.

5. ФТ-883 (1) КН-16403 (133), гашена марка «Орден Богдана Хмельницького». Автор О. Мандрусов. Тираж – 2000000. Номінал – 2 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44х26. Марка введена в обіг у квітні 1949 року. Марка світло-зеленого кольору.

6. ФТ-996 КН-16403 (246), гашена марка «Орден Богдана Хмельницького», яка має кармінову надпечатку пам'ятного тексту на марці «300-летие Воссоединения Украины с Россией». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1000000. Номінал – 2 крб. Офсет. Розміри – 43х26. Що дуже цікаво в цьому ордені, що він був єдиним орденем, який мав напис не російською мовою, а українською «Богдан Хмельницький». Марка введена в обіг у квітні 1949 року, а надпечатка виконана в квітні 1954 року.

Орден Олександра Невського заснований 29 липня 1943 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-784 (2) КН-16403 (34), гашена марка «Орден Олександра Невського». Автор О. Мандрусов. Тираж – 4000000. Номінал – 20 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1944 року. Марка блакитного кольору на світло-блакитному фоні.

Орден Вітчизняної війни заснований 20 травня 1942 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-775 КН-16403 (25), марка «Орден Вітчизняної війни» (з орденською стрічкою). Автор О. Мандрусов. Тираж – 2500000.

Номінал – 10 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 43х27. Марка введена в обіг у липні 1943 року. Марка синьо-сталевого кольору.

Орден Червоної Зірки заснований 6 квітня 1930 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-814 (7) КН-16403 (64), гашена марка «Орден Червоної Зірки». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка лілово-коричневого кольору на світло-ліловому фоні.

2. ФТ-814 (8) КН-16403 (64), гашена марка «Орден Червоної Зірки». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка лілово-коричневого кольору на світло-ліловому фоні.

3. ФТ-972 (2) КН-16403 (222), гашена марка «Орден Червоної Зірки». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 3500000. Номінал – 2 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44х27. Марка введена в обіг у жовтні 1952 року. Марка цегельно-червоного кольору.

4. ФТ-3123 (2) КН-33682, гашена марка «Орден Червоної Зірки». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 3500000. Номінал – 2 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у жовтні 1952 року. Марка цегельно-червоного кольору.

Орден Трудового Червоного Прапора заснований 7 вересня 1928 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-814 (5) КН-16403 (64), гашена марка «Орден Трудового Червоного Прапора». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка лілово-коричневого кольору на оливковому фоні.

2. ФТ-814 (6) КН-16403 (64), гашена марка «Орден Трудового Червоного Прапора». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка лілово-коричневого кольору на оливковому фоні.

3. ФТ-972 (3) КН-16403 (222), гашена марка «Орден Трудового Червоного Прапора». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 2000000. Номінал – 3 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44x27. Марка введена в обіг у листопаді 1952 року. Марка фіолетового кольору.

Орден «Знак Пошани» заснований 25 листопада 1935 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-814 (9) КН-16403 (64), гашена марка «Орден «Знак Пошани». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37x26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка зелено-синього кольору на світло-зеленому фоні.

2. ФТ-972 (1) КН-16403 (222), гашена марка «Орден «Знак Пошани». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 500000. Номінал – 1 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 44x27. Марка введена в обіг у грудні 1952 року. Марка сіро-оливкового кольору.

3. ФТ-3123 (1) КН-33682, гашена марка «Орден «Знак Пошани». Малюнки колективу художників Держзнаку. Тираж – 500000. Номінал – 1 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45x26. Марка введена в обіг у грудні 1952 року. Марка сіро-оливкового кольору.

Орден Слави заснований 8 листопада 1943 року та зображений на наступних поштових марках:

1. ФТ-793 (4) КН-16403 (43), гашена марка «Орден Слави». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1200000. Номінал – 30 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39x26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка темно-синього кольору на блакитному фоні.

2. ФТ-793 (5) КН-16403 (43), гашена марка «Орден Слави». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1200000. Номінал – 30 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39x26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка темно-синього кольору на блакитному фоні.

3. ФТ-793 (6) КН-16403 (43), гашена марка «Орден Слави». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1200000. Номінал – 30 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39x26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка темно-синього кольору на блакитному фоні.

4. ФТ-795 (1) КН-16403 (45), гашена марка «Орден Слави». Автор О. Мандрусов. Тираж – 2000000. Номінал – 1 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у лютому 1945 року. Марка сіро-синього кольору.

Медаль **«Золота Зірка»** заснована 1 серпня 1939 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-814 (1) КН-16403 (64), гашена марка «Медаль «Золота Зірка». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка коричнево-лілового кольору на жовто-ліловому фоні.

Медаль **«Серп і Молот»** заснована 22 травня 1940 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-814 (2) КН-16403 (64), гашена марка «Медаль «Серп і Молот». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у квітні 1946 року. Марка вишневого кольору на рожевому фоні.

Медаль **«За відвагу»** заснована 17 жовтня 1938 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-819 (1) КН-16403 (69), гашена марка «Медаль «За відвагу». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1946 року. Марка темно-лілового кольору на сіро-синьому фоні.

2. ФТ-820 (1) КН-16403 (70), гашена марка «Медаль «За відвагу». Малюнки І. Міхеєва по ескізах О. Мандрусова. Тираж – 1000000. Номінал – 1 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у вересні 1946 року. Марка лілового кольору.

Медаль **«За бойові заслуги»** заснована 17 жовтня 1938 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-820 (2) КН-16403 (70), гашена марка «Медаль «За бойові заслуги». Малюнки І. Міхеєва по ескізах О. Мандрусова. Тираж – 1000000. Номінал – 1 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у вересні 1946 року. Марка чорно-синього кольору.

Медаль **«За трудову доблесть»** заснована 27 грудня 1938 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-819 (2) КН-16403 (69), гашена марка «Медаль «За трудову доблесть». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1946 року. Марка коричневого кольору на світло-коричневому фоні.

2. ФТ-820 (3) КН-16403 (70), гашена марка «Медаль «За трудову доблесть». Малюнки І. Міхеєва по ескізах О. Мандрусова. Тираж – 1000000. Номінал – 1 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у вересні 1946 року. Марка вишнево-червоного кольору.

Медаль **«За трудову відзнаку»** заснована 27 грудня 1938 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-819 (3) КН-16403 (69), гашена марка «Медаль «За трудову відзнаку». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1946 року. Марка коричневого кольору на світло-коричневому фоні.

2. ФТ-820 (4) КН-16403 (70), гашена марка «Медаль «За трудову відзнаку». Малюнки І. Міхеєва по ескізах О. Мандрусова. Тираж – 1000000. Номінал – 1 крб. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у вересні 1946 року. Марка коричнево-лілового кольору.

Медаль **«Партизанові Великої Вітчизняної війни»** заснована 2 лютого 1943 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-793 (1) КН-16403 (43), гашена марка «Медаль «Партизанові Великої Вітчизняної війни». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1200000. Номінал – 15 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка чорно-зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

2. ФТ-793 (2) КН-16403 (43), гашена марка «Медаль «Партизанові Великої Вітчизняної війни». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1200000. Номінал – 15 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка чорно-зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

3. ФТ-793 (3) КН-16403 (43), гашена марка «Медаль «Партизанові Великої Вітчизняної війни». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1200000. Номінал – 15 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 39х26. Марка введена в обіг у січні 1945 року. Марка чорно-зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

4. ФТ-820 (5) КН-16403 (70), гашена марка «Медаль «Партизанові Великої Вітчизняної війни». Автор О. Мандрусов. Тираж – 1200000. Номінал – 15 коп. Гравюра на сталі, металографія на щільному папері. Розміри – 45х26. Марка введена в обіг у вересні 1946 року. Марка світло-червоного кольору.

Медаль «**За оборону Кавказу**» заснована 1 травня 1944 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-819 (4) КН-16403 (69), гашена марка «Медаль «За оборону Кавказу». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1946 року. Марка зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

2. ФТ-3120 КН-33679, гашена марка «Медаль «За оборону Кавказу». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1946 року. Марка зеленого кольору на світло-зеленому фоні.

Медаль «**За оборону Радянського Заполяр'я**» заснована 5 грудня 1944 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-819 (5) КН-16403 (69), гашена марка «Медаль «За оборону Радянського Заполяр'я». Автор О. Мандрусов. Тираж – 5000000. Номінал – 60 коп. Друк типографський на папері з кольоровим клітчастим фоном. Розміри – 37х26. Марка введена в обіг у червні 1946 року. Марка темно-зеленого кольору на зеленому фоні.

Медаль «**За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.**» заснована 9 травня 1945 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-810 (1) КН-16403 (60), гашена марка «Медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Автор В. Андрєєв. Тираж – 3500000. Номінал – 30 коп. Друк глибокий. Розміри – 37х27. Марка введена в обіг у січні 1946 року. Марка світло-коричневого кольору.

2. ФТ-810 (3) КН-16403 (60), гашена марка «Медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». Автор В. Андреев. Тираж – 4500000. Номінал – 60 коп. Друк глибокий. Розміри – 37х27. Марка введена в обіг у січні 1946 року. Марка червоно-коричневого кольору.

Медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» заснована 6 червня 1945 року та зображена на наступних поштових марках:

1. ФТ-810 (2) КН-16403 (60), гашена марка «Медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». Автор В. Андреев. Тираж – 3500000. Номінал – 30 коп. Друк глибокий. Розміри – 37х27. Марка введена в обіг у січні 1946 року. Марка лілового кольору.

2. ФТ-810 (4) КН-16403 (60), гашена марка «Медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». Автор В. Андреев. Тираж – 4500000. Номінал – 60 коп. Друк глибокий. Розміри – 37х27. Марка введена в обіг у січні 1946 року. Марка зелено-оливкового кольору.

Таким чином, у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» налічується 58 поштових марок. Так, із зображенням орденів: Леніна – 3 предмета, «Перемога» – 5 предметів, Червоного Прапора – 3 предмета, Суворова – 2 предмета, Ушакова – 1 предмет, Кутузова – 1 предмет, Нахімова – 1 предмет, Богдана Хмельницького – 6 предметів, Олександра Невського – 1 предмет, Вітчизняної війни – 1 предмет, Червоної Зірки – 4 предмета, Трудового Червоного Прапора – 3 предмета, «Знак Пошани» – 3 предмета, Слави – 4 предмета; медалей: «Золота Зірка» – 1 предмет, «Серп і Молот» – 1 предмет, «За відвагу» – 2 предмета, «За бойові заслуги» – 1 предмет, «За трудову доблесть» – 2 предмета, «За трудову відзнаку» – 2 предмета, «Партизанові Великої Вітчизняної війни» – 4 предмета, «За оборону Кавказу» – 2 предмета, «За оборону Радянського Заполяр'я» – 1 предмет, «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» – 2 предмета, «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» – 2 предмета.

Джерела та література:

1. Інвентарні книги фондової інвентарної групи «Філателія» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

2. Іщенко Я. О. Державні нагороди СРСР / Я. О. Іщенко // Енциклопедія історії України. – К.: Видавництво «Наукова думка», 2004. – Т. 2. – С. 359-360.
3. Мултих Г. М. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941-45 / Г. М. Мултих // Радянська енциклопедія історії України. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1969. – Т. 1. – С. 241-250.
4. Поштові марки Росії і СРСР: спеціалізований каталог: в 5 т. / [Під ред. В. Ю. Соловйова]. – М.: ИздАТ, 2009. – Том 4. РСФСР, СРСР (1923-1960). – 196 с.

УДК 94(477.41) «1941/1945»

Валентина Білоусько
(м. Переяслав-Хмельницький)

ЛИСТИ З ФРОНТУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОБУТОВИХ АСПЕКТІВ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті подається аналіз листів із фронту які містять інформацію про побут населення у роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: епістолярна спадщина, листи, війна.

The article analyzes the letters from the front that contain information about people's lives during the Second World War

Keywords: epistolary heritage, letters, war.

Подіям Другої світової війни присвячено значну кількість видань, що розповідають про стратегічні бої, масштабні битви, партизанську та підпільну боротьбу, відомих військових діячів, подвиги бійців і командирів Червоної Армії. Вони базуються на документальних свідченнях, спогадах учасників бойових дій, партизанської та підпільної боротьби. У той же час обмаль інформації про трудовий подвиг цивільного населення, яке ціною тяжкої праці, втрати здоров'я, а іноді і життя наближало день

Перемоги. На сьогодні одним із актуальних та малодосліджених питань залишається дослідження побуту населення у тяжкі роки війни. Це питання має особливу актуальність тому, що у радянський період висвітлення подій, у значній мірі, було заідеологізоване та містило багато фальсифікацій. Для вивчення цієї проблематики сьогодні застосовують нові методологічні підходи. Одним із таких є усна історія – окрема галузь історичної науки, що відображає минуле на матеріалах усного походження: спогадах, щоденниках, мемуарах [4, с. 418]. Такі джерела несуть нові відомості, що розкривають маловідомі або замовчувані сторінки історії українського народу. Безпосередні учасники подій та свідки допомагають історикам отримати об'єктивну інформацію стосовно досліджуваних тем.

Важливим джерелом у дослідженні і вивченні нашого минулого та, зокрема, повсякденного життя українського народу у дні вітчизняної війни є епістолярна спадщина – листування червоноармійців із своїми близькими та рідними. До наших рук потрапило два листи Петра Івановича Вакуленка із с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району до своєї дружини Вакуленко Парасковії Федорівни, які стали об'єктом нашого дослідження.

Війна понівечила долі мільйонів людей, залишивши жінок вдовами, дітей сиротами, створила ціле покоління «дітей війни». У Другій світовій війні Україна найбільше постраждала із бувших республік Радянського Союзу. Її втрати становлять 14,5 млн. населення, із них лише 2,5 млн. загинили на фронті, решта – померли від хвороб, голоду, убиті, евакуйовані, депортовані, вивезені на примусову працю [1, с. 6].

Лихоліття війни не минули і рід Вакуленків. У пам'яті родини збереглося обмаль інформації про їхнього діда та прадіда. Це короткі, уривчасті розповіді дружини та дітей про батька, фотопортрет (Рис. 1), свідоцтво про закінчення церковно-приходської школи (Рис. 2), Біблія, за якою навчався, та два листи з фронту (Рис. 3). Із цих розповідей складається невеличка біографія про долю однієї звичайної людини, у родину якої увірвалася війна. Із таких історій твориться історія усієї планети.

Петро Іванович Вакуленко народився 17 січня 1899 р. у с. Виповзки Помокельської волості Переяславського повіту у сім'ї козака. У 1911 р. закінчив курс однокласної церковно-приходської школи у с. Виповзки, про що йому було видано Свідоцтво від

Переяславського повітового Відділення Полтавської Єпархіальної училищної ради (Рис. 2). У 20-х роках ХХ ст. одружився із Парасковією Федорівною Жолудь, мав 7 дітей: Галину, Уляну, Ольгу, Івана, Одарку, Олександра та Миколу. Працював у колгоспі. Жакливі події 1932-33 рр. не оминули просту селянську сім'ю Петра Івановича – голодомор забрав двох дітей – Олю та Ваню [2].

Невдовзі нове лихо увірвалося у їхню родину – війна. У 1941 р. був мобілізований до лав Червоної армії. Пройшов усю війну майже до Берліну... Перебуваючи далеко від сім'ї, Петро Вакуленко постійно турбувався про своїх рідних та домівку, непокоївся про їх матеріальне забезпечення, умови життя, піклувався за дітей. Через листи отримував короткі звісточки від них, а у своїх листах давав поради у житейських справах та таку потрібну родині батьківську підтримку.

Епістолярна спадщина доносить до нас інформацію про життя та побут сімей, що залишились без годувальника, чоловічої підтримки. Листування червоноармійців із своїми близькими відтворює картину важкого життя родин, що проживали на територіях звільнених від ворога. Їм доводилося тяжко працювати на потреби забезпечення військових частин Червоної Армії. У той же час вони самі перебували у важкому матеріальному становищі.

Про це засвідчує і стисла інформація із листів фронтовика, яка подається нижче. У листі, написаному 9 листопада 1944 року, мова йде про стягнення із родини податку, незважаючи на те, що сім'ї червоноармійців від нього звільнялися. Із родини не лише стягували податок, а й забрали 2 телят, які могли б прогодувати багатодітну сім'ю. Батько турбувався про своїх дітей, наказуючи дружині берегти, щоб вони не простуджувались. Особливо гнітила душу Петра Івановича звістка, що його старшу доньку Галю забрали до Німеччини на примусові роботи. Про що він пише 1 квітня 1945 року. У цьому листі знову піднімаються побутові проблеми, говориться про невидачу хліба сім'ї, яким повинні були розрахуватися за трудові.

У цьому ж листі П. І. Вакуленко пише, що вислав додому фотокартку. Ймовірно фотопортрет (Рис. 1), що зберігається у родині, був зроблений саме з неї. Через місяць він загинув.

З розповіді молодшого сина Миколи [4], стало відомо, що був ще один лист, який не зберігся. В ньому батько прощався із

своїми близькими та рідними, сповіщаючи, про «справжнє пекло» з якого він не зможе повернутись.

Довгий час дружина та діти не знали про час та місце загибелі рідної людини. У 1980 р. син Микола надіслав запит у Центральний Архів Міністерства Оборони СРСР. Звідти надійшла інформація, що Петро Іванович Вакуленко загинув у травні 1945 р., похований у братській могилі м. Люббен Німеччина. Молодші сини Олександр та Микола відвідали могилу батька у 1984 р. (Рис. 4, 5.). У сім'ї зберігаються світлини синів із військовослужбовцями Радянської військової частини у м. Люббен біля монументу загиблим воїнам.

За даними Об'єднаної бази даних «Меморіал» та «Книги пам'яті України» ми знайшли останнє місце служби Вакуленка Петра Івановича – 188 Аргунський Стрілецький полк 106 СЗДК дивізія. Він загинув 29 квітня 1945 р. у с. Тейров у Німеччині.

Нижче подаються тексти листів Вакуленка Петра Івановича із дотриманням граматичних помилок та пунктуацією автора.

Лист 1.

«Здравстуйте мое рідне сімейство!

Поздоровляю я вас із Жовтневим Святим. Повідомляю я вам що я пока Слава Богу жив іздоров чого і вам бажаю пісьма я ваші получаю почти усі одна откритка десь затерлась та що ти Уля писала разом 2 одну получив а другої ні. 8 ноября получив 2 разом ті що ви писали 28 жовтня узнав що ви получили гроші ті що я вислав ви пишете що вам надают ніякої допомоги і обикляли налогами це не верно должны давать що положено Правительством про забезпечення красноармейских семей і не плати його бо у тебе нема за що торгувать нехай вищитують за 2 телять їх якби продав то на pewno було б платиться ато забрали і неякого расчоту а налоги плати а я ос постараюс та возьму справку а то сегодня штаб закрить. а кабанця заколи можеж Семен поможе. Пашко гляди моїх синоків щоб вони не попростужувалися а то скрізь діти хворіють».

На звороті. Розгортка. Верхній правий кут.

«Семен Александрович прошу содействуй там що должно бить положено для красноармейских семей тому що Уля вона считаеця як вибувши із господарства а то комуто схотілося не дать пособія давали все время а це не дают це не верно треба

із цім ділом осторожно. Що таке що я от Семена не получив неодного письма».

Розгортка. Верхній лівий кут.

Штемпель військової цензури. Штемпель польової пошти

Розгортка. Центр.

Кієвская область

Переяслав-Хмельницький район

Село Виповзки. Получить Парасці Федоровні Вакуленко.

Полевая почта 07674 Петр Ів. Вакуленко.

Розгортка. Нижня частина.

«Передаю вам всем своїм горячий привет. Желая всего наилучшего у вашій жизні я живу пока на старому місці у батареї іздовим. Досвіданіе остаюсь пока жив і здоров слава Богу. Петр Вакуленко. 9 ноября».

Лист 2.

«Здравствуйте мое дорогое сімейство дорогая моя жена Пашика і дорогіє родніє мої деточки Уля, Дашка, Санік і Коля і моя голубочка Галя яка в мене ні на одну минуту не сходить із думки, чи вона жива чи може уже їй і живої немає. Повідомляю я вам мої любі що я пока слава Богу жив і здоров як я уже вам писав що я виїхав 23/ III на хроні і приїхав 1 апреля у Германію город Ельс но ще не знаю у яку часть попаду приїхали благополучно а як дальше буде то яї сам незнаю. Дуже скучно мені завами тому що уже 5 місяц не получаю Я от вас пісем може ви і пишете но я їх неможу получить що все время перехожу із одної части у другу 23 марта я вам і Семену вислав по пісьму і уложив по 1й фотокарткі на добрую пам'ять вам мої дорогіє деточки і своей мамаше і родной сестрице. Я перечував що у вас не дали хліба на трудовень а як же вони думають щоб ви жили і робили ну нацьому кончаю пока жив і здоров любящий ваш батько Петр Ів.» (підпис)

На звороті. Розгортка. Верхній лівий кут.

«Приветствую свою рідну маму, Семена і сестрицю Христю із детками вашіми і Желая вам доброго здоровья і гарні успіхи у делах вашіх. Целую я вас усіх мої дорогія і желаю скорого побачення.

1 апреля Петр Іванович Вакуленко»

Розгортка. Верхній правий кут.

Штемпель поштового відділення с. Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл. 21.4.45 р.

Розгортка. Центр.

У.С.Р.Р.

Кіевская

Область Переясловский Район,

Село Виповзки. Парасці Федоровні Вакуленко

Полевая почта 08367 Петр Ів. Вакуленко.

Розгортка. Нижня частина. (текст перевернутий.)

«Посилаю я тобі моя дорога Пашка Фед. і вам мої рідні дитки свій батьківський привіт і от душі желаю вам усього хорошего у жізні вашей дай Бого мені звами побачиться. Досвіданіе».

Джерела та література:

1. Дем'яненко В. Ціна війни – занадто велика / В. Дем'яненко // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Народжені для випробувань. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – 236 с.
2. Записано автором (2009 р.) від Бурчик Ніни Олександрівни, 1973 р. н., м. Переяслав-Хмельницький.
3. Записано автором (2010 р.) від Вакуленка Миколи Петровича, 1939 р. н., м. Березань.
4. Нагайко Т. Побутовий аспект вітчизняної історії ХХ століття / Т. Нагайко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – 304 с.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Марія Юрійчук

(с. Новосілка, Заліщицький р-н,
Тернопільська обл.)**ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ ТА ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» 1947 РОКУ:
МЕМОРАТИ ПЕРЕСЕЛЕНКИ**

Автором статті записано та оприлюднюються спогади від Федунь (Сенько) Софії Олексіївни, у яких вона згадує життя своєї родини до початку II Світової війни, під час військових дій та як відбувалося переселення на Україну у 1947 році.

Ключові слова: спогади, переселення, Акція «Вісла».

The author of the article written and published memoirs of Fedun (Senko) Sofia Alekseevna in which she mentions his family life before the Second World War, during the war and how the relocation happened in Ukraine in 1947.

Keywords: memories, resettlement, action «Vistula».

Друга світова війна була трагічною сторінкою в історії Європи. Під час воєнних дій, в концтаборах, екзекуціях, виселеннях загинуло близько 55 мільйонів людей. Її розгортання спричинило чимало кривавих і жорстоких міжнаціональних конфліктів та зміни державних кордонів. На жаль, не обминули вони два сусідні народи – польський та український.

16 квітня 1947 року, за підписами міністрів публічної безпеки та національної оборони Польщі, з'явився «Проект організації спеціальної акції «Схід»», у якому як завдання поставлено: «Розв'язати остаточно українське питання у Польщі». Згодом акція отримала криптонім «Вісла», а для її практичної реалізації було створено Операційну групу «Вісла», в кількості 17,5 тисяч солдатів.

Акція «Вісла» почалася 28 квітня 1947 року. Військові вночі оточували села, щоб запобігти втечі мешканців, які вранці отримували наказ протягом кількох годин (найчастіше двох, а то й менше) бути готовими до виїзду – із підводами та завантаженим майном (через брак транспортних засобів однією часто користувалося й 2-3 родини, а декому приходилося нести своє майно на спині).

Зокрема на першому етапі, який охопив територію довкола Сянока і Перемишля, де УПА та ОУН справді мали свої розвинуті структури, виселення мало брутальний характер, яке супроводжували підпали будинків, знущання над родинами членів підпілля та масові арешти.

Офіційно Акція «Вісла» тривала три місяці, до 28 липня 1947 р. (деякі переселення під криптонімом «Вісла» відбувалися й у наступних місяцях, і навіть у 1950 році). Метою Акції «Вісла» як видно із юридичних документів, прийнятих у 1949 році було позбавлення ними українців права власності на залишені на рідних землях господарства і все нерухоме майно, а також у власність держави відійшло майно греко-католицької церкви та українських установ і організацій.

Другою метою Акції «Вісла» була ліквідація українського збройного підпілля. За офіційними даними командування Операційної групи «Вісла» у квітні-липні 1947 року підрозділи УПА мали втратити до 1,3 тис. бійців – вбитих, полонених та засуджених на покарання до смерті і ув'язнення[2].

На сьогодні дослідження теми виселення українців з Лемківщини у наслідок акції «Вісла», потребують ґрунтовних досліджень. Значна частина матеріалів у яких розглядається це питання з'явилася вже з початку 2000 років. Зокрема, відомості про ці події друкувалися у виданнях «Україна молода» [3], «Політика і культура» [4], «Наше слово» [5], польському виданні «Український альманах» [6] та ін. У 1992 році була видана книга М. Остромира «Лемківщина в огні» [7].

Спогади

*Записано від Федунь (Сенько) Софії Олексіївни,
жительки с. НовосілкаЗаліщицького р-ну
Тернопільської обл.*

Проживає на даній території із травня 1946 року.

Народилася 11 вересня 1921 року у селі Бальниця Лісківського повіту Польща. Сім'я володіла житлом – 280 м², землі – 14 га, із них орної – 6 га, решта – луки і пасовища, а також часткою лісу.

Сім'я була велика: батько – Сенько Олекса Михайлович, мама – Сенько Ганна, сестри Ганна, Юлія, Марія, брати Василь, Михайло, а також тітка (батькова сестра) Ганна, і Софія (оповідачка). Одні із сестер уже на той час були старші і мали свої сім'ї.

«Люди в селі жили заможнo і добре, одні помагали другим. Господарка в кожній родині була велика: тримали по дві пари коней, 6-8 корів, свині, кури, гуси. Всьо шо годували і збирали на поли, то мали собі їсти, а шо було лишне, то носили всусіднє село і продавали. За гроші, шо получали з виторгу купували матерію на вбранє і взутє. Якшо була велика господарка, то наймали наймитів (молодих хлопців) і ті помагали обробляти поле, косити сіно і годувати худобу.

Кроми наших людей в селі жили і поляки, і жици. В селі була школа на 4 класи, всі разом ходили до тої школи. Одні діти зранє, а другі пополудни – в другу зміну. Вчила дітий лиш одна вчителька, була вже стара жінка. Мала так само господарку і була в неї наймичка, яка все обробляла. Діти вчительку слухали, а дехто получав різки, як не справувавши.

Ше в селі була церква, але свого ксьондза не було, доїздив із третого села, то в сих трох селах служба правиласи по черзі кожної неділі. Люди ходили до церкви в то село, в котрім ішла відправа.

Жици в селі мали свої склепи і в них можна було продати свій товар або шось купити. Але більше всі люди йшли на Словаччину або до мадярів шобспродатиси. Через ліс була одна границе з словаками, і з другого боку – мадярами.

Коло села ріс великий ліс, то ми як були малі кожний день бігли туда збирати ягоди. Росли дуже файні чорниці і багато малини, а по Спасі рвали лущівки (ліщинові горіхи) і всьо то несли на станцію продавати. Бо коло лісу йшла желізна колія і їздили поїзди з людьми із словаків, то в нас вони і купували.

Вже тогоди із села хлопи їздили до Канади на заробітки. Вони купували шіф-карту і шіфов пили через воду. Хто там файно зароблєв, то навіть забирав до себе жінку і діти і лишєлиси там жити. Мій тато так само був у Канаді, відти присилав додому гроші і вбранє. Гроші давали за старших сестер на віно, як ті віддавалиси і купували поле, кілька моргів. Але вже як вмерла мама, а нас лишилося троє малих дітий, то тато вернувси назад додому.

Один чоловік із села як приїхав із Канади купив кілька моргів землі і збудував велику на два поверхи хату. Потом у него ту хату здоймали поляки, які пильнували границу. Потому у 1939 році восени прийшли німці, вісилили з хати поляків і самі

жили там із своємисім'ями. Сі німці жили в селі до 1944 року, вони вже тогоди стали пильнувати границю між Словаччинов, Мадярщинов і територійов Польщі. Другі німці жили в сусіднім селі Ходорові, там був їх гарнізон. Німецькі солдати жили з людьми добре, від людийнічо не вимагали і не забирали. Хлопці приходили до клубу на музики, а їх кухар все варив багато чаю, щоб молодь на музиках його пила. Люди як слабували, то все йшли до коменданта, той був фельдшером і помагав всім.

У Ходорові потом уклали штаб гестапо, то вже треба було їх пильнуватися, по почели забирати людий у Німеччину на роботу. Але комендант був добрий і якщо вдома лишелися старі родичі, то просив дітий не брати. Одного разу він навіть заступивси і за мене, бо брати були у войску, а я з татом жила сама. Тогоди вже жити ставало тежче.

Люди і дальше робили вдома на поли, бо з чогос треба було жити. Коли приходила зима, то німці заказували з кожної хати хлопів із кіньми до лісу на роботу. Якщо хлопа не було, то йшли жінки, в лісі рубали дрова і возили на третє село на поїздову станцію, а відти забирали патики до Німеччини. Так ходили рубати три зими. Робота була тежка, кожний день йшли до лісу, але ніхто людий не бив і не чіпав.

Коли вже у селі стояв фронт (у 1944 році від серпня до грудня), тогоди було страшно і тежко. З одного боку села стояло німецьке військо, а з другого руске, цілими днеми вони стріляли мало, а найбільше канони стріляливночи. То на ніч багато родин тікало до лісу і там ночували, вдень верталися до хатів. Сільських людий не чіпали, але було багато мін і люди на них зривалися. Деякі переходили за лінію фронту і там лишелися.

Вдень у село заходили і одні, і другі солдати, тоди вже брали у людий їду. Деколи могли забрати худобу або коний, але люди переховували у лісах. На самого Андрія (19 грудня), погнали німців далі і фронт перейшов на словацку територію. Але всюди лишилося багато мін на яких зривалися люди.

Хлопці, щоб не йти до німецького війська, збиралися гуртами і йшли в ліси, а відти перебиралися на територію Львівської області або на Закарпатє. Вони казали, що йдуть здобувати Україну. Дуже багато з них пропало безвісти, а ті шо вернулися по війні повиїздили до Америки.

Найстрашніше німці поводилися із жидами, вони виганєли цілі сім'ї на роботу. Цілими днеми старші і діти носили камінє,

робили дорогу, копали рови, а на ніч без їди їх загнали до одної великої будови і там тримали. Якщо хтось слабував, то зразу розстрілювали. Сільські люди не могли на таке дивитися і якшоблизко не було нагледачів, то приносили їм їду (молоко, хліб). Якби кого зловили, то людину її родину могли розстрілети. Та люди старалися допомогти одні одним, навіть у своїх хатах переховували жидів.

Пізніше, як згадують, всіх жидів з навколишніх сіл зігнали у сусіднє село Воля і там розстріляли. Всіх загорнули у великий рів, то ще три дниземлерухаласи, від того що під трупами були ще живі люди. Та допомогти їм не могли, бо всюди були німці.

Під час фронту був тяжкий і страшний час для людей, а коли війська пішли житепочеловертатися як було до війни.

Навесні у 46 році люди жили як і до війни, але ходила чутка що маютошось змінювати. В середині травнє, вже починало смеркати, у село на конєх наїхало багато рускоговойска, в горішнім кінци села підпалили шос із штири хати і наказали людимзбиратися. Куда саме ніхто не казав, казали шо на пару днів і всі прийдут назад. Люди кричали і плакали, було дуже страшно. Почели брати і складати на вози хто шо міг. Деякі родини переховувалися вже тогди у лісі, то їм вдалося лишитися, але через деякий час виїхали на німецькі колонії. Сестра Марися прала на потоці шматє, то так його і лишила. А я пекла хліб, один вже стиг, а другий лиш всадила в піч, то він там і лишивси.

Дуже з сестров плакали, бо був лиш старий тато вдома, а брат був у Німеччині. Шо могли з собов за сей чєсвзєти, трохи шматє, збіжє, їду,а ще образи, рєшто закрили в хаті. Мали деякі цінні речі, то загорнули в верету і привалили коло кирниці плитов. Мали надію шо вернутси назад додому. А в печилишивси недопечений хліб.

Всіх людей, які на той чєс були в селі, війська допровадило у сусіднє село. Деякі молоді родини вночивтєкли, потім довго переховувалиси у лісах, а з часом переїхали жити на німецькі колонії. У цім селі люди переночували і на другий день їх відпровадили до поїзда (70 кілометрів) своїми возами. Ніхто не знав куди їдуь і що чекає далі, бо ніхто нічо не казав. Зрозуміли лиш шо більше додому не вернутси, то всі дуже плакали.

На станції стояли 5 днів, там кожного дня приходили товарнеки, грузили людей, худобу і відправляли далі. Людей було

зігнано вже тоди із багатьох сіл. Хлопці і дівчата там на станції брали шлюб, щоб хоч якос захистити себе і родину від того що буде, бо не знали куди попадуть і як жити.

Найгірше було вночі, тому що приходили і забирали в людей худобу і коні, то чоловіки збиралися в гурт і сторожували.

Через 5 днів поїздом поїхали далі, зразу привезли у Самбір Львівська область. Там на станції знов тримали 2-3 доби. Їсти і не було що, то доїли свою худобу, ходили в місто продавати молоко і купували їду. Ніхто людям не помагав, навіть з них сміялися.

З Самбора через Станіслав (Івано-Франківськ) перевезли у Заліщики. Тут також стояли 3 доби. І знову щоб прогодувати худобу ходили по-навколо рвали траву, доїли корови і мінели молоко на хліб. Переїзд тривав 3 тижні. Люди були дуже змучені і не знали що буде далі. На станцію приходив старий кзбондз із Заліщик, щоб хоч якос розрадити.

На станції були урядники, які направляли переселенців по селах. Як приїхали до Новосілки, тиждень жили на проборстві, а потом розселили по вільних хатах. Староста села мало чим помагав, люди у селі насміхалися і всіляко обзивали переселенців. Хати у яких поселили були дуже у поганому стані, самі все лагодили, в деяких хатах не було вікон і дверей. Так і жили.

Кілька сімей переїхало назад в Самбір, а решта лишилося тут (7 сімей) і були ще ті, що переселили у 45 році восени.

Дуже був тяжкий рік і той, і другий, бо не мали що їсти, дуже голодували. Навесні 1947 року дали трохи поле, то засіяли. Від Великоднє до жнив збирали бурени і то їли, аж поки не вродивси новий урожай» [1].

Варто зазначити і наступне. Все своє подальше життя переселенці згадували просторі рідні села, домівку і недопечений хліб. У розмовах завжди звучали слова порівняння: «...а у нас там дома». На багато років для місцевого населення вони так і залишилися переселенцями, хоча більшу частину прожили у тих селах, куди їх переселили у 1947 році.

Таким чином, події II Світової війни та її наслідки для українського населення, для історії України і сьогодні залишаються актуальними. Малодосліджена і нерозкрита тема переселення українців у 1946-1947 роках із споконвічних українських земель потребує значної уваги та вивчення. Важливим також є якомога більше зібрати таких свідчень, які стануть джерельною базою для

фундаментальних робіт із історії II Світової війни, у тому числі і нашої.

Джерела та література:

1. Записано від Федунь (Сенько) Софії Олексіївни жительки села НовосілкаЗаліщицького району Тернопільської області. Проживає на даній території із травня 1946 року. Народилася 11 вересня 1921 року у селі БальницяЛісківського повіту (Польща).
2. Електронний режим // [<http://molodlem.org.ua/category/kultura/istoria/page/4>].
3. Привілей сексота // Україна молода. – 2002. – 15 серпня. – № 149. – С. 5.
4. Тяжкий шлях на схід // Політика і культура (ПіК). – 2000. – 5-11 вересня. – № 32. – С. 21.
5. Комплексна асиміляція або Як радянська влада вчила виселених з Польщі українців патріотизму й національного самоусвідомлення // Наше слово. – 2003. – № 4. – 26 січня. – С. 4-5.
6. Пецух І. Село Брунари / І. Пецух // Український Альманах. – 2008. – Warszawa, 2008. – С. 37-58.
7. Остромира М. Лемківщина в огні : Повість. – Київ – Нью-Йорк: Український письменник, 1992. – 264 с.

УДК 316.47: 94 (477) «1941/1945»

Тамара Музика

(м. Переяслав-Хмельницький)

ПАМ'ЯТЬ ВІЙНИ: ЗІ СПОГАДІВ ВІЙСЬКОВОГО ЛІКАРЯ МЕНАКЕР-СЛУЦЬКОЇ ЦІЛІ МЕСРІВНИ

Публікуються витримки зі спогадів військового лікаря, учасниці Другої світової війни, що стала очевидцем важливих подій, в тому числі боїв на Букринському плацдармі за визволення Києва.

Ключові слова: спогади, поранення, бої.

Published excerpts from the memoirs of a military doctor, Party of the Second World War that witnessed important events, including battles at Bukrin bridgehead for the liberation of Kyiv.

Keywords: memories, wounds, fights.

У період воєнного
лихоліття 1941-
1945 років важливою
ланкою виступала
військова медицина.
Дослідженням цієї
тематики стало
предметом вивчення
вітчизняних дослідників
[4; 5; 6]. Важливим
джерелом цих наукових
студій окрім документів
виступають спогади
очевидців та учасників
тих подій. Тисячі
медичних працівників
під час Великої
Вітчизняної війни
виявили безприкладний
героїзм, самопожертву,
вірність своєму
обов'язку. У винятково
тяжких і небезпечних

умовах доводилося надавати медичну допомогу пораненим. Лікарі, медсестри, санітари працювали в примітивних умовах, при нестачі перев'язного матеріалу, інструментів, в імпровізованій операційній виконувались оперативні втручання. Оперованих доводилося перевозити на підводах, доглядати за ними у русі, часто під обстрілом [1, с. 413].

З самого початку війни військових медиків бракувало, тому їхні ряди поповнили достроковим випуском в усіх вищих і середніх медичних закладах країни. Це додатково дало близько 4000 лікарів і понад 13000 фельдшерів. Крім того, на допомогу військово-медичній службі було залучено сили цивільної охорони здоров'я. Всю службу медичного тилу було покладено на евакогоспіталі. Кількість великих госпіталів, розташованих у тилу, було поступово доведено до 50 [1, с. 414].

Важливу роль у діяльності військово-санітарної служби, в організації лікування та обслуговування поранених відіграли

жінки. Вони працювали в медсанбатах, польових, фронтових евакогоспіталях і бойових частинах. Жінки становили 40% фронтових лікарів, 43% фельдшерів, 40% санінструкторів та санітарів. Серед 116 000 медичних працівників нагороджених орденами і медалями жінки становлять 40%. 52 медики удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них – 16 жінок [1, с. 415].

У Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» зберігаються спогади військового лікаря Менакер-Слуцької Цілі Меєрівни, декілька фронтових та післявоєнних фото, а також її листи. На основі цих документів ми нижче приводимо короткі, на жаль, відомості про автора спогадів [2; 3].

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, Ціля Меєрівна Слуцька закінчила третій курс Сімферопольського медінституту, після чого вуз був евакуйований у Махачкалу. Там вона за рік, прискореними темпами, закінчила ще два курси. Недовго попрацювавши в селі, потрапила на курси вдосконалення лікарів і поїхала на фронт. Поїзд, яким добиралася Ціля Меєрівна, попав під бомбардування. Після цього Слуцька багато днів добиралася до лінії фронту. Все-таки потрапила до призовного пункту, де після екзаменування головним лікарем була направлена на фронт – у Третю танкову армію. З нею пройшла весь бойовий шлях, дійшла до Рейхстагу. В 1946 році Ціля Григорівна демобілізувалась. Після війни працювала лікарем у лікарні, потім у відділенні «Швидкої допомоги» в м. Сімферополі. Тяжкі фронтові роки не пройшли безслідно: гіркі втрати, робота на межі людських сил підірвали здоров'я. Ціля Меєрівна тяжко хворіла.

Про нелегкий шлях лікарів, їх відвагу, героїзм дізнаємося зі спогадів фронтового лікаря Слуцької Цілі Меєрівни [2]. Нижче подаються фрагменти цього важливого джерела:

<...Итак, моё желание сбылось. Окончила медицинский институт и после короткой (полугодовой) практики иду в действующую армию терапевтом. Для меня медицина немыслима без терапии, как армия без пехоты. Получила назначение в 3-ю танковую армию, в 9-й механизированный корпус, госпитальное отделение 56-го отдельного медико-санитарного батальона. >

<...22-го сентября, проехав через горевшие Прилуки, прибыли в хутор Шевченко Киевской области. Нашему взору открылась страшная картина: пожарища, трупы немцев, на дорогах – мёртвые лошади с вздувшимися животами.

Накануне фашисты, вынужденные отступить, бомбили село и переправу. Здесь мы застали много раненых нашей 69-й танковой бригады и двух медсестёр – уже мёртвых. Все с болью и ужасом смотрели на искалеченных людей. Недавно они были здоровы, полны сил и надежд. И вот беспомощные, стонущие, а то и бездыханные лежат они перед нами. Не мешкая, развернули операционную, перевязочную, палаты. Сортировочное отделение приступило к отбору раненых по показаниям>

<...Команда «грузиться» – передислокация в село Воскресенское. Опять большое поступление раненых. Захлестывало. Работа, работа. От места боёв мы в полутора километрах. >

<26-го сентября медсанбат расположился в селе Козинцы в школе, возвышавшейся над местностью. На её крыше мы прикрепили флаг с красным крестом. День был яркий, солнечный. Огромный школьный двор, где раньше резвились дети. Теперь переполнен ранеными, а их все везли, несли. Прямо во дворе шла сортировка: кого в перевязочную, кого срочно в операционную, кого – во вторую очередь, а кого сразу в шокową палату. В госпитальном отделении, развернувшем послеоперационные, шокową, гангренозную и другие палаты, шла, становившаяся обычной, упорная работа, которая заставляла нас всех забыть о времени, об отдыхе и еде. Здесь находились тяжелораненые. Лишь нечеловеческое напряжение сил и одна неотвязная мысль: «Успеть бы!» >

<С утра слышится то нарастающий, то стихающий гул самолётов, глухие взрывы, но это как бы вне фокуса нашего внимания. Мы с сестрою шли из палаты в палату, от одного раненого к другому. >

<...Для «сверхчеловеков» с их людоедской моралью флаг с красным крестом послужил лишь удобной мишенью для бомбометания. В наступившей тишине слышался рокот уходящих фашистских бомбардировщиков.

Для долгих раздумий не было времени. Все взялись за носилки, стараясь до нового налёта вынести тяжелораненых и вывести ходячих под спасительную зелень небольшого лесочка. Прибежала старшая медсестра Погорелова: пожар в домике, где мы разместили несколько человек терапевтических больных и среди них – тяжёлый малярик, которого недавно удалось

вывести из комы внутривенным введением препарата хинина. Мы бегом направились туда, вывели и вынесли больных. И при повторных налётах фашистские бомбы обрушились уже на пустые помещения, а мы под открытым небом продолжали всю ту же кропотливую и упорную борьбу за жизнь. За Козинцы мы с Машенькой Шестопаловой получили первые наши награды – медаль «За боевые заслуги».

Село, расположенное недалеко от дороги, по которой к переправе двигались наши части, техника, привлекло внимание немцев. Их корректировщик засел на колокольне церквушки. Вот немцы и не давали нам покоя.

5-го октября контужена наша фельдшер, милая Полина Атаманова, ранен санитар Селимов (из сортировочного отделения и убит человек самой мирной профессии на войне за самым мирным делом – начфин наш, Борис Иванович Давыдов. Выдав личному составу «денежное довольствие», он спокойно присел с котелком щей у полевой кухни с намерением пообедать. И среди казавшегося затишья осколком снесло голову этому славному человеку.

6-го октября немцы пытались возобновить бомбёжку, но наши милые ястребки воспрепятствовали. И всё-таки к переправе им удалось прорваться и снова они бомбили.

Чтобы обеспечить безопасность для раненых, на другой день нас передислоцировали на 6 километров дальше от передовой, но и здесь мы были свидетелями воздушных боёв. МСБ потерь не имел, а поток раненых поглотил всё наше внимание. Немцы пытались организовать контратаку. Бои шли упорные, раненых было много. Несмотря на обстрел и бомбёжку, наши упорно возводили переправу через Днепр. И там накопилось немало раненых. Для организации им медицинской помощи и срочной эвакуации в медсанбат майор Узденов от нас направил туда передовой отряд во главе с старым лейтенантом медслужбы Шабановой Ксенией Ивановной. Немало труда стоило врачу, её помощникам фельдшеру Могельницкой и санитарам наладить сбор раненых и оказание им срочной помощи, но самым сложным оказалось осуществлять их эвакуацию с использованием попутного транспорта. Машины, доставлявшие снаряды и другой груз на передовую, быстро разгружалась и, естественно, не испытывая страстного желания быть на переправе во время

бомбёжки, шоферы старались здесь не задерживаться, даже вопреки просьбам и крикам врача, угрожавшего им пистолетом. В погоне за порожняком Ксения Ивановна утратила и голос, и силы – пришлось обратиться к начальнику переправы. Хотя рапорт врача вызвал у полковника улыбку, однако он оказал действенную помощь. Но только отправят группу раненых, как накапливаются другие. В течение двух суток упорно работала Ксения Ивановна и её отряд. 14-го октября во время «очередной» бомбёжки погибла тихая, скромная Люся Могельницкая: оказывая медицинскую помощь раненому, она, девченка, прикрыла его собой. Сквозь годы глядяваюсь в её глаза – тёмно-карие, бархатистые: сколько в них душевного тепла и тихой печали. Из невозвратной дали слышу её нежный голос, её любимую песенку: «И с тоской немою вслед ему глядели чёрные ресницы, чёрные глаза».

Вскоре за Шабановой и её помощниками прислали машину для возвращения в медсанбат. Но долго еще и в мирные дни снилась ей эта переправа. И первая её боевая награда – медаль «За боевые заслуги» – нет-нет да и напомнит ей этот кромешный ад.>

<...В кропотливом труде время мчалось на больших скоростях. Преодолевая упорное сопротивление врага, наша армия форсировала Днепр, стала расширять свои позиции на Букрине. 19-го октября МСБ перебазировался в село Зарубинцы, расположившись у самой переправы через Днепр. Установив в глубоком овраге ДПМовскую палатку, госпитальное отделение стало принимать раненых в голову, в состоянии шока, прооперированных по поводу проникающих ранений в грудную и брюшную полости, послеампутационных и других. Опять начался наш многочасовой «марш» от носилок к носилкам, установленным на «козлах». Всё шло, казалось, по привычному кругу. >

<Тяжёлые бои на Букрине, искусный маневр с скрытой переброской целой танковой армии и двухсоткилометровый марш-бросок вдоль линии фронта к Лютежу. Медсанбат следовал за своим корпусом. Дождь и туман. Чтобы не сбиться с пути (а фары включать было запрещено из опасения выдать противнику наше перемещение), впереди шли замполит с несколькими бойцами, приколов листы белой бумаги на спины – это служило ориентиром для шедших колонной наших

машин. 3-го ноября 1943 года Первый Украинский фронт, как бы отсалютовав Киеву в честь Великого Октября, мощной канонадой своей артиллерии, начал наступательную Лютежскую операцию. 5-го ноября к утру 3-я гвардейская танковая армия овладела пригородом Киева – Святошино. МСБ, разворачиваясь в Пуццей водице, Святошино, принимал раненых. В Пуццей Водице мы располагались в дачных деревянных домиках. Лес, даже со следами недавних боёв, всё-таки был прекрасен. Здесь вместе с другими ранеными поступила к нам девушка-связистка в крайне тяжёлом состоянии: высокая ампутация бедра и воспаление лёгких. Прошло более 40 лет, но время не в силах заглушить боль: перед глазами искалеченное тело юной богини. Это было так страшно, противоестественно. Все наши усилия оказались тщетны. Как нам тогда нужны были антибиотики! Увы, они пополнили наш арсенал значительно позже.

6-го ноября, накануне праздника Октября, Киев освобождён нашими войсками. Снова бои и бесконечные сутки у операционного стола. Нелёгкие фронтовые дороги вели нас всё дальше на запад. Фастов, Житомир, Бердичев>.

Джерела та література:

1. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. – К., 1991. – С. 413-416.
2. Воспоминания фронтового врача Менакер-Слущкой Цили Григорьевны // Науково-допоміжний фонд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – Ндф-13384. – Симферополь, 1985. – 23 с.
3. Інвентарна книга «Науково-допоміжний фонд» № 4 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
4. Латиш О. Ю. Деякі аспекти медичного забезпечення Червоної армії на українських фронтах у 1941-1942 рр. / О. Ю. Латиш // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. Част. 2. – С. 274-280.
5. Орлова В. Жизнь прожита не напрасно / В. Орлова // За медицинские кадры. – 1990. – № 8. – С. 1.
6. Сіропол В. О. До питання про діяльність та організацію роботи санітарно-медичної служби радянської армії в роки Великої вітчизняної війни / В. О. Сіропол // Україна Соборна : зб. наук. праць / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2006. – Вип. 4, Т. 1. – С. 209-215.

Наталія Лизогуб
(м. Переяслав-Хмельницький)

ВІЙНА ДИТЯЧИМИ ОЧИМА (СПОГАДИ В. Я. ДОБРОВОЛЬСЬКОЇ)

Автором статті подаються дитячі спогади, записані від В. Я. Добровольської, 1935 р.н.

Ключові слова: дитинство, війна, евакуація, автобіографія.

The author of the article makes childhood memories Viry Dobrovolskoyi, born in 1935.

Keywords: childhood, war, evacuation, the autobiography.

Немає такої родини, якої не торкнулося воєнне лихоліття 40-х років XX ст. Події 1941-1945 рр. незагоєною раною пройшли крізь долі не одного покоління. І якщо безпосередніх учасників бойових дій, яких на цей час вже майже не залишилось, наша держава намагалась хоч якось відзначити та вшанувати, то дітям, батьки яких віддали своє життя заради мирного майбутнього, приділялось значно менше уваги.

Війна, яка зараз відбувається на Сході нашої країни і повсякчас демонструється телебаченням, яскраво ілюструє життя населення на території, де проходять бойові дії.

Схоже дитинство мали і так звані «діти війни» минулого століття. Це постійний страх, недосипання та недоїдання, замість колискових – вибухи та кулеметні черги, часто розуміння того, що твоїх батьків і рідних більше немає.

Віддаючи велику шану нашим ветеранам, спогади яких зараз дуже поцінуються і всіляко збираються, занадто мало уваги приділяється думкам та відчуттям людей, чиє світосприйняття формувалося під свист куль та вибухи снарядів, чиїми іграшками були стріляні гільзи та шматки розірваних фугасів.

Моїм респондентом стала Добровольська Віра Яківна, 1935 року народження. Лише після деяких вмовлянь погодилась вона розповісти про своє дитинство. Записи довелося робити в декілька етапів, тому що для самої Віри Яківни ці спогади виявились надто болючими та емоційними. Сама вона поділила

своє дитинство на три періоди: довоєнний, військовий час та післявоєнний. І хоча на початок війни Вірі виповнилося лише 6 років, все ж оті дитячі спогади, де в чому підтвердженні розповіддю мами, назавжди закарбувалися в її пам'яті. Нижче подаються фрагменти цих спогадів із збереженням стилістичних особливостей мови.

«В сім'ї Воронецьких Левка Пилиповича і Ганни Антонівни було чотирнадцять дітей. Шість дівчат і вісім хлопців. Сини Борис, Яків, Феофан, Онуфрій, Іван, Олексій і Сергій, доньки – Магдалина, Антонина, Пріська, Надія та Тетяна. В голодомор Пріська та Тетяна померли, а Онуфрій, як казала Ганна Антонівна – від голоду «пішов у світ» – люди казали – переправився через Дніпро і більше про нього нічого не чули.

Познайомились мої батьки так. Мама моя із Кагарлика, а батько із Трахтемирова. Батько приїхав вчителювати у Кагарлик і жив на квартирі у моєї бабушки. Так познайомився з мамою, але був на дев'ять років від неї старший. Бабушка дуже не хотіла, щоб вони женились, бо батько був українець, а мама єврейка, і бабуські це дуже не нравилось. Але народилася я і всіх помирила.

До війни, коли мені було три роки, батько навчав мене писати. Він закінчив робітфак вчительського інституту. До війни ми жили в с. Соловінки Васильківського р-ну. Батько був вчителем історії в семирічній школі, мама працювала там же. Садочка не було, то я часто сиділа на уроках, ходила в походи на природу і діти любили гратися зі мною.

«Віра, ти вже доросла, давай вже учитися писати» – казав батько. Він щось робив у дворі, ремонтував драбину, тоді ми зайшли на кухню. Батько витяг з колодязя води і облився (він дуже любив так обливатися холодною водою, а потім брав мене на руки і підкидав). Потім вирвав із зошита листок і каже: «Зараз будемо писати «тато»». Показав молоток і каже: «Малюй його». Я і намалювала букву Т. «А що майстрували – драбину, малюй і її, тільки з'єднай зверху». Вийшло А, і в кінці бублик – О, потім вчили «мама», але М мені давалось важко.

Як родився брат мій Борис (1939 р.), я його не любила і дуже ревнувала. Він був такий товстенький – «шо вишир, шо вдовж» – і його називали за це Тарас Бульба. Коли йому було шість місяців, прийшла медсестра робить йому «пером» прививку від віспи. Як

тільки медсестра з мамою вийшла, я простим пером зробили йому ще раз прививку. Мама прибігла на його крик. Я його і в грязюці серед дороги залишала, а сама тікала, щоб не мішав гратися. Він мене дуже боявся і ховався під кватирку і раз там заснув, а його довго шукали. Коли він підріс, то став мені кращим другом і по зараз.

Ми їздили до діда Левка в Трахтемирів. А дідова хата стояла на високій горі. Батько ніс мене на руках. Я сижу, починаю плакати і кажу: «Нащо дід Левко насипав таку велику гору, я вже так утомилася». Прийшли і розказали діду, який дуже сміявся, а я злилась і плакала. Мене до сьомого чи восьмого класу кожне літо відправляли до діда і баби.

У війну дід і баба сиділи у «холодній» за те, що виростили фронтовиків. Бабушка дуже там простудилась, і дуже багато плакала, так що навіть око витекло. Дід у 92 роки у хатині закрив заслінку у печі і так від чаду на лежанці і помер. Дід Левко дуже любив природу і у Трахтемирові ніхто не міг зрізати дерево без його дозволу. Дід мав зріст два метри тринадцять сантиметрів, а баба Ганна – метер п'ятдесят. Дід був і ковалем у селі і плів корзини і крісла з лози. Мені кожен рік робив нове крісло. Ми разом ходили заготовляли лозу.

Дід Левко завжди звечора питав бабу, що вона буде вранці варити і від того спозаранку вносив: для хліба – дубові і грабові дрова, для риби і борщу – береза та сосна. У великій клуні він тримав дрова по сортам. Для них він в основному пеньки корчував.

Як починалася війна, ми жили у Соловінках. Батько прийшов додому і сказав про це мамі, вона дуже плакала, а я злякалася, пішла за хату, сховалась і там плакала. Батько зразу ж попрощався і пішов добровольцем у воєнкомат.

Мама була на дев'ятому місяці вагітності. Нам дали двох коней і віз. Мама настелила сіна, накрила домотканим килимом. Я, Борис і мама їхали через Васильківський район у Кагарлик до бабушки, а потім поїхали у Трахтемирів. По дорозі в Трахтемирів у полі у мами почалися схватки. Кіньми правив трирічний Борис, бо я дуже боялася коней, а я давала мамі воду. Їхали через поле, а кругом горіло жито, яке запалили місцеві, щоб не дісталось німцям. До Трахтемирова ми таки переправилися лодкою з пристані. До баби ми дісталися, але схватки у мами

почастішали. А вона зразу за звичкою стала прибирати у баби в хаті. Підмітала і жалілася, що дуже болить поясниця. А батько знав де ми і добрався, стоїть під вікном та й каже, що зараз спина переболить. Вночі нас поклали спать у клуню, а в хаті мама народила.

Вранці село почали бомбить. Мій двоюрідний брат Сашко посадив мене, Бориса, маму і замотаного малесенького Валерика і переправив нас через Дніпро. Опинилися ми аж під Харковом, де стояла батькова частина. Частину кудись переправляли. Ми посадили батька на поїзд і більше ніколи його не бачили.

Мама була комуністкою і ще і єврейкою, то оставатися не можна було. Нас відправили в Кустанай Казахської ССР. В поїзді ми сиділи на нарах. Ми з Борисом, якого я няньчила, сиділи тихенько, а мама дивилася за Валериком. На зупинці, коли люди забігали хто по їжу, хто шукати воду, поїзд почали обстрілювати з самольотів. Навпроти сиділа молода жінка і кормила малесеньку дитину грудьми, її прошила кулеметна черга, а дитина далі продовжувала їсти. Потім цю дитину хтось забрав.

У Кустанай до нас приїхала бабушка і тьотя Надя, жінка дяді Фана з двома дітьми і жили ми всі разом. Нас було п'ятеро дітей в хаті. В Кустанаї мама була заступником директора дитячого будинку, де зібрали дітей, чії батьки загинули під час війни. Там мама переболіла брюшним тифом, думали, що вона вже не виживе, її оббрили налісо. Вона дуже просила яблука, і бабушка продала якісь речі і за великі гроші купила одне малесеньке яблуко, яке мама боялася їсти, а тільки нюхала.

На Новий рік ми не діждались маму, а вранці на столі стояла ялинка з кущика, з якого роблять віники. Канфети пекли в детдомі самі – житні коржики обвалювали у сахарі.

Тоді ж я переболіла цингою, довго лежала в лікарні. Потім переболіла простудою, коли зимою несла до мами в детдом листи від батька. Так сталося, що через якісь затримки з поштою прийшло відразу п'ять листів від батька з фронту. Було дуже холодно, але я все таки вговорила бабушку відпустить мене віднести мамі ці листи, вона не хотіла, але все таки одягла мене, підперезала платком і провела. Мама дуже здивувалась, чого я так пізно прийшла, але я сказала щоб вона танцювала і віддала їй одного листа. Мама дуже раділа. А потім я кажу: «Танцюю

іще!», і віддаю другий лист. На третьому мама мене розкусила, обшукала і забрала всі листи, а потім довго над ними плакала.

В 1944 році, коли звільнили Київ, ми вернулись в Кагарлик. Купили бабушкі хату, а мама пішла робить директором Слобідської семирічної школи. В школу ходили діти і старші і менші. Столи зносили з дому – у кого вищий, в кого нищий. Нищі ставили попереду. Ото так училися. У школі я ходила за мамою, яка вела математику то в шостому, то в сьомому класі і сиділа поки не ставало скучно. Мені дозволяли, бо я ж була директориши дочка. А в першому класі мені понравилось на уроках, і я осталась. Так я пішла в школу. Участвовала в усій самодіяльності, нічого не могло пройти без мене. На одному з конкурсів виступала дуєтом з хлопчиком, співали «Три танкіста». Забули третій куплет, хлопчик застїснявся і втік, а я тричі починала спочатку, поки вчителька на руках не знесла мене зі сцени, а потім, як згадала третій стопчик, повернулась посеред чужого виступу і таки ж доспівала до кінця.

Жили ми при школі, нам виділили дві комнати і кухню. Перше моє блюдо було галушки. Я у другому класі сама почала їх варить. Я налила в миску води, а брати в жменях носили муку через усю кухню, наробили доріжок. І ми то води підливали, то муки досипали. А потім зайшла шкільна прибиральниця, побачила нашу роботу і з того тіста наварили і галушок і на ліпьошки вистачило.

На Покрову в чотири роки помер Валерік, його хоронили всією школою. Поминали коржиками, які вмочали в калину із сахаром. Мама весь час була на уроках, а він сам був дома, посидів у калюжі і сильно простудився. А пеніциліну не було і він помер від менінгіту.

На дев'яте травня ми сиділи на уроці, зайшла моя мама, яка була директором школи, і сказала, що перемога! Всі кричали і раділи.

Портфелів не було, мама пошила торбину, пишуть вчилися на краях газети. І обов'язково в торбі кожного мисочка. Кормили в 1946-47 рр. кандьором і затіркою. Один день – кандьор, другий – затірка, іще був «чорний суп» – чечевичний.»

Родина не дочекалась чоловіка та батька.

Не можуть залишити байдужими сторінки останнього листа, що прислав з фронту Яків Воронєцький своїй дружині Олександрі:

«Мы жили с тобою хорошо, но вправе жить лучше. Как мало мы с тобой учились, как мало еще книг прочитали, мало были в театре, и как много нам еще нужно сделать в жизни!..

Жили мы с тобой просто и скромно, не стремились к богатству, все наше богатство это наши дети, их у нас трое, береги их, родная, хотя я знаю, тебе с ними ох, как нелегко...

А жить с тобой мы будем не меньше 100 лет!..

За кілька місяців після цього листа родина отримала «похоронку». Хоча, як виявилось пізніше, на той момент батько ще був живий, але з тяжкими пораненнями перебував у госпіталі в Румунії і не хотів звісткою про свій стан додавати болю рідним. Від завданих ран він помер і похований там же.

Вже в дорослому віці, Віра Яківна написала вірш, в якому передає всі свої відчуття та дитячі спогади про рідну людину, яку довелося так мало знати, але доньчина гордість та вічна пам'ять про батька назавжди залишаться в цих рядках:

Вже скільки літ...

В моїй душі
Не згасне смуток,
У серці – біль
Тривожних днів.
Не повернувся до своєї хати
Він з тих далеких
І страшних боїв.

Я бачу батька в снах,
У яблуневім цвіті,
В пшеничнім колосі,
Що зріє на добро.
У вишитій волошками сорочці,
Спішить, як завжди,
У своє село.

Із фронту фото.
Командир військовий
Щось пише у планшет
На танковій броні.
Серйозний, діловий, готовий
У кожную мить
Зробить добро землі.

Маленький відпочинок
 На дорозі,
 Усміхнені, обпалені вуста,
 Короткий сон,
 І дні в тривозі...
 Він назавжди залишився
 Солдат.

Вже скільки зим
 І весен в білім цвіті,
 Вже скільки літ пройшло...
 А батька бачу в снах:
 У вишитій волошками сорочці
 Спішить він знову
 У своє село.

Джерела та література:

1. Спогади Добровольської В. Я., 1935 р. н., мешканки м. Переяслав-Хмельницький / Рукопис. Особистий архів автора.

УДК 821.161.2: 94 (477) «1941/1945»

Наталія Шкіра

(м. Переяслав-Хмельницький)

КОРЕКТИВИ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ СІМ'Ї ХАРЧЕНКІВ

У статті автор розповідає про родину Харченків, що зазнала втрат у другій світовій війні та як вона вплинула на долю інших членів сім'ї.

Ключові слова: війна, родина, сім'я, батько, мати, син.

In the article the author talks about the Kharchenko family that suffered losses during the second world war and how it affected the fate of other family members.

Keywords: war, homeland, family, father, mother, son.

Перемога у Другій світовій війні на теренах України (1941-1945 рр.) дісталася дорогою ціною, завдавши горя та страждань,

знівечивши людські життя. Долі багатьох людей до нашого часу залишаються невідомими, до сьогодні продовжуються пошуки поховань загиблих воїнів. Не оминула війна і моєї родини: 2 жовтня 1945 р. загинув рідний брат мого дідуся, Харченко Микола Іванович.

Сім'я Харченків мешкала у с. Пасківщині Згурівського р-ну Київської обл.: батько – Іван Сидорович (1904 р.н.), мати – Оксана Андріївна (1906 р.н.) та двоє синів – Микола (1926 р.н.) і Антолій (1944 р.н.). Їхня хата знаходилася на околиці села, у великому гаю, тож у селі їх так і називали – Гайові.

Іван Сидорович пройшов Радянсько-фінську війну 1939-1940 рр., у 1941 р. був покликаний захищати країну від німецько-фашистських завоюників. Радянські війська восени 1941 р. потрапили в оточення. Солдатів із Київщини, серед яких був і Іван Сидорович, відправили додому після полону. У полоні він захворів, і вже вдома почав лікувати складну пневмонію. Хвороба забиравала всі сили. Ще тяжче було Оксані Андріївні, яка все життя працювала ланковою, в колгоспі імені Щорса с. Пасківщини, а Іван потребував постійного догляду.

Доки чоловік був на війні, Оксана сама виховувала сина Миколу. За спогадами сусіда, Беди Івана Сидоровича (1925 р.н.), жителя с. Пасківщини, «...Микола був богатирем. Здоровий, дужий, хоробрий, роботящий, дуже любив свою матір та завжди їй в усьому допомагав. Нелегко було переживати голод 1932-1933 рр., коли й вижили завдяки продажу матиного приданого, а тут нова біда – «війна з німцем...» [3].

Коли радянські війська восени 1943 р. звільнили с. Пасківщину, Миколі виповнилося 17 років. І він восени того ж року пішов добровольцем визволяти рідну землю, у складі 1-го Українського фронту (оперативно-стратегічне об'єднання радянських військ з 20 жовтня 1943 р. до 10 червня 1945 р.), утворений внаслідок перейменування Воронезького фронту. Командувачі: Микола Ватутін, Георгій Жуков та Іван Конєв). Мав військове звання рядового, за спеціальністю – автоматник. Брав участь у наступних операціях: Київська наступальна, Київська оборонна, Корсунь-Шевченківська, Львівсько-Сандомирська, Верхньосилезька, Берлінська.

За час служби Миколи, вдома, у с. Пасківщині, відбулося багато змін. Від хвороби легенів взимку 1944 р. помер батько,

Іван Сидорович. А у липні 1944 р. у Миколи народився брат – Анатолій. Про це Микола дізнається з листа від матері. За спогадами двоюрідної сестри Харченка Миколи Івановича, Долбієвої Людмили Іванівни (1950 р.н.), жительки м. Полтави «...у кожній вісточці додому Микола просив матір: «Мамо, бережіть Толіка!»[4].

Через рік Харченки отримали листа від Миколи: «Здрастуйте, Мамо! Їду з Перемогою та зі своїм командиром до нас додому! Чекайте! Бережіть Толіка!».

«Справжнє щастя! Герої, визволителі, патріоти своєї землі уже в дорозі до рідного дому. Вони пройшли війну, дійшли до самого Берліну і, повертаючись додому, вже й не думали про смерть», – говорили односельчани про Миколу Івановича. Дорогу з Німеччини до України долали потягом. Важко було воювати, але ще важчим видався шлях додому. Спека, зневоднення, закінчився пайок... і як результат – черевний тиф.

У Києві лікарі оглянули хворих та прийняли рішення: з метою нерозповсюдження інфекційної хвороби демобілізованих солдатів, які захворіли на черевний тиф у дорозі, відправити до пункту відправлення – відправлення, – м. Кенігсберг. З товарного потягу Харченко Микола Іванович був доправлений до ІГ 4286 м. Кенігсберг в якому і помер 2 жовтня 1945 р. та був похований на кладовищі госпіталю № 4286 (Первичное захоронение (воинское кладбище) Кёнигсберг) [1]. Потім був перепохований у братську могилу на території ботанічного саду в Калінінграді [2].

До двору Харченків прийшов листоноша. Не витримало новини материне серце. Пішла до сараю, всунула голову в петлю. Добре, що навідалися сусіди – витягли... З тої хвилини мати почала називати сина Толю Миколою. І як не сперечалися рідні – «Микола». Повела в 1951 р. Оксана сина до школи і записала: «Харченко Микола Іванович, 1944 року народження». Такий же запис і в свідоцтві про народження.

Ось так, впевненими рухами, внесла свої корективи війна в не одну сім'ю. Ось так, з двох синів, Миколи і Анатолія, війна зробила одного – Миколу. І кожного разу, проходячи повз обеліск у сільському парку, мати клала квіти Миколі. І кожного дня, пригортаючи до грудей сина Анатолія, вірила, що це Микола.

Назавжди в пам'яті односельчан, побратимів, залишився мужній, кременний, молодий герой. Його ініціали викарбовані

Проживає тепер Анатолій Іванович Харченко на Київщині, у м. Переяславі-Хмельницькому. Часто приїжджає до рідного села, вклонитися обеліску та материній могилі. Рідні його називають Толею, а за документами батько великої родини – Микола Іванович Харченко.

Джерела та література:

1. Книга пам'яті «Назовем поименно. Калининградская область». Том 8. – С. 182.
2. Книга Учета раненых и больных. Информация из списков захоронений. № 98.
3. ПМА (польовий матеріал автора). Записано від Беди Івана Сидоровича (1925 р.н.), жителя с. Пасківщини, Згурівського р-ну, Київської обл., 26 березня 2015 р.
4. ПМА (польовий матеріал автора). Записано від Долбієвої Людмили Іванівни (1950 р.н.), жительки м. Полтави, 19 квітня 2015 р.

Форма № 4

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш сын Кр-н Савельев
(муж, отец, брат, военное звание)
Николай Иванович

уроженец Сар. обл. Зар. р-н. Тасково
в бою за социалистическую Родину, верный воинской
присяге, проявив героизм и мужество, находясь на
фронте был ранен
(убит, ранен, умер от ран)
похоронен г. Минск Грм.

настоящее извещение, является документом для воз-
буждения ходатайства о пенсии на основании приказа
НКО СССР № 246-114/194 г.

Райвоенком
112-246.000

Рис. 1 – Сповідання райвійськомату

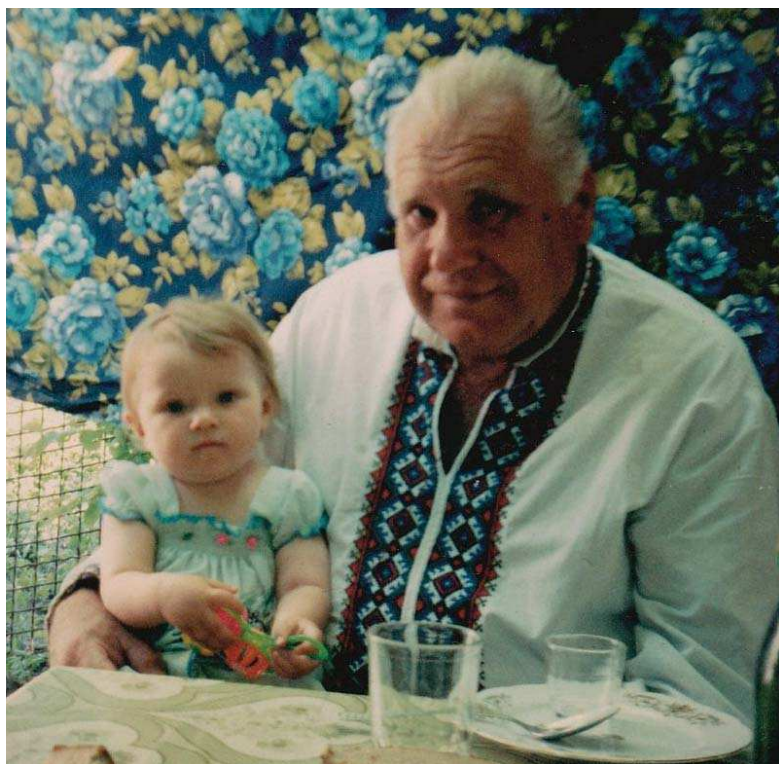

Рис. 2 – Микола Іванович Харченко

УДК 94 (477) «1943/45»

Валентина Шакула
(м. Переяслав-Хмельницький)

СПОГАДИ ГАЛИНИ ФЕДОРІВНИ ТУЛУБ ПРО ПРИМУСОВІ РОБОТИ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі спогадів Тулуб Галини Федорівни висвітлено факти вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини.

Ключові слова: спогади, Друга світова війна, респондент, примусові роботи.

The article highlights a fact of ukraine youth for forced labor to Germany on the example of Tulub Galina Fedorivna's fate.

Keywords: *memories, World War II, respondent, forced labor.*

Вивезення української молоді на примусові роботи до Німеччини – одна із найтрагічніших сторінок історії народу. Їх називали «остарбайтерами» – «східними робітниками».

Професор Ю. Кондуфор опублікував результати досліджень, за якими під час Другої світової війни 2 млн. 244 тис. українців були депортовані до Німеччини. Інша статистика оперує даними в 2 млн. 196 тис. 166 осіб [2, с. 102].

Рейхскомісар Е. Кох отримав наказ – забезпечити надходження з території України 450 тис. нових робітників будь-яким методом. Остарбайтер повинен був працювати «до смерті» [1]. Не дивлячись на те, що 40 тис. українців відправлялися в Німеччину кожного місяця в якості остарбайтерів, рейхміністр Альберт Шпеєр жалівся, що темпи робіт скорочуються. Фріц Заукель вимагав від рейхміністра в справах східних територій Альфреда Розенберга, щоб у найближчі 4 місяці в Німеччину було надіслано 1 млн. чоловіків і жінок – це, приблизно, 10 тис. осіб у день. Більш як дві третини цих людей були вивезені з України [1].

3 вересня 1942 року А. Гітлер віддав наказ привезти в Німеччину 500 тисяч українок для того, щоб звільнити від ведення домашнього господарства місцевих жінок. Усього 15 000 дівчат були вивезені відповідно цього розпорядження [1].

Галина Федорівна Тулуб стала однією із них. Народилася вона 20 серпня 1923 р. у селі Гречаники Переяславського району Київської області. Була єдиною дитиною в сім'ї.

Дитинство Галини було таким, як і в інших. Вона отримала чотирирічну освіту. Потім допомагала батькам по господарству. З юних літ працювала в колективному господарстві. Роботу виконувала різну.

Пережила разом з батьками голодні 1932-33 роки. Мати їздила на Західну Україну міняти речі на продукти, так і протягнули.

До початку війни працювала в радгоспі, була різноробочою. Коли настала війна, залишилася в рідному селі, бо не було куди їхати. Після приходу німецько-фашистських загарбників була вивезена на примусові роботи до Німеччини [3].

Ось її свідчення.

«Коли прийшли німці, нас усіх взяли на облік. Мені було 17 років. У перший та другий набори до Німеччини я не потрапила. А викликали нас до сільської управи в травні 1943 року, коли набирали молодь 1923–25 років народження. Це був третій набір. Сказали, щоб вранці прийшли з речами. Зі мною були ще Зозуля Євдокія Іванівна та Літун Одарка Іванівна.

Уранці всіх посадили на підводи і під охороною поліцаїв повезли до Переяслава.

Усі дуже плакали. У місті нас зігнали в першу школу, щоб переночували. Було дуже тісно, місця не вистачало, щоб лягти. Дівчата цілу ніч ридали, дуже боялися, що з нами буде.

Уранці 5 травня нас відправили всіх на машинах на станцію Переяславську. По дорозі ніде не зупинялися. Охороняли тепер німці. Коли приїхали на станцію, усіх зігнали у вагони, напхали, як оселедців у бочку, і позакривали. До самої Німеччини ми так і їхали, не пересідаючи і майже не зупиняючись.

Вивели перший раз на пересильному пункті Пренцлау. Вишикували всіх у колони, та так і стояли, а німці, які туди приїхали, вибирали собі робітників – хто на фабрики, хто на заводи, хто ще кудись.

Ми втрьох записалися на польові роботи. Господар посадив нас на бричку і повіз у Грамзов.

Робили ми на полі все: сапали буряки, картоплю, городину, збирали хліб. Працювали з ранку і до ночі, але у неділю був вихідний. Пізніше господиня почала видавати нам одяг. Ми такого дома ще й не бачили. Жили в окремому будиночку біля поля. Господар був бауером. У нього була земля і 60 корів. Він жив у селі, окремо від нас, а біля нас жив його син. Ми його називали «молодий хазяїн». Другий син загинув у Росії.

Робітників у бауера було 30 душ. І дівчата, і хлопці. Головним над нами був віткопф – це бригадир чи начальник. Він був німець. Крім нас на полі працювали і бідні німці. Ми отримували платню – щосуботи у конверті кожному робітнику давали трішки марок, тільки купити на них не можна було нічого, бо все у магазинах було по талонах. Можна було купити тільки пиво, то ми і купляли.

У селі можна було ходити вільно, а у районне місто Анкербюнде потрібен був аусвайс, але нам їх не давали.

Робітники були і з Полтавщини, і з Сумщини, і з Польщі. Жилося нам непогано, німець був добрий, нікого не бив, як було в інших господарствах. Хворих на роботу не брали.

У мене народилася донечка. Пологи були у полі. Назвали Лідою. Ми з чоловіком після війни хотіли одружитися. То мені дали один вихідний після пологів, а на другий день погнали на сапання.

Годували дуже погано. Однією картоплею. Варили її «в мундирах», щоб більше було. Деколи давали маргарин, але дуже рідко. А так на полі крали цибулю, різали кільцями, поливали оцтом і їли з картоплею. Хліба давали одну буханку на всіх. Його ніколи не вистачало.

Одна дівчина, що робила біля корів, була вкрала кухоль молока, а молодий німець помітив. Лаяв її дуже, а тоді перевів на поле робить. Їсти варили собі самі, після роботи. Поїли чи не поїли – і падали з ніг, бо були дуже виморені.

Перед тим, як повинні були прийти наші війська, всіх робітників вигнали у ліс. Там ми жили цілий тиждень, доки солдати нас не звільнили. Із лісу всіх привели у сусіднє господарство, де ми жили 10 днів, а потім усіх, хто там був, відправили у підсобне господарство військової частини. Я з дівчатами була до січня 1946 року, а хлопців відразу забрали в армію.

Ми почали проситися додому, і тоді нас відправили на пересильний пункт, а вже звідти – в Україну. Поїздом ми доїхали до Бахмача, а там найняли машину до Борисполя. У село добиралися вже пішки. По дорозі моя дитина захворіла, а у Борисполі померла. То я так і несла її на руках аж додому.

Коли прийшли, то було багато перевірок. Нам ще повезло – не забрали в табори. А багато хто опинився там.

Батьки до чоловіка на Сумщину мене не пустили, бо я одна дитина, а воно так далеко. То я так і залишилася.

Важко потім було з роботою, бо я неблагонадійна. Але коли вийшла заміж за фронтовика, усе налагодилося».

Після війни Галина Федорівна народила трое дітей: двійнят Надію та Анатолія, сина Василя. Працювала в радгоспі в Гречаниках: тіпала коноплі, видобувала торф. Потім була продавцем у магазині сільпо. На заслужений відпочинок пішла у 1988 році [4].

Померла Галина Федорівна Тулуб 20 лютого 2007 року.

Війна не тільки була загрозою фізичному існуванню людей, вона ламала їх долі. Відлуння подій ті, хто був вивезений на примусові роботи, відчували і через десятки років. Їх перевіряло НКВС, вони висилалися до таборів ГУЛагу або знаходилися під постійним наглядом як неблагонадійні.

Джерела та література:

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.webcitation.org/652GT81EO>.
2. Коваленя А. А., Краснова М. А., Лемешонок В. И. и др. Великая Отечественная война советского народа. – К: «Наукова думка», 2004. – 716 с.
3. Польові матеріали автора. (далі ПМА). Записано 14.03. 2015 р. від Клипи Г. Ф., 1941 р. н., мешканки с. Циблі Переяслав-Хмельницького району Київської області.
4. ПМА. Записано 02.04. 2015 р. від Кожевнікової С. Є., 1972 р. н., мешканки м. Переяслава-Хмельницького.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білоусько Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Бойко Надія Андріївна – завідувач науково-дослідного відділу, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Ващенко Сергій Володимирович – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Висовень Оксана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Власенко Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ.

Горобець Остап Вікторович – аспірант відділу історії Другої світової війни. Інститут історії України НАН України.

Губський Сергій Іванович – науковий співробітник, відділу української історії, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України.

Гулай Василь Васильович – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародної інформації. Національний університет «Львівська політехніка».

Дембіцький Станіслав Семенович – старший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Дмитренко Віта Іванівна – кандидат історичних наук, дослідниця Другої світової війни.

Докаш Оксана Юріївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук, економічної теорії та права Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету.

Дьякова Олена Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди.

Жам Олена Михайлівна – завідувач науково-дослідного відділу, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Іванов В'ячеслав Олександрович – аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Ісаєва Ольга Миколаївна – завідувач науково-дослідного відділу «Канів від давнини до сучасності», Шевченківський національний заповідник.

Калінович Олена Ігорівна – завідувач науково-дослідного сектора, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Карандєєв Ростислав Володимирович – заступник міністра культури України.

Костюк Наталія Василівна – молодший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Кухарева Наталія Михайлівна – завідувач науково-дослідного відділу, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Кучеренко Ірина Ігорівна – завідувач науково-дослідного сектора, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Лапан Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та теорії соціології, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Лизогуб Наталія Вікторівна – завідувач науково-дослідного сектора, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни, Інститут історії України НАН України.

Михайлюк Марина Володимирівна – кандидат історичних наук, докторант НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського

Мінгазутдінов Алік Фасхутдінович – кандидат історичних наук, член Президії Ради ветеранів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Музика Тамара Василівна – науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, член Національної спілки краєзнавців України.

Павлик Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Подрига Володимир Миколайович – кандидат філологічних наук, літературознавець.

Потапенко Ярослав Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Пшенична Тетяна Олександрівна – старший науковий співробітник, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», м. Київ.

Ревага Віктор Васильович – старший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Рибченко Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, завідувач відділом, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», м. Київ.

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, завідувач сектора, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», м. Київ.

Самадова Тетяна Ахмадівна – студентка 1-го курсу магістратури, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

СклярOVA Олена Михайлівна – науковий співробітник відділу української історії, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України.

Славiк Юрiй Володимирович – аспірант, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Сорокіна Ольга Сергіївна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Старобільськ.

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, член Національної спілки краєзнавців України.

Фігурний Юрій Степанович – кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України.

Чирка Леонід Григорович – завідувач науково-дослідного сектора, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Шакула Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Шкіра Наталія Миколаївна – провідний екскурсовод, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Юрійчук Марія Василівна – вчитель ЗОШ I-II ст. с. Новосілка, Заліщицький район, Тернопільська область.

ДЛЯ НОТАТОК

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Наукове видання

«ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОДІЇ, ФАКТИ, ВЕРСІЇ»

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції

24 квітня 2015 р.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій. Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на дане видання. Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти надісланих матеріалів.

«Друга світова війна: події, факти, версії»: матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 24 квітня 2015 р. / [Упорядник: Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 314 с.

Адреса редакції:

08400, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Т. Шевченка, 8.

Тел. +38 (04567) 5-41-03

E-mail: niez.pereyaslav@gmail.com

Підписано до друку 20.11.2015 р. Формат 60х84 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Наклад 300. Зам. № 244. Ум. друк. арк. 13,75.

Виготівник ФОП Домбровська Я. М., свідоцтво про
державну реєстрацію №2 340 000 0000 003646 від 15.07.2015 р.

08055, Київська обл., Макарівський р-он., с. Вільне,
вул. Чапаєва 16а, e-mail: devis519@ukr.net

